

83.3/5021-4670

с-31

С. Сейітов

**ПУШКИН
ЛИРИКАСЫН
ҚАЗАҚ
ТІЛІНЕ
АУДАРУ
ДӘСТҮРІ**

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

САҒЫНҒАЛИ СЕЙІТОВ

ПУШКИН
ЛИРИКАСЫН
ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ
АУДАРУ ДӘСТҮРІ

Қазақ ССР-інің «ҒЫЛЫМ» баспасы

АЛМАТЫ — 1985

Сейітов С. Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі. — Алматы: Ғылым, 1985. — 169 б.

Еліміздегі туысқан әдебиеттердің түбегейлі творчестволық байланыстары мен ынтымағы, интернационалдық бірлігі жайындағы мәселемен көптен бері шұғылданып келе жатқан белгілі әдебиет зерттеуші, филология ғылымының кандидаты С. Сейітовтың бұл еңбегінде орыстың ұлы ақыны А. С. Пушкиннің лирикалық шығармаларын ана тілімізге аударудың бір ғасырдай уақыт ішінде қалыптасқан, дамыған дәстүрлері ғылыми тұрғыдан қарастырылады, бірсыпыра өлеңдердің тәржімалары түпнұсқамен салыстырылады, көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері сөз болады. Монография әдебиетке ынтызар қауымға, студенттер мен аспиранттарға арналады.

Жауапты редактор
филология ғылымының докторы

М. БАЗАРБАЕВ

Рецензент
филология ғылымының докторы
Ә. НАРЫМБЕТОВ

С $\frac{460300000-128}{407(05)-85}$ 89.85

© Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1985

ҰЛТТАР ЫНТЫМАҒЫНЫҢ ҰЙТҚЫСЫ

Тарихтың тасқа таңба басқандай талассыз тағлымы мынаны үйретті: жер бетін мекендеген ұлылы-кішілі халықтар мен ұлттар ешқашан томаға-тұйық қалпында қалмай, өзге жұрттардың мәдениеті мен өнерінен нәрленуді үнемі мұрат тұтып отырған. Сөйтіп, олардың арасындағы рухани алмасу процесі үздіксіз жүріп, барған сайын даму, бірін-бірі байыту бағытында өрістеген. Ұлттық шектелушілік шеңберінен шығуға ұмтылу, өзінде барды өзгеге ұсыну, өзгенің өнегесін бойға дарыту — мәдениет тарихындағы прогресшіл дәстүр осылай орныққан, өркен жайып, тамырын тереңге жіберген.

Адамзат қоғамы бір ұлттан ғана құралмай, жүздеген, тіпті мыңдаған ұлттардан тұратыны әркімге аян нәрсе. Қазіргі уақытта дүниеде екі мыңдай ұлттар, халықтар, тайпалар өмір сүреді екен. Оларды бір-бірімен экономикалық байланыссыз, рухани қарым-қатынассыз тіршілік кешеді деуге бола ма? Әлбетте, капитализм билеп-төстеген елдерде ұлт мәселесі дұрыс шешілмек емес, оларда, қайта, ұлт араздығын қоздыру, адамдарды бір-біріне алакөз ету сияқты дерттер асқына түспек.

Ұлттардың, халықтардың қарым-қатынасындағы жаңа заманды — пролетарлық интернационализм достық, туысқандық, теңдік заманын бастаған Октябрь елінде ғана ұлт мәселесі бірден-бір әділ шешімін тапты. Қазіргі уақытта кемелденген социалистік қоғам жағдайында еліміздегі барша ұлттар мен халықтардың гүлденіп, көркеюі және рухани жағынан туыстасып, бауырласуы, етене жақындасуы өміріміздің түбегейлі заңына айналды.

Халықтар ынтымағын нығайту жолында көркем аударма елеулі қызмет атқарады. Континенттер мен мем-

лекеттер арасындағы мәдени, әдеби байланыстардың жаңа кезеңі басталған бүгінгі дәуірде прогресшіл әдебиет нұсқаларын жалпыға ортақ рухани қазынаға айналдырудың мәні де, маңызы да зор.

Аударма не үшін жасалады?

Орыстың ұлы ойшыл сыншысы В. Г. Белинский 1844 жылғы бір мақаласында көркем аударма мәселесіне тоқтала келіп, мынадай пікір түйген: «...аударма көбінесе түпнұсқаны оқымағандарға және оқуға мүмкіншілігі жоқтарға арналып жасалады, ең бастысы, бір халықтың тіліндегі әдеби шығармаларды екінші халықтың тіліне аудару ісіне халықтардың өзара таныстығы, идеялардың өзара ауыс-түйістігі, сонан келіп әдебиеттің көркеюі және ақыл-ой еңбегінің дамуы негізделеді»¹.

Ол осы рецензиясында «поэзиялық шығарманы аудару логикаға, табиғатқа және дене күшінің мүмкіншілігіне қайшы келетін іс» деп байбалам салған О. И. Сенковскийді батыл айыптайды.

Көркем аударма мәселесінің ХІХ ғасырдағы қойылысын аңғартатын осынау ой-пікір арнасы ХХ ғасырда, оның соңғы жиырма жылының табалдырығын аттаған кезеңдерде қалай кеңейіп, дамып, қандай деңгейге көтерілгенін дәлелдеп жатудың қажеттігі бола қояр ма екен?

Аударма ахуалын әңгімеге арқау еткенімізде біз елімізде көркем аударма мектебі жасалғанын алдымен ауызға аламыз да, мұны совет өкіметі жылдарындағы зор жетістігіміз деп бағалаймыз.

Қол ұлтты әдебиетіміздің тарихына көз жіберсек, біз социалистік реализмнің дарынды шығармаларын бүкіл-одақтық оқырманның рухани игілігіне айналдыру жолында әр кезде игі қадамдар жасалып отырғанын байқаймыз. Әсіресе, орыстың классикалық және советтік әдебиетінің үздік үлгілерінің ұлт тілдеріне тәржімалануы — мәдени өміріміздегі айтарлықтай құбылыс саналды, өйткені орыс әдебиеті қашанда рухани, эстетикалық, идеялық-адамгершілік байлықтардың асыл қазынасы, орыс халқының өнерпаздық кеменгерлігінің шыңы болып көрінді, бүгін де солай және бұдан былай да солай бола бермек.

¹ Белинский В. Г. В. Шекспирдің «Гамлет» трагедиясының А. Кроноберг жасаған аудармасына рецензия. — Шығармаларының толық жинағы. М., 1948, 13-т., 163-6.

Әдебиеттердің өзара байланысының, ықпалының, бір-бірі байытуының маңызды шарттарының ішінде елеулі қызмет атқаратын көркем аударманың теориялық және практикалық мәселелері күн тәртібінен түсіп көрген емес. Бұл ретте, әсіресе, Алексей Максимович Горькийдің ролі ерекше аталуға тиіс. Ол совет жазушыларының Бүкілодақтық бірінші съезіндегі (1934) сөзінде қаламгерлер бірін-бірі аударуға тиіс екенін ескертіп, үлкен де күрделі іске жұмыла ат салысуға шақырды. Ұлы ұстаздың осынау үндеуіне туысқан республика өкілдері қызу үн қосып, сол съезде сөйлеген сөздерінде ұлт жазушыларының шығармаларын насихаттау, аударма жұмысын жолға қою жайында пікірлер қозғады. Мәселен, Қазақстан делегаттары С. Сейфуллин мен І. Жансүгіров өлке өмірін шыншылдықпен суреттеу, қаламгерлердің творчестволық қарым-қатынасын күшейту жөніндегі толғаныстарын ортаға салды.

Горький 1934 жылы Азербайжанның «Колхозная газетасының» редакторына жолдаған хатында: «Одаққа енген әрбір халықтың әрбір шығармасы Одақтағы барлық ұлттар тіліне аударылып отыруын» қалайтынын білдірді.

Сөйтіп, отызыншы жылдардың бірінші жартысында-ақ әдеби тәржіма ісі ұйымдық-творчестволық маңызға ие бола бастады.

Совет жазушыларының Бүкілодақтық екінші съезінде (1954) СССР халықтар әдебиеттерінің көркем аудармасы жөнінде арнаулы қосымша баяндама тыңдалуы, оның кеңінен талқылануы еліміздегі ұлттардың ынтымағын арттыру, олардың арасындағы рухани алмасуға молынан мүмкіндік жасау бағытында көркем аудармаға айрықша мән берілетінін абайлатты. Социалистік реализм әдебиетінің көрнекті өкілдері, аударма ісінің беделді теоретиктері мен практиктері П. Г. Антокольскийдің, М. О. Әуезовтің, М. Ф. Рыльскийдің тың тұжырымдар мен пайымдауларға толы баяндамаларында сөз өнерінің бір саласы көркем аударманың толғағы жеткен аса маңызды, актуальды мәселелері егжей-тегжейлі әңгімеленді. СССР халықтары әдебиеттерінің өзара аудармасы мемлекетімізді мекендеген бауырлас халықтар достығының жанды да нақты көрінісі екенін айта келіп, баяндамашылар кітап бастырып шығару ісінде аударма әдебиеттің салмағы артып отырғанын атап өтті. Олардың

түйіндеуінше, аударма дегеніміз жазушылар арасындағы ең ұлы достықтың көрінісі. Дүние жүзіндегі тілдердің әр түрлі болып келетіні тәрізді ойды білдіру де әралуан, алайда ойлану заңдары ортақ. Сондықтан кез келген бір тілден кез келген екінші бір тілге аудару әбден мүмкін нәрсе. Баса айтылатын жәйт: ұлт жазушылары шығармаларының орыс тіліне аударылуы олар үшін дүниеге ашылған қақпа тәрізді. Қосымша баяндамада осындай қағидалар мен тұжырымдар ұсынылды.

Советтік аударма мектебінің теориялық, практикалық проблемалары жөнінде арнаулы зерттеулер, мақалалар жариялап, аса құнды пікір айтқан жазушылар мен ғалымдар қатары ондап саналады (К. Чуковский, М. Рыльский, А. Федоров, И. Кашкин, М. Әуезов, А. Кундзич, Г. Гачечиладзе т. т.).

Одақтың әдеби басылымдар бетінде дүркін-дүркін айтыстар өткізіліп, онда не аударамыз және қалай аударамыз деген тақырыпта әлденеше мақалалар жарияланды. «Литературная газета» алпысыншы жылдардың аяқ кезінде «Поэзия аудармасы және аударма поэзиясы» деген арнаулы айдар тағып, белгілі қалам қайраткерлерінің (Я. Смеляковтың, И. Абашидзенің, К. Кулиевтің, Вс. Рождественскийдің, А. Кулешовтың, Ж. Молдағалиевтің т. б.) газет редакциясы қойған бес сұраққа қайтарған жауаптарын оқырмандардың назарына ұсынды. Аудармашының жауапкершілігі, ұлттық рухты, нәр-нақыстарды сақтау, тіл бедеріне, бейнелеу жүйесіне адалдық, түпнұсқа топырағын, оның тарихы мен мәдениетін жете білу — аталған авторлар, міне осындай тараптардан сөз қозғайды.

Ираклий Абашидзенің түсінігінше, аудармашы ақын жақсы актерге ұқсауға тиіс. Нағыз тәржімашы қолына түскеннің бәрін талғаусыз тәржімалай бермей, өзіне рухани туыс санағанын ғана аударғаны ғанибет.

«Ерлікке толы еңбек» атты мақаласында Жұбан Молдағалиев қазақ поэзиясын орыс тіліне аудару мәселесіне тоқтала келіп, бұл саладағы жетістіктерді баяндайды, сонымен қатар классиктерді, соның ішінде Абайды одақтық оқырманға таныту барысында жіберілген кемшіліктерді, бұрмалаушылықтарды сынайды. Кемеңгер ақынның «Желсіз түнде жарық ай» өлеңінің орысша аудармасын жолма-жол қотармамен салыстыра отырып, Молдағалиев қазақшасында сүйген қызымен жолығу сә-

тін күткен жігіт аудармада әлдеқайдағы қашқынға немесе үйсіз-күйсіз кезбеге ұсап кеткенін дәлелдейді. Сондай-ақ ол «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» өлеңінің ажар-көркінен, өрнек-бояуынан айрылып, мүлде бұрмаланып аударылғанын атап көрсетеді. Шынында да қазақшасында:

Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да, —

деп келетін екі тармақтың М. Замаховская тәржімасында:

Тебя одну люблю
я в целом свете,
А ты влюбленным
потеряла счет, —

болып, адам танымастай өзгертілуіне, теріс мағына беретін дүмбілез дүниеге айналдырылуына көнудің жөні бар ма?

СССР жазушыларының VI съезінде біздің советтік мәдениетіміздің тағдыры, біздің советтік қоғамымыздың интернационалдық рухани өмірі көп жағдайда көркем аударма ісіне байланысты екені атап көрсетіліп, ол байыпты да мүдделі әңгіменің өзегі болды. Съезде көтерілген мәселелерді жалғастыра талқылау мақсатымен «Литературная газета» 1976—77 жылдары «Арифметика и алгебра перевода» деген атпен кең дискуссия ұйымдастырды. Дискуссияға П. Антокольский, В. Солоухин, Г. Абашидзе сияқты ақын, жазушылар, басқа да сыншылар мен филологтар да қатысты. Екі жылға созылған пікір алысу кезінде аудармаға тікелей қатынасы бар бірталай мәселелер (жолма-жол қотарманың қажеттігі немесе қажетсіздігі, тәржіманың дәлдігі, түпнұсқаға сәйкестігінің шек аралары т. т.) қамтылды.

Көп ұлтты әдебиетіміздегі аударманың ақуалы, шешілмеген проблемалары туралы кейінгі жылдарда да дискуссиялық мақалалар жазылып, «Дружба народов», «Вопросы литературы», «Иностранная литература» журналдарының бетінде жарияланды. Көркем тәржіманың көкейкесті мәселелері жекелеген зерттеулерде, сондай-ақ «Аударма шеберлігі» атты арнаулы жинақтарда жан-жақты қарастырылды. Сонда да сөз өнерінің бұл саласында әлі де даулы проблемалар аз емес.

Республика шеңберінде орыс прозасы мен поэзиясы-

ның қазақшалануы хақында рецензиялар, мақалалар, брошюралар мен жинақтар, диссертациялық еңбектер бой көрсетті. Олардың тәуірлері белгілі бір кезеңде белгілі бір міндеттерді атқарды да. Бірақ бірсыпырасының профессионалдық дәрежесі төмен, аясы тар, айтары аз, тайыз болғандықтан, санатқа кірмей, сыртқары қалып қойды.

Бүкіл дүние жүзінде әдебиеттің дамуына зор ықпал жасаған орыс классиктері А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов тәрізді данышпан ақындардың негізгі шығармалары ана тілімізге аударылғалы және бірнеше рет қайта басылымдары жарық көргелі қашан. Кезінде мерзімді баспасөзде сиректеу болса да жарияланатын азын-аулақ рецензияларды атамасақ, бізде әлгі ақындардың поэзиялық дүниелерінің қазақшаға қалай аударылғанының жүйелі түрде қарастыратын, ғылыми тұрғыдан толық талдайтын еңбек әзірше көрінбей келеді. Біз мұны толғағы жеткен түбегейлі мәселелердің бірі деп білеміз. Сондықтан да әлемдік әдебиет алыптарының бірі Александр Сергеевич Пушкин мұрасын қазақ ақындарының әр кезде қалай игергені, жұртшылық көдесіне жаратуға қандай күш жұмсағаны, жеткен межелері, ала алмаған асулары туралы ауқымды әңгіме қозғауды қажет деп таптық. Осының өзінде біз кеменгер ақынның ана тілімізге аударылған барлық поэзиялық шығармаларын тұтас алмай, тек лирикасына тоқталуды мақұл көрдік. «Евгений Онегинді» ескермегенде, поэмаларының тәржімасын тіпті шолу түрінде қарастырудың өзі зерттеуіміздің көлемін орынсыз көбейтіп жіберетіндей көрінді. Басқа поэмаларын тәптіштеп жатпай-ақ, тек «Гаврилиаданың» біздегі екі нұсқасын—Ілияс Жансүгіров пен Қалижан Бекхожин аудармаларын салыстыру, түпнұсқаға қайсысының қай тұста қалай жақындағанын анықтау тәрізді мақсаттан арнаулы ғылыми еңбек тууы әбден ықтимал нәрсе емес пе?

Ал, ұлы ақын лирикасын айырым күйде алып, оның қалай қазақшаланғанын талдап тексеру бір айдың немесе бір жылдың шеңберіне сыймайтын ауқымды, аса күрделі де қиын жұмыс. Осы арада қазақтың «инемен құдық қазғандай» дейтін сөзі еріксіз еске түседі. Сондықтан барша лирикасын қамтымай, тек айтулыларын, әйгілілерін ғана бөліп алып, салалап, саралап сөз ету керек болды. Оның үстіне, бір өлеңнің әр жылдардағы

Бірнеше аудармасын жіті қарастырып, өзара салғастыру, алдыңғы аудармаға қарағанда соңғысында түпнұсқаның қандай дәрежеде игерілгенін анықтау міндеті тұрды. Сол сияқты бір ақынның ертеректе жасаған тәржімасына әлденеше рет оралып, үнемі өзгерістерге ұшыратып отырғанын ескеру, сонда оның қандай мағыналық, көркемдік ұтыс тапқанын табан ізі бойынша белгілеу, дәлдігі мен дәлелдігіне көз жеткізу үнемі естен шығармайтын шарттың біріне айналды.

Орыстың классикалық поэзиясының қазақшаға қалай тәржімаланып жүргенін түбегейлі тексеріп, зерттеуге ниет еткен шақта Лермонтовқа немесе Некрасовқа соқпай, Пушкинге тоқталуымыздың себебі неде? Мұның көкейге қона кеткендей түрлі себептері бар. Солардың басты-бастылары мынадай:

Біріншіден, Пушкиннің қазақ жерінде болуы, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен танысуы, оның мәдениетіне ыстық ықылас білдіруі о заманда да, әсіресе, бұл заманда да еңбекші елдің жүрегінде оған деген айрықша қадір-құрмет сезімін туғызды. Ақынның жәбір-жапа шеккен халыққа іш тартып, жанашырлық байқатуы қастерлі қасиет ретінде талай ұрпақтың зердесінен орын алып, көңілінде мәңгілікке орнықты. Пушкиннің қазақ халқына ілтипаты, халқымыздың Пушкинге деген сүйіспеншілігі қос арнадай қосылып, әсем тұтастық тапты.

Тарихтан мәлім, Қазақстан қазақ халқы жайлы әңгімелер Пушкин құлағына ерте шалынған ол 1823—24 жылдары Одессада айдауда жүрген кезінде әйгілі шығыстанушы, ғалым А. Левшинмен достасып, қазақ елінің тұрмыс қалпы, әдет-ғұрпы жайында біраз әңгімелер естиді. Кейін, 1832 жылы Левшиннің «қырғыз-қайсақ немесе қырғыз-қазақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» атты үш томдық кітабы басылып шығады. Бұл еңбек ақынның Қазақстан, қазақ халқы жайындағы ұғым-түсінігін тереңдетіп, алған әсерін молайта түседі.

1833 жылы Пушкин атышулы Пугачев қозғалысы болған жерлерді өз көзімен көру, болашақ кітабына қажетті материалдар жинау мақсатымен Орынбор өлкесіне, онан Батыс Қазақстанға, Орал қаласына келеді. Сол жылдың 21—23 сентябрінде Оралда болып, Жайық жағасындағы қаланы аралайды, Пугачев тұрған үйді көреді, шаруалар қозғалысына қатысқан адамдарды іздесті-

реді, типті, Пугачевті жақсы білетін қазақ кемпірін кездестіреді.

Жолшыбай Орынбордан Оралға қарай келе жатқанда Пушкин қазақ ауылдарын көреді, күздің көңілсіз көріністері, айналадағы жабырқау тіршілік ақынды ойға батырады. Төңірегінен ағаш атаулыдан жалғыз бұта көре алмаған ол қасындағы серігі, жазушы Владимир Дальге: некеленуші әрбір қазақты ағаш отырғызуға міндеттеу керек, сонда «мына далада орман жайқалатын болады» деп әзілдеген көрінеді.

Пушкин атақты «Қозы Көрпеш—Баян сұлу» поэмасына аса зер салып, қатты қызыққан. Нәтижесінде қасындағы жол серіктерінің біреуіне жырдың оқиға желісін, мазмұнын жаздырып алған.

Пушкиннің Қазақстанмен байланысы Оралда өткізген екі тәулікпен шектелмейді (ақынның өзі үш күн болармын деп есептеген). Сол сапардың ізін біз оның «Пугачев тарихы» мен «Капитан қызы» сияқты шығармаларынан да көреміз. Алдыңғысында қазақтардың Пугачев көтерілісіне қатысқаны айқын аңғарылады («...ал қазақтар болса ұрысқа әзірлене бастады...»). «Пугачев тарихының» айрықша бір мәні мынада: мұнда аз ұлттардың тағдыры туралы мәселе көтеріліп, қарапайым халық, еңбекші қазақтар екі бірдей езгіде екені көрсетіледі.

Екіншіден, Пушкин музасының қазақ даласында жаңғырыққанына міне, жүз жылға таяп қалды. Туған халқымыздың рухани өміріне бір ғасыр бойы үнемі ортақтасып, әдебиетіміздің өсіп-өркендеуіне, жаңа белге көтерілуіне зор идеялық-эстетикалық ықпалын тигізіп келіп жатқан кемеңгердің жарқын бейнесі бізді қашанда рухтандырып, поэзияның биік шыңдарына қарай ұмтылдырып отырады.

Пушкинді халқымызға ең алғаш таныстырған анауымынау ақын емес, атап айтқанда атақты Абайымыздың өзі болуы мәдениетіміздің де, әдебиетіміздің де абыройы. Ұлы ақынды ұлы ақын ғана түсініп, сөйлете алатын еді. Абай орыс әріптесінің көркемдік дүниесін қазақ топырағына көшірудің таңғажайып тәсілін тапты, оны «қазақыландырып» та жібермеді, түпкі тұлғасын сақтаймын деп «сірестіріп» те қоймады. Ол ұлттық поэзиямызға мүлде жаңа өлең мәдениетін, өрнек, бояу нақыстарын, бейнелеп ойлау жүйесін енгізді.

1887—89 жылдар қазақ поэзиясындағы Пушкин жылдары болып рухани тарихымыздың төрінен берік орын алды.

Міне, сонан бергі дәуірімізде бізде Пушкинге деген ықылас, ілтипат ешбір бәсеңдеген емес. Оның өлеңдері мен поэмалары, прозалық және драмалық шығармалары жекелеп те, жинақ күйінде де дүркін-дүркін жарық көріп, талай ұрпақтың кәдесіне жарады. Отызыншы жылдардың орта шенінен бастап көп томдық шығару дәстүрі орнықты.

Өкінішке орай, осынша мол қазына, ұзақ мерзімді қамтитын қыруар еңбек зерттеуші ойдың сарабына салынбады, салмақты, сындарлы жұмыстың объектісіне айналмады.

Әлбетте, Пушкин туындыларын тәржімалаудың өзіне ғана тән қиындықтары, өзгешеліктері жоқ емес.

Пушкин поэзиясын, оның ішінде лирикасын аударудың көркемдік өзгешеліктерін зерттеуді уақыт талабының өзі алға қойды.

Үшіншіден, біз ілгеріде Пушкиннің Қазақстанмен байланысы Оралда өткізген екі тәулікпен шектелмейді дедік. Бұлай деуіміздің мәнісі бар.

Дүниежүзілік әдебиет алыптарының, орыс классиктерінің арасынан біздің ұлттық поэзиямызға дәл Пушкиндей құдіретті ықпал жасаған және сол ықпалы барған сайын үдеп келе жатқан басқа бір ұлы ақынның атын атай қою қиын. Пушкин поэзиясының ана тілімізге аударылуы әдебиетіміздің қорын байытып қана қойған жоқ, сонымен бірге ақындарымыз үшін үлкен шеберлік мектебіне айналды. Оның лирикалары мен поэмаларын аудару поэзиямыздың тынысын кеңейтті, көркемдік дүниесін байытты, өз топырағымызда бұрын-соңды кездесіп көрмеген жаңа суреттеу құралдарын табуымызға көмектесті.

Орасан олжамыздың бірі — бізде, қазақ поэзиясында Пушкин образы жасалды. Республикамызда оған жыр-өлең арнамаған бірде-бір ақын жоқ деуге болады. І. Жансүгіровтен, Т. Жароковтан, Ғ. Ормановтан бастап бүгінгі аға, орта буын, жас лек санатындағы қаламгердің ішінде Пушкинге бір соқпай өткендері кемде-кем. Мәселе әйтеуір бір арнауда емес, сол арнауларды Пушкин ойларымен, образдарымен нәрлендіруде десек, бұл тарапта да жеміссіз емеспіз. Солардың бірсыпырасы ау-

дарма арқылы да келгенін атап өтуіміз керек. Мәселен, Тайыр Жароковта кездесетін «Мүйізі алтын айдың көкті сүзіп» дейтін тармақтың төркіні Пушкин музасында жатыр. Ілияс Жансүгіров «Көбік шашқан» поэмасына кірісерде дәптерінің шетіне «Мыс салт аттыны» оқу керек!» деп жазып қойған. Жұбан Молдағалиев «Пушкинді көрген бұл жерлер» деп аталатын шоғыр жырларында ақын өміріне тікелей байланысты жәйттерге назар аударады («Святогорск монастыры», «Анна Керн сүрінген тас»).

Міне, осындай себептердің басы қосыла, тоқайласа-тоғыса, түйіндесе келіп, бізді дәл осынау тақырыпқа — Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі тақырыбына батыл баруға бастады. Мәселенің ішіне кіру, оны неғұрлым жан-жақты қарастыру қажеттілігі осылай тұды.

Көркем аударма — халықтар достығының дәнекері, ұлттар ынтымағының ұйтқысы. Пушкин мұрасын игеру, халқымыздың рухани игілігіне айналдыру осы арнада өрістеп, біздің бүгінгімізге де, ертеңгімізге де қызмет ететіні хақ.]

Көңіл көзін келешекке қадап, алдағыны бағдарлай болжай білген данышпан Пушкин бір кезде «халықтар араздықты ұмытып, ұлы семьяға бірігеді» деп кәміл сенген болатын.

Адамзат тарихында жаңа заманды бастаған ұлы Октябрь «халықтар түрмесі» атанған патшалық империяны жер бетінен біржола аластады. Осының нәтижесінде социализмнің тарихи жеңістерінің біріне — советтік қоғамның идеялық-саяси, әлеуметтік және интернационалдық бірлігіне қол жетті. Лениндік партияның дана саясатының арқасында осы бірліктің объективтік негіздері жылдан жылға кеңейіп, нығайып келеді. Еліміздің әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуының партия белгілеген жоспарларының жүзеге асырылуы қоғамымыздағы таптар мен топтардың жақындаса түсіп, оның әлеуметтік біртектілігінің артуына жағдай жасауда. Қоғамымызда адамдардың әлеуметтік, интернационалдық жаңа қауымы — біртұтас совет халқының пайда болуы біздің ұлы жеңістеріміздің бірі. Социалистік реализм әдебиеті мен оның қайраткерлері халықтар туысқандығын, әдебиеттер бауырластығын бұдан былай да нығайта беруді өздерінің асыл мұраты санайды.

СӨЙЛЕЙДІ ПУШКИН ҚАЗАҚША

«Дабысым ұлы Ресейге кетер жалпақ, тіл біткен жүрер менің атымды атап» деп оның өзі айтқандай, жаңа орыс әдебиетінің атасы, барлық ғасырлардың, барлық халықтардың ақыны, бостандықтың ұлы жыршысы Александр Сергеевич Пушкиннің тамаша туындылары бұл күнде бүкіл планета елдерінің тілінде сөйлейді. Орыс әдебиетінің тарихы Отан даңқын аспандата көтерген небір майталмандардың есімдерін жақсы біледі. Солардың қатарында Пушкин есімі біздерге, Советтер елінің азаматтарына айрықша ардақты. Әдебиеттің реализмге, халықтыққа шұғыл бет бұруы, орыстың әдеби тілінің негізін қалау Пушкиннен басталады. Оның творчествосы ауқымдылығы мен әр алуандығы, тереңдігі мен кемелдігі жағынан тұтас бір көркем дүние. Ол Россия шеңберінен шығып, дүние жүзілік тарихтың кезеңдерін, шет елдер мен халықтардың болмысын әдебиеттің барлық жанрындағы шығармаларында мейлінше жарқын бейнелеген данышпан суреткер. Халықтардың оған деген ыстық махаббаты ешуақытта суып көрген емес. «Пушкин мәңгі жасайтын, еңселене түсетін, ажал қармаған нүктеде тоқтап қалмай, қоғам санасында үздіксіз дами беретін құбылыстарға жатады»¹.

Пушкин шығармалары Россияны мекендеген халықтардың тілдеріне революцияға дейінгі дәуірдің өзінде-ақ тәржімалана бастаған. Украин тіліне оның «Құзғынға құзғын кездесті» («Ворон к ворону летит») өлеңі 1830 жылы, «Полтава» поэмасы 1836 жылы (ақынның тірі кезінде) аударылған, ал «Евгений Онегин» романының бірінші тарауын ақын, революционер П. А. Грабовский

¹ Белинский В. Г. О русских классиках. М., 1979, с. 462.

1831 жылы Иркутск түрмесінде отырған кезде украиншалаған. «Пайғамбар», «Бұлбұл», «Бұлт» өлеңдері армян тілінде 1843 жылы жарық көрген. Грузиннің әйгілі ақыны Илья Чавчавадзе «Пайғамбарды» 1857 жылы ана тіліне қотарып, 1861 жылы «Цискари» журналында жариялаған. Азербайжанда Пушкиннің алғаш аударылуы 1880—81 жылдар деп саналады. Татар жұртшылығы оның шығармаларымен өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында таныса бастаған: ертекері 1898 жылғы жинаққа енгізілген, 1899 жылы «Бақшасарай фонтаны», 1901 жылы «Балықшы мен балық туралы ертегісі» тәржімаланған. Ал біздің ұлы Абайымыз Пушкинді халқымыздың рухани қазынасына айналдыру мақсатына сексенінші жылдардың аяқ кезінде (1887—1889) кіріскен. Сөйтіп, ол дүниежүзілік әдебиеттің асыл ескерткіші «Евгений Онегинді» қазақша сөйлеткен. Түгел аудармай, кей тарауларын Онегиннің сипаты мен Ленский сөзінен басқа тарауларын эпистолярлық роман үлгісіндегі хат түріне түсірілген нұсқаларын ұсынған Абай көркем аудармадағы дәлдіктің де, еркіндіктің де мысалын көрсетеді. Оның дәлдігі — әріптің, сөздің дәлдігі емес, көңіл күйінің, образ жүйесінің, сөз бедерінің асыл нұсқаға сайма-сайлығы, сәйкестілігі.

Абай аудармада түпнұсқаның мағынасын барынша дұрыс беріп, берік сақтайтынын Татьянаның Онегинге жазған бірінші хатының қазақшасынан-ақ айқын аңғарамыз. Бірнеше мысал келтірейік.

Пушкинде:

Зачем вы посетили нас?
В глуши забытого селенья
Я никогда не знала б вас,
Не знала б горького мученья.

Абайда:

Келмесең егер сен бізге,
Сау болмас па ем, әлбетте?
Болмасам ашық мен сізге,
Түспес ем мұндай бейнетке.

Пушкинде:

Я знаю, ты мне послан богом,
До гроба ты хранитель мой...

Абайда:

Тәңірімнен келген бұл жарлық,
Ием — сенсің өлгенше,

Пушкинде:

Другой!.. Нет, никому на свете
Не отдала бы сердце я!
То в вышнем суждено совете...
То воля неба: я твоя.

Абайда:

Өзгеге ешбір дүниеден
Еркімен тимес бұл жүрек.
Әзелде тағдыр неден,
Қожам — сенсің, не керек.

Пушкинде:

Но так и быть! Судьбу мою
Отныне я тебе вручаю,
Перед тобою слезы лью,
Твоей защиты умоляю...

Абайда:

Не болса да өзімді
Тапсырдым сізге налынып.
Толтырып жасқа көзімді,
Есірке деймін жалынып.

Міне, орыс қызы Татьяна қазақша осылай толғанады, оның жүрегін кернеген мөлдір махаббат сезімдері осылай шертіледі.

Абайдың аудармада түпнұсқаға мейлінше жақын, тіпті пара-пар келіп, теңбе-тең түсіп отыратынын «Онегиннің сипаты» толық ыспаттайды. Орысшасы мен қазақшасын қатар оқып, салыстырған адам бұған ешбір күмәнданбайды.

Орысшасы:

Как рано мог он лицемерить,
Таить надежду, ревновать,
Разуверять, заставить верить,
Казаться мрачным, изнывать,
Являться гордым и послушным,
Внимательным иль равнодушным!
Как томно был он молчалив,
Как пламенно красноречив,
В сердечных письмах как небрежен!
Одним дыша, одно любя,
Как он умел забыть себя!
Как взор его был быстр и нежен,
Стыдлив и дерзок, а порой
Блистал послушною слезой!

Қазақшасы:

Жасынан түсін билеп, сыр бермеген,
 Дәмеленсе, күндесе, білдірмеген.
 Нанасың не айтса да, амалың жоқ,
 Түсінде бір кәдік жоқ «алдар» деген.
 Кейде паң, кейде көнгіш орныменен,
 Кейде елеусіз, кейде ынтық формыменен,
 Кейде үндемей жүрсе де сөзге баяу,
 От жалындай жауапкер құрбыменен.
 Ғашықтық сөзге жүйрік әсіресе,
 Дем алысым, құмарым — бір сен, — десе,
 Жаным құрбан жолына қылған жансып,
 Көз қарауы құбылар әлденеше,
 Кейде ұялшақ, төменшік, кейде тіп-тік,
 Қамыққансыр, қайғырып, орны келсе.

Алдымен мұнда қазақ өлеңінде бұрын-соңды ұшыраспаған мәнді де нәрлі сөз кестесі бірден жан-жүйеңді баурап, көңілдің көкжиегін кеңейтіп жібереді. Бұған дейін ұлттық поэзиямызда кездесетін кейіпкердің сырт тұлғасы мен ішкі дүниесін ешбір ақын дәл осылайша қабыстыра суреттей алған емес. Бұл — психологиялық портреттің қызықты бір түрі.

«Онегиннің сипаты» алғашқы тармақтарынан бастап соңғы шумақтарына дейін қолтума дүние тәрізді қабылданады, оның өзге тілден тәржімаланып отырғаны ә дегеннен байқала бермейді. Бірақ бұдан Абай Пушкин шығармасын қазақы ұғымға мүлде ыңғайлап, оған күпі кигізген деген тұжырым тумасқа тиіс. Айналасы теп-тегіс, жұмыр келіп, қазақша жатық оқылатын, сырт қарағанда тілге жеңіл көрінетін бұл аударма түпнұсқаның төркінін бұркеп тұрған жоқ.

\ Абай орыс ақынының данышпандық туындысын қалың елі, қазағы, қайран жұртының рухани игілігіне айналдырудың оңай жұмыс еместігін мейлінше терең түсінген. Сондықтан да ол мазмұнын да, мағынасын да әлсіретпей, дәл жеткізуге, жалпы рухын мықтап сақтауға қатты зер салған. «Как только он был молчалив, как пламенно красноречив» тармақтарының: «Кейде үндемей жүрсе де сөзге баяу, от-жалындай жауапкер құрбыменен» деп қазақшалануы асқан шеберліктің айғағы. Сондай-ақ: «Как он умел забыть себя! Как взор его был быстр и нежен» жолдары да соншама дәл, соншама көрікті көркем тәржімаланған. «...Умел забыть себя» тір кесі сөзбе-сөз қазақшаланса не болып шығар еді? Сол секілді «быстр и нежен» Абайша алынбай, басқаша алынса қандай мағынасыздыққа апарып соқтырар еді?

Ал «Онегиннің сипатының» соңғы шумағы қалай қазақшаланғанына көңіл бөлейік:

Орысшасы:

Как рано мог уж он тревожить
Сердца кокеток записных!
Когда ж хотелось уничтожить
Ему соперников своих,
Как он язвительно злословил!
Какие сети им готовил!

Қазақшасы:

Жасынан көрсе оны ақылы сасқан,
Не сүркія жандарың жұрттан асқан.
Жеңуге, қор қылуға тағы да ұста,
Өзіне күндес шықса, жол таласқан.
Ажуаға, қорлауға тілі орамды,
Не түрлі тұзақ құрып көңлін басқан.

Біз мұнда да Абай тапқырлығының ұстамдылығының куәсі боламыз. «Как он язвительно злословил!» тармағын «Ажуаға, қорлауға тілі орамды» деп тек ұлылықтың несі ғана айта алатын күшті балама тапқан. Егер «Онегиннің сипатын» тұтас шолып шықсақ, мынадай жәйттерді байқаймыз.

Формальді жақтан қарағанда да түпнұсқа мен аударманың жол саны бірдей 34 жолдан тұрады. Әлбетте, мәселе жол санының бірдейлігінде ғана емес. Аудармадағы сөз саны түпнұсқадағы сөз санына түп-тура келуі, екеуінің дәлме-дәл болуы шарт па? Әрине, жоқ. Аудармада сөзді санамай, салмақтау керек деп, ежелгі Римнің көрнекті мемлекет қайраткері, саяси ойшылы, философы, шешендік сөздің теоретигі Марк Туллий Цицерон бекер айтпаған.

Белгілі бір ақынның поэзиялық шығармасын ана тіліне аударуға кірісерде аудармашы алдымен түпнұсқаны аңғару процесін бастан кешіреді. Аңғару дегеніміз мазмұн мен мағынаға ғана байланысты болмай, тәржімаланғалы отырған туындының формасын да қамтуы мүмкін. Яғни аудармашы қандай өлең өлшемін қолдану қажеттігін де бірден ішке түюі ғажап емес.

Поэзиялық шығарманы аударғанда кейде бірер эпитеттің немесе басқа бір сөздің түсіп қалатыны да болады. Мұндағы мақсат — түпнұсқадағы негізгі нәрсені алдымен ескеру, міндетті түрде тәржімалануға тиістіні тасада қалдырмау, ұмытып кетпеу. Оқырман аудармадан түпнұсқаның жалаң көшірмесін емес, жекелеген сөз-

дерін емес, көрікті келбет-кескінін көргісі келеді. Ол кескін-келбет айна-қатесіз, дұрыс, реалистік сипатта суреттелуі қажет. Абайға жанастыра айтқанда біз оның аудармасынан нақ осы асыл қасиетті аңғарамыз. Пушкин романындағы бас кейіпкердің ішкі дүниесін, мінез-құлқын айқындайтын сипаттаманың философиялық тереңдігі, салмақтылығы мен сындарлылығы, сөз образдарының ірілігі қазақшада қалайша дәлме-дәл, шебер қиыстырылғанына қайран қаласыз. Рас, тәржімада «разуверьять», «казаться мрачным, изнывать» сөздері түсіп қалған. Бірақ «разуверьять» ізсіз кетпей, сол шумақтың үшінші, төртінші тармақтарына сіңісіп тұр. Сондай-ақ: «Как рано мог он ум тревожить сердца кокеток записных!» жолдары аудармада басқашалау етіп берілген. Сонда да «Онегиннің сипаты» мазмұны, мағынасы, көркемдік қуаты жағынан Пушкин туындысымен туысып, тең түскендей. Абай сөздің қарапайым мағынасын сол күйінде қазақшалай салмай, поэзия өрнегіне түсіреді, яғни өлеңді өлең тілімен аударарды. Ол әріпке жабыспайды, логикаға сүйеніп, қайткенде түпнұсқаның рухын дәл беру жағын көздейді. «Как рано мог он лицемерить» дегенде «как рано» сөзін «тым ерте» түрінде қарапайым мағынасында алмай, «жасынан» баламасын қолданады. «Лицемерить» екі жүзділік емес, «түсін билеп, сыр бермеген» тіркесі арқылы орайластырылады.

Аудармада асыл нұсқаның рухын сақтау үшін мағынасына, мәніне қарай кейде жеке сөздерді өзгерту сияқты әдеттер әдебиет тарихында кездесе береді. Генрих Гейнениң бір өлеңін Ф. Тютчев те, М. Лермонтов та аударған. Екеуі де классиктер. Бірақ көркем сөз тарихында Лермонтов аудармасы орыс поэзиясының маржаны ретінде бағаланады да, Тютчев тәржімасы факт ретінде аталып қана өтеді. Мысалы: немісшесінде ат қойылмаған, өзі мужской родта тұратын осы өлеңді Лермонтов женский родқа айналдырып, «Сосна» деп аударған, ал Тютчев мужской родты сақтап кедр деп алған да, аудармасына «С чужой стороны» деп ат қойған. Солтүстікті ол Гейнеде жоқ «жабыңқы» сөзімен суреттеп, «бұрқасын» сөзін қосқан, құрма ағашының жас екені айтылмаған. Гейнеде құрма ағашы «үнсіз қиялға беріліп» тұрса, Тютчевте — «жалғыз өзі гүлдеп тұр». Лермонтов болса, қарағай мен құрма ағашы образдарын тереңдетіп, жалғыздық, айрылысу, мұңға бату, бірін бірі аңсаған екі жан тақырыбын шебер шешкен.

Абай да орыстың ұлы ақынының ұлы туындысынан үзінді аударара отырып, өзінің данышпандығын, асқан шеберлігін танытатын тамаша шығарма тудырған. Біз оған а б а б в в г г д е е д ж ж тәртібімен кезектесіп келетін үш пар женский, төрт пар мужской ұйқастарынан құрылатын «Онегиндік шумақты» неге сақтамаған деп кінә тақпаймыз.

«Татьянаның Онегінге жазған хаты» мен «Онегиннің сипатын» оқып отырғанда көркем аударманың түбегейлі принциптері еріксіз ойға оралады. Осы орайда аудармашы-акын А. К. Толстойдың мынадай бір пікірін келтірейік: «Мен, мүмкіндігінше, түпнұсқаға адал болуды көздеймін, бірақ бұл адалдық немесе дәлме-дәлдік көркемдік әсерге зиянын тигізбейтін болсын деймін... Мен сөзді аудармау керек деп ойлаймын»².

Біздіңше, Абай «Евгений Онегинді» әріп қуалай аудармай, мағынасын, образын сақтауды мақсат тұтқан. Осы әдіспен, осы жолмен ол небір көркем балама (эквивалент) тауып түпнұсқаны қайта көріктендірген, өрнектеген, айшықтаған. Абай қазақшалаған «Ленский сөзін» оқып көрейікші:

Барасың қайда, қайда, болмай маған,
Жас өмір алтын-күміс жарқылдаған.
Келер күн келеді екен не дайындап?
Қараңғы, қарағанмен болжай алман.

Орысшасы:

Куда, куда вы удалились,
Весны моей златые дни?
Что день грядущий мне готовит?
Его мой взор напрасно ловит.

Осы аударманың эмоциялық қуатында қапы бар ма? Дәлдігінде ше? Тағы да қайталаймыз: Абай Пушкин мұрасын қазақшалағанда сөздің қарапайым мағынасынан гөрі, ой, сезім серпіндерін дәл беруге көбірек зер салады. «Весны моей златые дни» тармағын ол «көктемімнің алтын күндері» дей салмай, «Жас өмір алтын-күміс жарқылдаған» деп айшықты өлең жолын айналдырады. Жас өмірді сипаттағанда оны бір ғана алтынға балау аздық ететіндей, алтынға күмісті қосақтайды, жайшылықтағы күйкі тірлік емес, жарқылдаған жастық кезең екенін аңғартады.

² Толстой А. К. Полн. собр. соч. Спб., 1907—1908, т. 4, с. 128—129.

Бір мәселені елеусіз, ескерусіз қалдыруға болмайтын тәрізді. Ол Абайдың осы аудармада қазақ ұғымына жақын теңеулер мен метафораларды (киіктің лағы, піскен алма, тоты құс тәрізді) қолдануына байланысты. Біздіңше, Абай осындай өзіндік суреттеу құралдарын пайдаланған шақта романның негізгі кейіпкері Татьяна бейнесінің тұтастығына, сөз бедеріне, Пушкин поэзиясының рухына нұқсан келтірмеген. Рас, Онегинді сипаттағанда түпнұсқадан алшақтап, оның образын басқашалау етіп алған, Абай өзінің аудармасында осы образдың қайшылығын біраз күшейтіпкіреп жіберген тәрізді. Басқасын былай қойғанда, мұны аудармада «Онегиннің өлердегі сөзін» («Жарым жақсы киім киіп») берудің өзі-ақ ыспаттай алады.

Абай аудармаларының тағылым аларлық өнегесі ол еркін аудармада да поэзияның поэзиялық қасиетін берік сақтауды басты борыш санайды. Ол тыңдаушының (Абайда «оқушы» деген сөз кездеспейді, мұның орнына «сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деп отырады) сол тұстағы оқымаған, сауаттан кенде қауымның ыңғайына бейімделмей, халықты, әсіресе жастарды өресі биік, өрісі кең, мәдениетті поэзия үлгілеріне қарай жетектейді, оқымаған өрендерді көтеріп, өсіріп, әлемдік әдебиеттің ірі туындыларын түсіну дәрежесіне жеткізуді мақсат етеді. Абай аударма саласындағы тарихи міндетін осылай ұғынған және осылай орындап шыққан.

Ал Абайдан кейінгі дәуірде орыс әдебиетіне, оның Пушкин тәрізді классиктерінің мұрасына қарама-қарсы екі түрлі көзқарастың орын алғанын абайлаймыз. Егер ағартушы жазушылар жағы аударма саласында да Абай дәстүріне сүйенуді мақсат тұтса, буржуазияшыл-ұлтшыл әдебиетшілер орыс мәдениеті мен әдебиетінің өкілдерін халыққа құбыжық етіп көрсетуге тырысты, олардың творчествосындағы халықтық, гуманистік идеяларды бүркемелеуге әрекеттенді. Орыстың классикалық әдебиетін, оның атақты өкілдерін қазақ еңбекшілерінен аулақ ұстауға тырысқан буржуазияшыл-ұлтшылдар Пушкин, Лермонтов, Некрасовтарды теріс түсіндіру ниетін көздеді, егер олардың шығармаларын аударма қалса, бұрмалап, өңін айналдырып бақты. Бұқарашылдық бағыттағы ағартушы ақындарға келсек, олар Пушкин шығармаларын уағыздауға шама-шарқынша, мүмкіндігі жеткенше ат салысты.

Революцияға дейін Қазан қаласында «Балықшы мен балық туралы ертегі» (1899), «Капитан қызы» (1903) кітап болып шығарылды. 1914 жылы Бекет Өтетілеуовтың «Жиған-терген» жинағында «Көктемнің келуі» және «Жүрсем де қай ортада, қайсы жақта» өлеңі жарияланды. «Көктемнің келуі» — Пушкиннің «Евгений Онегин» романының жетінші тарауының бірінші шумағының қазақшасы.

Түпнұсқада:

Гонимы вешними лучами,
С окрестных гор уже снега
Сбежали мутными ручьями
На потопленные луга.
Улыбкой ясною природа
Сквозь сон встречает утро года;
Синея блещут небеса.
Еще прозрачные леса
Как будто пухом зеленеют
Пчела за данью полевой
Летит из кельи восковой.
Долины сохнут и пестреют;
Стада шумят, и соловей
Уж пел в безмолвии ночей.

Қазақшасында:

Айдалып жазғытұрғы күн көзімен,
Сырғыды қырқалардан қар тезінен.
Сарыққан су лайланған саяңға ағар,
Күн бұрын толып тұрған өз-өзінен.

Күлімдеп осы шақты еш алаңсыз,
Қарсы алар ұйқылы-ою жанды-жансыз.
Аспан-көк, орман-тоғай жасылданып,
Құлпырар күс жүніндей — бір аласыз.

Аралар гүл басынан жинап балын,
Көресің ұясына оралғанын.
Даланың үнсіз түнін ыдыратып,
Мал шулап, бұлбұл сайрап атар таны.

Мұнда Өтетілеуов түпнұсқадан пәлендей ауытқымай, сөз бен ойды сол күйінде жеткізуге тырысады. Дегенмен, жекелеген сөздер, тұтас жол тәржіма нұсқаға сыймай, қалып қойған («Синея блещут», «прозрачные леса», «Долины сохнут и пестреют»). Осындай олқылықтарын біле-тұра, ауыл мұғалімінің «Евгений Онегиннен» үзінді күйінде болса да тәржіма жасағанын әдеби факт ретінде атап өтудің артықшылығы жоқ.

Бекет қазақшалаған өлеңнің орысшасы «Брожу ли я вдоль улиц шумных». Жол саны түгел болғанымен, мұнда ол түпнұсқаның мазмұнын, интонациясын, сөз бейнелерін сақтай алмаған. Өлеңнін: «Жүрсем де қай орында, қайсы жақта, жүрсем де құлшылық қып жалғыз хаққа» деп басталатын алғашқы екі жолы орысшасындағы «Брожу ли я вдоль улиц шумных, вхожу ль во многолюдный храм» дегенге сәйкес емес. Үшінші тармақтағы: «Сижу ль меж юношей безумных» қазақшада «Құрбымен топ жиында жүрген шақта» болып, «безумных» эпитеті түсіп қалған. Мұндай қажетті детальді тастап кету — орынсыз. Жалғыз тұрған еменге қарасам да («Гляжу ль на дуб уединенный») мағынасын беретін бірінші тармақтағы (үшінші шумақта), емен образы «обалармен» алмастырылған. Төртінші шумақтың бірінші тармағы («Младенца ль милого ласкаю») мағынасы жағынан дұрыс алынса да, екінші тармақтағы «прости» теріс ұғынылып, «қоштасқалы отырмын қиял-ойда» болып шыққан. Мұның орысшасы: «Уже я думаю: прости!» Алтыншы шумақтың алғашқы екі тармағы түпнұсқада: «И где мне смерть пошлет судьбина? В бою ли, в странствии, в волнах?» болып оқылса, қазақшасында «В бою ли, в странствии» сөздері аударылмай қалған. Сонын салдарынан мағынаға нұқсан келген. Қазақша нұсқаның кейбір шумақтарының ұйқастары мейлінше шартты дасала да («Жылдар менен» — «әдеттенген», «болсақ та мың» — «біреуіміздің»).

Біз Б. Өтетілеуов Пушкиннің пәлен өлеңін аударды деп құр атаумен ғана шектелмей, оның ұтымды жақтарымен қатар, әлсіз жерлерін де көзден таса қалдырмадық. Мақсат — аудармашыны мінеу емес, бір кезде сондай тәржімалардың орын алғанын анықтау ғана.

Қазақ ақындарының арасында, әсіресе «Евгений Онегинге» ықылас білдірілуінің тағы бір көрінісі ретінде ел жыршыларының осы роман оқиғасын, сюжетін өздерінше өрбітіп әр қилы нұсқалар жасағанын (Қуат Терібаев пен Сапарғали Әлімбетовтен жазылып алынғандары), Әсет Найманбаевтың «Пушкин» атты ұзақ шығарма жазғанын атар едік. Бірақ Әсет Татьяна—Онегин желісін сақтамай, Татьянаны Пушкиннің өзіне ғашы етіп жіберген.

«Айқап» журналының 1915 жылғы 4 санында Пушкиннің «Пайғамбар» өлеңінің қазақшасы жарық көрді

Тәржімашы 19 жастағы жас ақын Қошке (Қошмұхамбет) Кемеңгеров «Пайғамбардың» желісін бұзбай, лұғатын, көркемдік суреттеу құралдарын қалпынан айнытпай түсіруге тырысқан. Түпнұсқаның рухын ұғынып, көпшілікке түсінікті, оқуға жеңіл болар деген ниетпен ол кәдімгі 11 буынды, төрт жолды өлең формасын таңдап алған. Тәржіманың тілі жатық, сөз кестесі әжептәуір. «Қаңғырдым, жан қинадым», «Елсіз жер жапан түзде», «Бүркіттей қорқып қалған андаусызда», «Тұр едім тоғыз жолдың торабында» сияқты тармақтар орысша текстінің («Духовной жаждою томим», «В пустыне мрачной», «Как у испуганной орлицы», «На перепутье мне явился») баламасы деуге татида. Ал мына бір шумақ «Пайғамбардың» — түпнұсқасындағы сөз жүйесін танытады.

Орысшасы:

И он мне грудь рассек мечом,
И сердце трепетное вынул,
И угль, пылающий огнем,
Во грудь отверстую водвинул.

Қазақшасы:

Ішiмдi одан кейiн тағы жарды,
Орнықсыз қобалжыған жүректi алды.
Кеуденiң тесiгiнен орнықтырып,
Қызарып оты жанған көмiр салды.

Сондай-ақ соңғы шумақтағы: «Восстань, пророк, и виждь, и внемли» деп келетін тұжырымы да «Көзiндi аш! Тұр пайғамбар құлағың сал» арқылы анық абайлатылған. Бұл тұста ұлы ақынның: «Глаголом жги сердца людей» деп келетiн ең мықты, ең негiзгi түйiнiн жерiне жеткiзе айта алмаған. Әсiресе «күйдiр» сөзi күштi де, дәл де емес. Ол «жандыр» мағынасында алынса әлде қайда әсерлi болатын едi. Тәржіманың елеулi мiнi: кейбiр тармақтардың түпнұсқадан алыстап кетуiнде. Мәселен, төртiншi шумақтың алғашқы екi тармағы орысшадағы: «И дальней лозы прозябанье» сөзiнен басқаша лау — «Сай-сайды өрлеп бiткен бала қайың, Толықсып гүлденгенiн күн-күн сайың» болып шыққан.

Осындай ақауларына қарамастан Пушкиннiң ең бiр күрделi де көрiктi шығармасы «Пайғамбар» тұңғыш рет ана тiлiмiзге тәржімаланып, орыс поэзиясын насихаттау, оның жанды мұрасын игеру бағытындағы ортақ iске азды-көптi себiн тигiздi.

1918 жылы Бернияз Күлеев Пушкиннің «Соловей и роза», «Брожу ли я вдоль улиц шумных» өлеңдерін қазақ тіліне аударған. Алғашқысын «Бұлбұл», екіншісін «Ажал» деп атаған. Қошке сияқты, 19 жастағы жас ақын Бернияз да Пушкинге таман талпынып, өзінше аударып көрген. «Бұлбұл мен гүл» түпнұсқада 8 жол, тәржімада — 12 жол. Сонда төрт жол ненің есебінен қосылған десеніз, орысшадағы тармақтар қысқа буынға сыймай, келесі жолға көшірілген.

В безмолвии садов, весной,
во мгле ночей,
Поет над розою восточный соловей.

Осы екі жол аудармада:

Қаранғы жазғы бір түні,
Дыбыссыз бакша ішінде,
Сайрады шарық³ бұлбұлы
Бәйшешек гүлдің үстінде, —

болып, төрт жолға айналдырылған. Осылайша, жол саны артып кеткенімен, Бернияз тәржімасы түпнұсқаға біршама жақын. Жекелеген сөздерінің дәл түспегенін ескергенде де ол өлеңнің идеясын түсінген де, нысанадан бұрылмау бағытын ұстаған. «Глядишь, она цветет, зываешь — нет ответа» тармағын Бернияз: «Гүлдейді — салсаң көзінді, үндесең — жауап бермейді», — деп тәп-тәуір тәржімалаған.

Ал, «Брожу ли я вдоль улиц шумных» өлеңін Бернияз әсерлі, әсем етіп аударма алмаған. Қайсыбір тармақтарында Пушкин ойын сақтайтын тұстар ұшыраса тұрса да, тәржіманың өлеңдік жағы солғындау. «Өтед деп — өте көп», «Карасам — өзі, хан — бабадан» тәрізді ұйқастар өсте де поэзиялық қасиетті аңғартпайды. Сондай-ақ лұғатында да «келешеккі», «тіргізу» тәрізді жасанды сөздер жоқ емес. Тәжірибесіз, жас ақынның мұндай мінін көрсете отырып, орыс поэзиясына бой ұрған игі талабына ден қоямыз.

Қазақ совет әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезов айтқандай, «Октябрьден бері Пушкин дүниеге қайта туды. Шынымен жалпақ еңбекші елдің, саналы, сапалы қауымның, көп тілді, бірақ бір тілекті боп бауырласқан қауымның керек етіп, қадірлейтін адамы боп қайта туды».

³ Шарық — күншығыс деген мағынада.

Жиырмасыншы жылдары «Дубровский» (ауд. Ш. Құдайбердиев), «Тұтқын» (ауд. Т. Жароков) қазақшаланады. Пушкин шығармаларын тәржімалау әсіресе отызыншы жылдарда қызу қолға алынады. 1935 жылы «Кавказ тұтқыны», «Цыгандар» (ауд. Т. Жароков), «Шығармалары» деген атпен өлеңдер, поэмалар, пьесалар жинағы басылып шығады. Кітапқа Абай, Ілияс Жансүгіров, Бернияз Күлеев және басқалардың аудармалары енгізілген. 1936 жылы «Молда мен балда» (ауд. Ө. Тұрманжанов), 1938 жылы (титул парағында 1937 ж. деп көрсетілген) «Өлеңдері» (ауд. Қ. Тоғұзақов) оқырмандардың қолына тиеді. Тоғұзақовтың бір өзі тәржімалаған жинақ 27—28 өлеңнен («Деревня», «Теңізге», «А. П. Кернге», «Бұлбұл» т. т.), құралған.

Ақынның өлгеніне 100 жыл толуын атап өту тұсында 1936—1937 жылдары қазақ тілінде үш томдығы шығарылды. Мұның өзі зор маңызды мәдени оқиғаға айналды. Пушкиннің жаппай аударылған, оның дүниеге қайта тууының айғағы сияктанған мерекелі жылда «Таңдамалы шығармалар жинағы» деген атпен шығарылған үш томдықтың бірінші томына мына поэмалары енгізілді: «Руслан мен Людмила» (ауд. Ә. Тәжібаев), «Кавказ тұтқыны» (ауд. Т. Жароков), «Жебірәйілнама» (ауд. І. Жансүгіров), «Ағайынды каракшылар» (ауд. Т. Жароков), «Бақнасарай фонтаны» (ауд. Қ. Тоғұзақов), «Цыгандар» (ауд. Т. Жароков), «Граф Нулин» (ауд. Т. Жароков), «Полтава» (ауд. С. Талжанов), «Коломнадағы үйшік» (ауд. Т. Жароков), «Мыс салтатты» (ауд. М. Дәулетбаев). Екінші томда — «Евгений Онегин» романы (ауд. І. Жансүгіров), 56 өлеңі (ауд. І. Жансүгіров, Ғ. Орманов, Ө. Тұрманжанов, М. Дәулетбаев), «Өлген хан қызы және жеті батыр туралы ертеке» (ауд. Ә. Тәжібаев). Үшінші томда — прозалық шығармалар. Үш томдықтың жалпы редакциясын басқарған — Сәкен Сейфуллин. Аталған аудармалардың ішінен әсіресе үш ақынның — Ілияс Жансүгіровтың, Тайыр Жароковтың және Ғали Ормановтың еңбектері ерекше бағаланды, сонымен қатар «Мыс салтатты» сияқты поэманың қазақшалануындағы елеулі кемшіліктер қатаң сынға алынды.

Осы орайда қазақ тіліне тұңғыш рет толық аударылған «Евгений Онегиннің» қазақшасы туралы бірер пікір қозғай кету мақұл тәрізді. «Аударушыдан» деген ескертпесінде Ілиястың өзі былай дейді: «Аударғандағы

алған жолымыз — мүмкіндігі болғанша Пушкиннің өз үлгісіне жақындау. Ақынның сөз кестесін, образын, ақындық рухын сақтап аудару», «Бұл аудармада Пушкинді бұрынғы қазақ өлеңінің қарапайым (стандарт) үлгісіне салғанымыз жоқ, қайта қазақ өлеңін Пушкин үлгісіне таман тарттық»⁴.

«Евгений Онегиннің» қазақшасы туралы арнаулы мақала жазып, Ілияс еңбегін жоғары бағалаған Мұхтар Әуезов көркем аударма, оның ішінде поэзия аудармасы жайында аса құнды пікірлер айтқан. Ол әуелі поэзияның ірі шығармаларын бір тілден екінші тілге аударудың өте қиын екенін ескертеді. Жолма-жол қотарманы (подстрочникті) асыл нұсқаның соры, сөз емес, құр көбік, немесе әлде қандай бір тіл қоқсығы деп есептейді. Онда, дейді Әуезов, аударылатын поэзияның өзіне біткен нәзік ырғағы, өзінде жоқ жаңалық ерекшелігі дәл түсуі былай тұрсын, тіпті ақынның қысып қамти айтқан ой сезімінің системасы да, жаңа көрік — стиль құрылысының ішкі логикасы да берілмейді.

Романның өзін, түсіндірмелерін, бұрынғы зерттеушілерін оқып, аудару үстінде Ілиястың алты ай отырғанына куәгер болған Мұхтар мынадай тұжырым жасайды: «Осыны ұғынып алумен қатар, Ілияс әуелі романның бір үзіндісін әр түрлі үлгімен де аударып көрді. Бірақ мынадай істі тарихи зор міндет деп түсінудің өзі оған Пушкинді дұрыс әдіспен аударудың негізгі дұрыс жолын таптырды. Ол әдіс асыл нұсқаның өз стилін, өз түрін бұлжытпай түсіру әдісі болды»⁵.

Мақалада тек «Евгений Онегин» ғана емес, жалпы көркем аударма проблемасын тікелей қозғап, теориялық тұрғыдан карағанда барша ұлт әдебиеттеріне ортақ міндеттер алға тартылады. «Біз, — дейді Мұхтар, — қазір көркемөнер мен әдебиеттің дүниелік ірі белгілерін алғанда, өз оқушымыздың әзірлігі аз бол тұрған күйіне қарай бейімдеп, жонып-мінеп, кішірейтіп, әлсіретіп алуымыз керек емес. Қайта сол оқушымыздың өзін көтеріп, өсіріп, анау мұраны барлық асыл тұлғасымен тұтас түсінетін сатыға апаруымыз керек»⁶. Ілияс аудармасының тағы бір жақсылығы деп Мұхтар түпнұсқадағы ажуа,

⁴ Пушкин А. С. Таңд. шығ. жин. Алматы, 1937, 2-т., 214—215-б.

⁵ Әуезов М. «Евгений Онегиннің» қазақшасы туралы. — Социалистік Қазақстан, 1937, 8 январь.

⁶ Сонда.

сықақ сияқты тұздығы ащы өткірлігін әдемі келтіргенін әдейілеп атап өтеді.

«Евгений Онегин» аудармасында мін-мүлттік бар ма? Мұхтар «күдік туғызатын екі-ақ мәселе бар» дейді. Біріншісі — оқта-текте ұйқастың тап түсе қоймайтындығында, екіншісі аударманың сөздігінде, ақындық сөздігінде жатыр деп есептейді. Пушкин дәуіріндегі әдебиет тілінің сол дәуірмен байланысты бір бояуы дін-шіркеу сөзінің көп араластырылатыны болатын, ал аудармада романның тілі кей-кейде біздің дәл бүгінгі әдебиетіміздің тілі боп тұра қалады. Мұхтардың бұл пікірі әлі ескірмеген, қайта бүгінгі аудармашылық тәжірибемізде қатты ескерілуге тиіс қағидалардың бірі дей аламыз.

Пушкин мұрасына деген ынта-ықылас уақыт озған сайын молая түседі. 1949 жылы кемеңгер ақынның туғанына 150 жыл толу мерекесіне орай бір томдық «Таңдамалы шығармалары» жырқұмар қауымның қолына тиді. Аударманың редакциясын М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов сияқты атақты жазушылар басқарды. Мұнда ақын өлеңдерінің 52 тәржімасы (бір өлеңді кейде екі ақын жарыса тәржімалаған) бар; Абай аудармалары, 7 поэма мен «Евгений Онегин» (ауд. К. Шаңғытбаев), 4 драма, прозалық шығармалары («Дубровский», «Капитан қызы» т. б.) бар. Бұл жолы «Жәбіраилнама» мен «Коломнадағы үйшік» Қ. Бекхожиннің, «Полтава» Қ. Аманжоловтың, «Мыс салтатты» Ғ. Ормановтың қазақшалауында берілген. Лирикалық өлеңдерін аударуға Х. Ерғалиев, М. Әлімбаев, Т. Әлімқұлов, Ж. Өмірбеков, Б. Ысқақов тәрізді ақындар да қатысқан.

1953—1954 жылдарда Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы «Шығармалар» деген атпен Пушкиннің төрт томдығын шығарды. Баспаның аңғартуында: «Осы бірінші томға кірген өлеңдерінің көпшілігі жаңадан аударылды. 1949 жылы басылған бір томдық жинағындағы таңдамалы өлеңдерінің біраз аудармасы қайта өңделді» — делінген. Екінші томдағы поэмалардың ішінен «Ағайынды қарақшылар», «Бақшасарай фонтаны» қайта аударылған (ауд. Т. Әлімқұлов), жаңадан «Тазит» (ауд. Ғ. Қайырбеков) қосылған. Үшінші томда ертегілер, төртінші томда прозалық және драмалық шығармалар қамтылған.

Елуінші жылдардағы жеке басылымдардан «Хан Салтан туралы ертегі» (ауд. Ж. Молдағалиев) мен «Ба-

лықшы мен балық туралы ертегіні» (ауд. З. Қабдолов) атау жөн.

1975 жылы данышпан суреткердің екі томнан құралған таңдамалы шығармалары «Жазушы» баспасынан жарық көрді. Бірінші томдағы өлеңдер мен поэмаларды республикамыздың белгілі ақындары аударған.

Сөйтіп, поэзияның сөнбес күні, дүние жүзілік әдебиеттің алыбы А. С. Пушкиннің шығармалары ана тілімізге үздіксіз аударылып, халқымыздың көркем сөз қазынасын байытуда, рухани талғам-тілегін орындауда өлшеусіз қызмет атқарып келеді. Енді бірер жылдан кейін, 1987 жылы ұлы ақын поэзиясының қазақша жаңғырып, байтақ сахарамызда сөйлей бастағанына 100 жыл толады. Бұл ұлы бастаманың басы-қасында Абайдай данышпанымыз тұрғанын біз заңды түрде мақтаныш етеміз.

ӘНГІМЕ АРҚАУЫ — АУДАРМА АХУАЛЫ

Енді, Пушкин поэзиясының қазақ тіліне аударылу тарихымен тікелей байланысты бір мәселе жайын, атап айтқанда сол аудармалардың маңызы, көркемдік сапасы қандайлығын баспасөз бетінде әңгімелеп, әр кезеңде сөз қозғаған мақалалар жайын баяндауға көшейік.

Әлбетте, Октябрьден бұрынғы дәуірдегі кейбір мақалаларда, заметкаларда орыс поэзиясымен, Пушкин, Лермонтов шығармаларымен жұртшылықты таныстыру қажеттігі жайында сөз арасында ғана айтылған тілек-мүдделер кездеспесе, жеке аударманы түбегейлеп қарастырған мақала жоққа тән. Революцияның алғашқы жылдарындағы мақалаларда (С. Мұқановтың, Е. Алдоңғаровтың т. б.) орыс классиктерінің көркемдік тәжірибесін ескеру, олардан үйрену керектігіне көңіл бөлінеді.

Пушкин поэзиясын ұлт тілдеріне аудару проблемасы жөнінде әр республикада жинақталған пікір де, тәжірибе де әр алуан дәрежеде, деңгейде.

Мәселен, Пушкиннің «Евгений Онегинін» украин тіліне аудару барысында кездескен қиындықтың бір түріне ой жіберіп көрейік. Романды украин тіліне аударған атақты ақын Максим Рыльский туыс тілдердегі зат есім родтарының айырмашылығынан туындайтын кедергіге тап болған. Шығарманың VII тарауын тәржімалап отырғанда ол сұлуды аймен (луна) салыстыратын теңеу дұшарласқан, сонда «луна» украинша елес, жаңғырық мағынасын беретін сөз болғандықтан, оған тең түсетін балама іздеуге тура келген.

Литван ақыны Антанас Венцлова «Моя работа над Пушкиным» мақаласында («Мастерство перевода», М., 1964) «Евгений Онегинді» ана тіліне аударудағы өз тә-

жірибесін ортаға салады. Сондағы «самых честных правил» деп келетін идиомды дәлме-дәл аудару мүмкін болмағандықтан, оның мәнін толық аңғарта алатын тіркес қолданғанын айтады. Амал нешік, бізде Пушкиннен қалай аударғанын айтып сөз өнерінің күрделі саласында өзі жүргізген жұмыспен таныстыратын мақалалар әзірше көрінбей келеді.

Сонымен Пушкинді қазақ тіліне аудару әдебиетімізге нендей сипаттар әкелді, ол жөнінде қай кезде қандай пікірлер қозғалды?

Пушкиннің ұлт әдебиеттеріне, соның ішінде қазақ әдебиетіне де әсері, оның мәңгі жасайтын шығармаларын ана тілімізге аудару мәселелері жайында әсіресе отызыншы жылдарда әр алуан мақалалар жарияланды. Ұлы ақынның қайтыс болғанына жүз жыл толуын атап өту қарсаңы мен тұсында, онан кейінгі кезеңдерде жазушылар мен әдебиетші-ғалымдар, сыншылар осынау мәселелерге ауық-ауық оралып, көкейкесті ойларын ортаға салып отыруды белгілі жүйеге айналдырды.

«Әдебиет майданы» журналындағы, «Казахстанская правда», «Социалистическая Алма-Ата» газеттеріндегі мақалаларында Сәкен Сейфуллин жас кезінде Пушкинді оқудан өзінің қандай әсер алғанын айта келіп, «біздің ұлттық социалистік мәдениетімізді өркендетуде Пушкиннің таңғажайып кемеңгерлігімен жан-жақты, терең танысудың ерекше және бірінші дәрежелі маңызы барлығына» тоқталады. Біз, дейді ол, ақыннан дана қарапайымдықты, үнділікті, сөздің келістілігі мен дәлдігін, бейнелердің тереңдігін, ой байлығын үйренуіміз керек. Пушкин шығармаларын аудару жайынан сөз қозғаған Сәкен тұпнұсқадан ауытқымау, өлең өлшемін, ұйқас принципін сақтау қажеттігін ескертеді¹. Пушкин юбилейін өткізу жөніндегі Бүкілодақтық комитеттің мүшесі болған Сәкен «Казахстанская правда» газетіндегі мақаласында «Евгений Онегинді» қазақшалаған Ілияс Жансүгіров еңбегін жоғары бағалап, оны әдеби өміріміздегі елеулі оқиға деп санайды.

Сол тұста көркем аударма принциптері, оның ішінде Пушкин шығармаларын қазақшаға аудару проблемалары туралы түбегейлі ой толғап, терең ғылыми-теориялық пікір айтқан Мұхтар Әуезов деуіміз керек. Атақты оқы-

¹ Сейфуллин С. Друзья степей, друзья великого поэта. — Казахстанская правда, 1937, 10 февраля.

мысты-жазушының «Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы» мақаласы сол кезең түгіл (1936 жылы жазылған), күні бүгінге дейін өзінің актуальдық қасиетін жоймаған құнды еңбек.

Қазақта Пушкинді ең алғаш рет аударған ақын — Абай екенін алдымен аңғартқан Әуезов іле революциядан бұрынғы дәуірде және совет жылдарында (әсіресе, соңғы уақытта) жасалған аудармалардың қалпы қандайлығын тексеруге көшеді. Тексерісті Абайдан бастайды да, ол қолданған аударма принципін ерекшелігін былайша тұжырымдайды: «Пушкиннен оның жалғыз байқап көргені «Евгений Онегин» болса, Абай бұл шығарманы «Татьяна — Онегин» ғып әкетеді. Пушкинде Татьяна мен Онегиннің бір-бір ғана хаты бар да, тағы екі рет ауызекі жауаптасуы бар болса, Абай осы төрт кездің барлығын да хат қып алады. Ол төрт хаттың ішінде Пушкиннен алып аударылған жері — Татьянаның алғашқы хаты. Содан басқа үш кездің үшеуін де Абай Пушкиннен аудармайды, соның сағасымен өзінше, Пушкиннен өзгеше өлеңдер жазып кетеді. Қыз бен жігіттің арасын, мінез-құлықтарында Абай Пушкиндікінен бөлек етіп, опасыз жігіт етпей, үлгілі жігіт, биязы қыз шығарады. Сүйіссең осылай сүйіс деген нәтиже шығармақ боп Пушкин шығармасының қонысын да, құбыласын да өзгертіп жібереді»². Осылай дей тұрса да мақала авторы: Абай Татьянаның алғашқы хатының тұсында өзінің Пушкинге жақсы аудармашы бола алатындығын көрсеткенін атап өтеді.

М. Әуезов көркем аудармаға қандай талаптар қояды? Ол әр әдебиеттің, әр жазушының өзінше теңеуі, өзінше лұғаты, өзінше сөз мәдениеті, үлгі-стилі бар дегенмен есептесу керектігін ескертеді. Ілияс Жансүгіров, Тайыр Жароков, Ғали Орманов аудармаларындағы «бір ерекше айқын тұрған жақсы өзгешелік — қазақыландыру машығы жоқ», олар «Пушкин болсын... не басқа ілгері-соңғы өзге тілдерде жазған ірі ақындар болсын — бәрінің де теңеулерін өз түрінде келтіріп, сонымен қатар қазақ тілінің орамдылық, көріктілік жағын байыта тұсуге тырысады»; «Пушкиннің иә өзінде, иә орыстың жалпы тілінде жоқ «қазақы тон-тымақтан» бойларын қашық ұстайды»³.

² Әуезов М. Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы.— Кітапта: уақыт және әдебиет. Алматы, 1962, 271-б.

³ Сонда, 272—273-б.

Аударма теоретигі Әуезов әлгіндей жайларды құр теңеу жөнінде ғана еске алмай, Пушкинді тереңдей түсініп, оның өлең ұйқасы, лұғаты, ойшылдығы тәрізді стиль ерекшелігін дәл түсіруді негізгі әдіс етіп қолдану шарт дейді.

Өлең ұйқасы туралы сөз қозғағанда ол аталған ұш ақынның тәжірибесінде (Ілиястың «Чаадаевқа» дегені мен «Қара бұлты» болмаса) Пушкиннің ұйқасын қолданбау бар деп, әділ сын айтады: «Пушкиннің өлеңдерін әрдайым қазақтың орыс поэзиясында жоқ төрт жолды «ақсақ» ұйқасымен аударма беру де дұрыс болмайды»⁴.

М. Әуезовше, қатты бір ескеретін жәйт — Пушкин лұғаты — сөздігі. Ұлы ақын қандай ұғым-түсініктерді білдіретін сөздерді, сөз тіркестерін қолданды? Олардың астары қандай? Кейде ескіше, өзгеше боп айтылған иә бір сөздің, иә сөйлемнің мағынасын жете түсінбеу, содан теріс мағыналы аударма туып кету Пушкин айтқан тереңдікке, толқындылық, сезімділікке жете соқпай, дөп келмей, бәсең түсу — Мұхтардың пайымдауынша, сол тұстағы аудармада кездесетін кемшіліктердің бір алуаны. Біз сол тұстағы деп отырмыз. Сонда онан кейінгі дәуірлердегі, тіпті бертіндегі аудармаларда жаңағыдай мін-мүлтіктер жоқ па екен?

Ақыр-сонында зерттеуші өлең ішіндегі көңіл күйін, суретті ырғақ тынысын, сезім тереңдігін жеткізе алмаған ақындардың «қазақша қат-қабаттаған құр шешен сөзге өктейтінін» теріс әдіс деп табады. Бұл да Мұхтарға дейін ешкім байқамаған, байқаса да батылдықпен айтпаған тың тұжырым.

СССР Жазушылар одағы басқармасының пленумында сөйлеген сөзінде Сәбит Мұқанов Пушкинді қазақтың да ақыны деп атайды. «Өзінің шын мағынасындағы ұлт әдебиетін жасаған бірінші ақын Абай екенін бүгінгі күні советтің теңдес елінің бірі болып отырған қазақ халқы бағаласа, Абайға ұстаз болған Пушкинді де өте бағалайды, құрметтейді. XIX ғасырдың өзінде Пушкин қазақ даласына ең әйгілі, ең білгілікті, ең сүйікті ақынның біреуі болуы осыдан»⁵, — дейді Сәбит.

Абайдың «Евгений Онегинінен» жасаған аудармасының үздік қасиеттері, өзіндік ерекшеліктері туралы тол-

⁴ Сонда, 273-б.

⁵ Мұқанов С. Пушкин қазақтың да ақыны. — Әдебиет майданы 1937, № 3.

ғамалы ойлар сабақтаған Сәбит Қазақстанда Пушкин мерекесіне байланысты шығарылған үш томдықтың мәдени, әдеби маңызына тоқталады, аудармашылар ұлы ақынның сөз образдарын, тіл өзгешеліктерін, ырғақтарын, үйлесетін жолдарының мол жерлерін, терминдерін, шама келгенше, сақтау жағын көздеді, — дейді.

Мақаласына «Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не берді» деп ат қойған Ілияс Жансүгіров Советтер Одағындағы туысқан әдебиеттердің ең жақсы үлгілерін игеру, аудару жұмысының жайына тоқтала келіп, қазақ әдебиетіндегі аударманың осы күнгі бет алысы аса маңызды, өте көлемді екенін абайлатады.

«Пушкин шығармаларын аударғандағы қазақ әдебиетінің олжасын айтатын болсақ, алдымен біз әдебиетімізді Пушкинмен байыттық. Әлемге әйгілі асқан шебер, данышпан ақынның ең таңдамалы шығармаларын қазақ оқушыларына бердік. Бұрын бізде үзіп-жұлқып қана аударылған Пушкинді енді том-томдап кіргіздік.

Екінші — бұл аударма тәжірибесінде (әсіресе «Евгений Онегинде») Пушкиннің өз үлгісі кірді. Ақынның атақты романындағы өлең түрі, сөз үлгісі, шумақ айшығы, образ, теңеу, ұйқастары сияқты түрі де сақталды. Бұл бұрын қазақ әдебиетіндегі аударма тәжірибесінде болмаған жаңа үлгі»⁶, — деп жазады І. Жансүгіров. Ілияс данышпан ақын шығармаларының қазақ тіліне аударылуы барлық қалам қайраткерлеріне, соның ішінде жас талапкерлерге қандай ықпал жасап отырғанын тілге тиек етеді де, Алматыдағы он екінші мектептің бір оқушысы жазған өлеңнің алты жолын мысалға келтіреді, аудармадан әсерленудің бір үлгісі осындай дейді. Өз сұрағына тікелей жауап беруді көздеген қазақ ақыны мақаласын: «Пушкинді қазақшаға аударумен біз қазақ әдебиетін өсу жолының бір басқышына көтердік»⁷, — деп аяқтайды.

Рақымжан Жаманқұлов «Пушкин өлеңдерінің аудармасы жөнінде бір-екі сөз» деген мақаласында ұлы ақын шығармаларының қазақ тіліне аударылған үш томдығы туралы пікір қозғайды. «Пушкин үлгісі қазақ әдебиетіне ертеден кірген үлгі» екенін айта келіп, мақала авторы Пушкин және Абай жайындағы мәселеге тоқ-

⁶ Жансүгіров І. Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не берді.— Қазақ әдебиеті, 1937, 10 февраль.

⁷ Сонда.

талады да, «Абай қазақ халқын Пушкинмен ең бірінші рет таныстырды. Хат танымайтын қазақ Пушкин өлеңін жаттап алды. Сонымен бірге Абайдың өз өлеңдері Пушкин ықпалымен»⁸ жазылғанына назар аударады.

Үш томдықтың дүниеге қалай келгені жөнінде жұртшылық біле бермейтін деректерді де осы мақаладан табамыз. Пушкин шығармаларын әркім өз бетінше қалай болса солай аударара бермеген. Аударма әдісі, жолы, принциптері арнаулы мәжілістерде талқыланып, кең пікір алысылған. Әр шығарма аударылып болған соң ғана талқыға түспей, алдымен түпнұсқаның үзінділері қаралған, аудармашылар коллективінің мәжілісінде оқылған. Қазақ ақындары Пушкин поэзиясының рухын өзгертпей, қатты сақтау принципін ұстанған.

Жаманқұлов «аударудың ең жақсы үлгісі — Жансүгіров Ілиястың аударғаны»⁹, — деп қорытынды жасап, осының өзінде қазақ ақыны Пушкиннің екі шығармасын тәржімалауға екі жолмен барғанын баса айтады: «Гаврилиаданы» аударғанда Пушкиннің формасын сақтамаған, мазмұнын алып аударған. Мәнісін өзгертпей, дәл берген. Бұл поэманы осылай аударғаны дұрыс болған. Поэманың мазмұны қай ұлтқа болса да таныс болған соң еркін аударуға әбден мүмкіндік болды. Ал, «Евгений Онегинді» бұл жолмен аударуға болмайды. Орыстың ұлттық ерекшеліктерін өте ашық көрсететін шығарманы қазақшылап жіберуге болмайды¹⁰, — дейді мақала авторы. Ол Ілиястың «Евгений Онегинді» аударған принципі дұрыс. Қазір оқығанда құлаққа бөгде естіледі. Бұрын қазақ поэзиясында болмаған үлгі бір күнде құлаққа қона кетпейді. Алғашқыда құлақ тосаңсиды. Жүре үйренеді деген тұжырым жасайды.

Тайыр Жароков аудармаларының сапасын сөз еткенде Жаманқұлов оны еркін аударудың бір үлгісі деп бағалайды, өте көркем шыққан жерлері көп дейді. Сонымен қатар аудармашының кейде жанынан сөз қосып жіберетінін, кейде бірер сөз түсіп те қалатынын ескертеді, әсіресе «Граф Нулин» поэмасын аударуда асығыстыққа салынғанын сынайды.

«Руслан мен Людмиланың» аудармасы (ауд. Ә. Тәжібаев) жайында: «поэзиялық жағы жаман емес, бірақ

⁸ Жаманқұлов Р. Пушкин өлеңдерінің аудармасы жөнінде бір-екі сөз. — Әдебиет майданы, 1937, № 4, 106-6.

⁹ Сонда, 107-6.

¹⁰ Сонда.

бұдан жақсы аударуға болатын еді. Мұның аудармасында да кемшіліктер бар» деп өте шығады.

Талжанов тәржімасындағы «Шөл көліндегі аққудай» тіркесін сынай келіп, Жаманқұлов мұның ұғынуға қиын соғатынын аңғартады. Кейде түпнұсқаны дәл аударуға тырысушылықтан туатын кемшіліктің бір мысалы ретінде әлгі аудармадағы: «бауды сонда ертіп шыққан шырамытып тұрсың ба сен» деп келетін тармаққа сілтеме жасайды.

Ақындарымыз Пушкинді аударумен қазақ совет әдебиетіне үлкен қазына қосты, Пушкинді аударып отырып, өздері Пушкин үлгісінен көп сабақ алды. Жаманқұлов мақаласының негізгі түйіні осындай.

Дүние жүзілік поэзияның алыбының, көркем сөздің асқан ұстасының шығармаларын қазақшаға тәржімалау жайы әңгіме болғанда ылғи табыстар жағы ауызға алынып, түпнұсқаға дөп келмеу, текстідегі түпкі ойды түсінбеу салдарынан бұрмалауға бой алдыру, сезім күйлерін жасытып жіберу тәрізді кемшіліктер тасада қалған жоқ па?

«Мыс салтатты» поэмасының тәржімасы туралы баспасөзде пікір қозғаған сыншы Құлмырза Өтепов¹¹. Мұнда Мәжит Дәулетбаев аудармасында пушкиндік сапа аз, кемшілік, қате көп, аударманың өлеңдік қасиеті нашар деген қорытындыға келеді. Әсіресе, Пушкин поэзиясындағы терең сурет, образ берілмегені сыншыны қатты қынжылтады. Ол түпнұсқа мен аударманы мұқият салыстыра отырып, жеке шумақтардың, жолдардың, сөздердің теріс тәржімаланғанын, кейде поэманың негізгі идеясы бұрмаланғанын көрсетеді. Мәселен, Пушкиннің Евгенийі мен Дәулетбаев аудармасындағы Евгенийдің арасында айтарлықтай алшақтық орын алғанын тайға таңба басқандай етіп дәлелдейді. «Мыс салтаттының» кез келген жерінен келтірілген мысалдарға қарап, Дәулетбаевтың бұл поэманы аударуға шама-шарқы жетпей жатқанын айна-қатесіз сезе қоясыз.

Отызыншы жылдардың екінші жартысы басталар кездегі, атап айтқанда, 1936—1937 жылдардағы мақалаларда республика жұртшылығына Пушкинді молырақ, тереңірек таныстыру, оның таңғажайып шығармаларының әлемдік мәнін айқындай түсу, сонымен қатар ол

¹¹ Өтепов К. «Мыс салтатты» поэмасының аудармасы. — Қазақ әдебиеті, 1937, 8 март.

қалдырған асыл мұраны қазақ халқының рухани игілігіне айналдыру сияқты екі мәселе егіз-қатар алынып, бірімен бірі тығыз байланыста қарастырылады. Қос міндет қосағын жазбай, қайда да бірге қамтылып, біріне бірі сәулесін түсіріп тұрғандай әсер қалдырады. Міне, осы тұрғыдан қарағанда сыншы Мұхаметжан Қаратаевтың «Жүз жылдан кейінгі Пушкин», «Пушкин мен Абай» атты мақалалары маңызды қызмет атқарды. Ұлы ақын өмір сүрген заман, оның дүниеге, болмысқа, оқиғаларға көзқарасы, творчестволық эволюциясы, эстетикалық принциптері, Пушкиннің ғасырлар бойы жасайтын шығармаларының тақырыптық, жанрлық байлығы, өзіне дейінгі қаламгерлерден нені үйреніп, олардың несінен жиренгені, өзінен кейінгі әдебиетке жасаған қуатты ықпалы — осының бәрі Қаратаев мақалаларында байсалды да байыпты түрде баяндалады. Пушкин мұрасын тереңдеп зерттеген орыс ғалымдарының еңбектеріне сүйену, солардың деңгейіне көтерілу мақсатын көздеу сыншы ойының сергектігін абайлатады. Бұлай деуіміздің бір мәнісі — кейбір қазақ әдебиетшілері тұрпайы социологияның «тұсауынан» босай алмай, Пушкинді шыққан табына қарай, сыңаржақ бағалап жүргенде, «Жүз жылдан кейінгі Пушкиннің» авторы ондай солақайлыққа ұрынбады. Әрегіректе, революциядан бұрын немесе жиырмамыншы жылдарда болса бір сәрі ғой, тіпті бертінде, 1935 жылғы мақаласында Б. Кенжебаев: «Асылында Пушкин дворян табының, оның орташаларының жазушысы, солардың жырын жырлап, сойылын соқты, солар жыласа жылап, солар күлсе, күлді. Сол кездегі орыс жазушыларының ішінде Пушкиндей өз табының жырын ашық жырлаған, Пушкиндей өз табы күлсе күліп, жыласа жылаған, бастан-аяқ өз табымен болған, өз табының сойылын соққан жазушы кем»¹², — деп жазды. Біз Б. Кенжебаевтың дәл Пушкин мерекесі қарсаңында жазылған мақаласындағы теріс топшылауды сынағанда кезінде осындай көзқарастардың да орын алғанын көрсете кетудің оғаштығы жоқтығын ескереміз.

Кемеңгер ақынның барған сайын күшейіп, тереңдеп келе жатқан эстетикалық, көркемдік ықпалы, қазақшаға аударған шығармаларының сапасы жайында қыркыншы-елуінші, алпысыншы-жетпісінші жылдарда да

¹² Кенжебаев Б. Пушкин туралы. — Кітапта: А. С. Пушкин шығармалары. Алматы, 1935, 10-б.

зерттеулер мен мақалалар бірінен соң бірі жарияланып, қазақ әдебиетіндегі Пушкин дәстүрі туралы мәселе күн тәртібінен түсіп көрген емес.

М. Әуезов өзінің әйгілі «Орыс классиктері мен Абай» мақаласын¹³ жариялайды. Қазақтың әдеби зерттеуінде жаңалық ретінде қабылданып, ғылыми-теориялық арқалығы биік біткен осынау еңбегінде Әуезов бұдан бұрынғы мақалаларындағы («Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы», «Евгений Онегиннің қазақшасы туралы») қағидалар мен түйіндерді өрістете, ұлғайта түседі.

«Абай аударған «Евгений Онегин» — ол шығарманың өзі емес, Абайға керекті болған тұқылы ғана...

Оның Онегині де, Татьянасы да Пушкиннің өзі айтқызған сөздерді оқта-текте ғана айтады. Бұлардың ой-сезімі де Абайша, кейде қазақ жастарының айтуынша шығады. Пушкин өлеңінің сыртқы әр алуан түрлерінен, әр түрлі өлшеу ырғағынан Абай екі-ақ түрде тұрақты белгі қып ұстайды. Оның бірі, өлең жолын жыр сияқты етіп 8 буыннан құрау. Екіншісі, Пушкиннің өзінде өзге ұқсастармен қатар, көбірек кездесетін шалыс ұйқасты алу. Одан басқа жақтарында Абай өз бетімен еркіндеп, Пушкиннен ойқастап кетіп те отырды»¹⁴.

1944—1945 жылдары Сәбит Мұқанов «Абай Құнанбаев» монографиясын аяқтайды. Монографияның бірнеше беті қазақтың ұлы ақынының аудармашылық қызметіне арналған. Абай Пушкиннің «Евгений Онегинін» аударуға неге ерекше құмартты және бұдан не көздеді? Мұқанов осы сауалға жауап беру мақсатымен түпнұсқа мен аударма арасындағы ұқсастықты да, алшақтықты да егжей-тегжейлі баяндайды. Өлең өлшемдері туралы ой білдіре келіп, монография авторы: «Онегиндік шумақты» Абайдың сақтамауы ол шумақты қазақшалауға әлі келмегендіктен емес, қазаққа ұғымсыз болар деген ойдан туған болу керек»¹⁵, — дейді.

1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында докторлық диссертация қорғаған Қажым Жұмалиев Абай аудармала-

¹³ Әуезов М. Орыс классиктері мен Абай. — СССР Ғылым академиясы Қазақ филиалының хабарлары, 1944, I-кітап, 3—15-б.

¹⁴ Әуезов М. Орыс классиктері мен Абай.—Кітапта: Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959, 196-б.

¹⁵ Мұқанов С. Абай Құнанбаев.—Кітапта: Жарқын жұлдыздар. Алматы, 1964, 303-б.

ры және оның тілі туралы бағалы ойлар толғады. Орыс классиктерін аударуда Абай тек қана қазақ емес, бүкіл шығыс елінде елеулі орын алатынын, өзінің зор таланты, асқан шеберлігі арқасында ұлы ақындардың ұлы еңбектеріндегі үлкен идея, сұқтанар сұлулықты қазақ оқушыларының ой-сезіміне жеткізе аударып біліп, оларға жалпы қазақ халқының жүрегінен жылы орын әпергенін, оларды қазаққа өз ақындарындай сүйгізгенін зерттеуші ыстық ықыласпен атап өтеді. Абай көркем сөз кемеңгерлерінің кез келген шығармасын аударып бермеген. Таңдап, талғап аударған. «Енді аударманың құрылысына келсек, — дейді Қажым Жұмалиев, — Абай аудармаларын негізінде екі түрлі деуге болады. Біріншісі, дәл аударма, екіншісі, ерікті аударма. Дәл аудармалары шумак, бунақ, буын ұйқастарына қарай өзара және екіге бөлінеді. Кейбір өлеңдерді аударғанда, Абай шумағын да, ұйқас түрлерін де берік сақтайды. Орыс өлеңдерінің ырғақ, буындары қазақ өлеңдерінің буындарына дәл келе бермейді... Абай аударған өлеңдерінің буынын қазақша дәл беруге мүмкін болмаса да, саны жағынан соған жақын келетін өлеңмен аударылады. Кейде ұйқастарын, кейде тіпті образдарын да дәлме-дәл шығарады»¹⁶.

Ең бастысы: Қ. Жұмалиев Абайдың ұлттық шеңберден шығып, жалпы адамзаттық идеяны көкसेген интернационалдық сипаттағы қызметінің тарихи мәнін ашады.

1949 жылы белгілі ғалымдар: М. С. Сильченконның «Пушкин және қазақ әдебиеті», М. Фетисовтың «Пушкин шығармаларының қазақша аудармаларының қоғамдық-мәдени маңызы» атты мақалалары¹⁷ оқырмандар назарын аударды. Сильченко қазақ халқы, қазақ әдебиеті үшін Пушкин — халықтың арман-мүддесін жүзеге асыру жолында күрескен ақынның бейнесі болғанын атап өтеді, оның асыл шығармалары қазақшаға әр кезде аударылып отырғанына, әсіресе 1936—37 жылдардағы үш томдық пен 1949 жылғы бір томдықтың шығарылу фактісіне тоқталады. М. Фетисовтың ойынша, орыстың классикалық әдебиетінің үздік туындыларын қазақшаға аудару жұмысы — Қазақстанда жан-жақты

¹⁶ Жұмалиев Қ. Абай поэзиясының тілі. — Кітапта: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Алматы, 1960, 325-б.

¹⁷ Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы, 1949, № 6 (51).

дамып келе жатқан мәдени құрылыстың ажырағысыз бір бөлегі.

«А. Пушкин шығармаларының аудармасы туралы» — С. Қирабаев көлемді мақала жариялады. Әуелі Пушкин поэзиясының әдебиет тарихындағы орны мен маңызына, Абай аудармаларына қысқаша сипаттама берген жас сыншы ұлы ақын туындыларының 1937 жылы қазақ тілінде шығарылған үш томдығын сынайды. «Мұнда Пушкин шығармалары бұрмаланып, теріс аударылды. Тәуір деген аудармалардың өзі Пушкин тәрізді ұлы ақынның бойына шақ емес, оның қаламынан шықты деп ойлауға болмайтын, ақынның дәрежесін көрсете алмайтын аудармалар болды»¹⁸, — дейді.

1949 жылғы бір томдық жайына ауысқанда С. Қирабаев осындағы бірсыпыра шығармалардың тәуір аударылғанын айтады, сонымен қатар «Жыршы» (ауд. М. Әлімбаев), «Аспанда ұшқан бұлт ыдырап барады», «Ай» (ауд. Т. Әлімқұлов) сияқты өлеңдердің, «Руслан мен Людмила» (ауд. Ә. Тәжібаев), «Мыс салтатты» (ауд. Ғ. Орманов) поэмаларының, «Евгений Онегин» (ауд. Қ. Шаңғытбаев) романының тәржімалануындағы кемшіліктерді нақты мысалдармен дәлелдейді. «Қуандық Шаңғытбаев жолдас «Евгений Онегин» сияқты ұлы шығарманың идеялық мазмұнын түсінбеген. Оны қалай болса, солай аударып, бұрмалаған»¹⁹, — дейді.

Әдеби сынға жаңада ғана араласа бастаған жас сыншының бұл мақаласындағы қайсыбір қорытындыларымен келіспеуге де болатын шығар. Бірақ жұмыстың негізгі нысанасына пәлендей дау айту қиын.

Мұнан басқа, елуінші жылдарда мерзімді баспасөзде З. Ахметовтың, Т. Әлімқұловтың, Қ. Нұрмахановтың және С. Нұрышевтің мақалалары жарық көрді, Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы С. Нұрышевтің «Абайдың аударма жөніндегі тәжірибесінен» еңбегін шығарды.

Бүкіл еліміз, көп ұлтты әдебиетіміз үшін 1974 жылы А. С. Пушкиннің туғанына 175 жыл толуын атап өту аса маңызды оқиға болғаны мәлім. Міне, осы тұста Москвада және туысқан республикалар астаналарында өткізілген ғылыми конференцияларда жасалған баяндамалар

¹⁸ Қирабаев С. Пушкин шығармаларының аудармасы туралы. — Әдебиет және искусство, 1952, № 1, 102-б.

¹⁹ Сонда, 111—112-б.

дан құрастырылып, «Пушкин және Совет Одағы халықтарының әдебиеті» (1975) атты көлемді жинақ шығарылды. Жинаққа Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, филология ғылымының докторы З. Ахметовтың «Пушкин және Қазақстан», Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филология ғылымының докторы Ш. Сәтбаеваның «Пушкин мен Абай» мақалалары енгізілген. Ал, Пушкин және қазақ әдебиеті, «Евгений Онегиннен» Абай жасалған аударма жайында келелі сөз қозғайтын соңғы еңбектердің ішінен З. Ахметовтың «Қазақ әдебиетінің қазіргі дамуы мен дәстүрлері» монографиясын (үшінші тарауын) атап өту ләзім.

Сөйтіп, біз қырық жылдан астам уақыт бойында Пушкин мұрасының маңызы, оның асқан даналығының жемісі болған поэзиялық шығармаларының аудармасы туралы дүркін-дүркін әңгімеленіп, қол жеткен жетістіктер де, сондай-ақ олқылықтар мен мін-мүлтіктер де әлеумет көзінен тасаланбай, талқыға түсіп отырғанын аңғарамыз. Алайда әңгіме әлі аяқталған жоқ.

ТҮПНҰСҚА: ТЕҢ ТҮСУ МЕ, КЕМ ТҮСУ МЕ?

Аударма — өнер. Сөз өнері. Тіл өнері. Ал өнер — творчество жемісі. Ақынды ақын ғана, прозаикті прозаик ғана сөйлете алады. Әлбетте, мәселе қабілетке, дарынға, шығармалық даралыққа (индивидуальность) байланысты. Тәржімашы өзінің «оң жамбасына» келмейтін нәрсеге жармаспағаны жөн.

Аудармадағы дәлдік. Әңгіме қандай дәлдік туралы болуға тиіс? Әріп дәлдігі, сөзбе-сөз дәлдігі туралы ма, жоқ әлде көркемдік дәлдік жайында ма? Бұл скеуі бірімен бірі ауыл-үй қона алмайтын, мүлде сыйыспайтын ұғымдар. Арасы алшақ жатқан түсініктер. Әріп сағалай, сөз қуалай жасалған тәржіманы түпнұсқаға тең түсетін көркем аудармамен қатар қоюға болмайды. Гәп — әріп дәлдігінде емес, көркемдік дәлдікте. Әріпшілдік әдетке бой ұру туындыны әлсіретеді, ажар-көркінен, бояу-өрнегінен айырады, ал шығарманың рухын толық жеткізуге тырысу — аударманы әрлендіреді де, нәрлендіреді де.

Өлеңнің әр жолындағы әріпті санап, тармақтарын сөзбе-сөз тәржімалау неменеге соқтыратынын өзімізге әлде қайда жақын мысал арқылы да аңғарта алар едік. Махамбеттің әйгілі толғауындағы: «Бура атаңға шөккен күнін», немесе Абайдың атақты «Аттың сынындағы»: «Көтендігі шығыңқы, аламайлы», «Арты талтақ, ұмасы ұлпершекті» деп келетін тармақтарын өзге бір ұлттың тіліне бұлжытпай тәржімаласақ, не болып шығар еді? Қазақ тұрмысынан хабары кем, қазақ тілін білмейтін оқырман мұны қалай қабылдап, қалай ұғынар еді?

Әріпшілдік пен көркемдік дәлдіктің арасын анық ажыратқан орыс классиктері сөзбе-сөз аудармаға үзілді-кесілді қарсы шыққан. А. С. Пушкин де, Н. В. Гоголь де өздерінің мақалалары мен хаттарында аудармадағы

көркемдік дәлдікті жақтап, қостаған. Олар автордың ой-сезімі, көңіл күйі, жазу мәнері, стиль жүйесі көркемдік дәлдік арқылы ғана берілуі мүмкін деп білген.

Аудармашы суреткер болуға тиіс.

Қазақ әдебиетінің тарихында аударманы сөз өнері деп таныған және мұны поэзия практикасына айналдырған, арнаулы мақала жазып, әдейілеп пікір қозғамаса да, әріпшілдікті құптамай, көркемдік дәлдікті негізгі нысана еткен адам — Абай. Ол әлі күнге дейін асу бермес асқар бел тәрізді: поэзия үлгілерін аударуда ол әлі де асқақтап, биік тұр.

Тақырыбымызға оралып, Пушкин лирикасын қалай қазақшалағанымызды әңгімелер болсақ, біздің ақындар кеменгер суреткер туындыларына сонау отызыншы жылдардағы аудармаларында жақындай түскен тәрізді. Илияс Жансүгіровтың, Тайыр Жароковтың, Ғ. Ормановтың тәуір деген тәржімалары осыны ыспаттайды. Қырқыншы жылдардың аяқ шенінде және онап кейінгі кезеңдерде Хамит Ерғалиев, Қалижан Бекхожин, Қуандық Шаңғытбаев сияқты ақындар түпнұсқаның рухын сақтау жолында жемісті еңбек етті.

«Чаадаевқа», «Қара бұлт», «Сібірге хат», «Пайғамбар» өлеңдерінің қазақшасын (ауд. І. Жансүгіров) оқыған адам олардан Пушкин музасының ерекшелігін, лебі мен тынысын, интонациясын сезбей қалмайды. «Чаадаевқа» («К. Чаадаеву») өлеңін алайық:

Орысшасы:

Любви, надежды, тихой славы
Недолго нежил нас обман,
Исчезли юные забавы,
Как сон, как утренний туман;

Мы ждем с томленьем упования
Минуты вольности святой,
Как ждет любовник молодой
Минуты верного свиданья.

Қазақшасы:

Үміт, сүю, паң атақ
Алдаумен аз тұрғандай,
Бітті біздің жас ойнақ,
Түтін, таңғы тұмандай.

Бейне біз де бірдейміз
Жарын күткен жігітпен.
Еркіндікті күтеміз
Талықсыған үмітпен.

Бірінші шумақтың әсіресе соңғы екі тармағы түпнұсқаға тең түскен дей аламыз. Ал бірінші тармақтағы «тихой» эпитетінің «паң» қалпында алыну себебі — Ілиястың түсінбегендігінен емес, ертедегі басылымдарда «гордой» түрінде беріліп жүруінен болуы ықтимал.

Ұйқас жағынан алғанда аудармашы түпнұсқадағы шалыс ұйқасты кейде сақтап, кейде сақтамайды («Жігітпен—үмітпен», «бірдейміз — күтеміз»). Ал қаусырма ұйқас (а в в а) ескерілмейді. Жалғыз Жансүгіров емес, бұл ол тұста басқа қаламгерлердің де назарына ілікпеген жәйт.

Бірінші шумақтың үшінші тармағындағы «забавы» тура мағынасында «ермек» болып аударылады. Бірақ Ілияс оны «ойнақ» деп алған. Сірә, ол қазақтың халық өлеңіндегі: «Келіп-кетіп жүргейсің ойнағыңа» текстіндегі «ойнақты» дөп көрген болса керек.

«Сібірдің кендерінің тереңінде» («Во глубине сибирских руд») түпнұсқаға анағұрлым жақын. «Жойылмас азап ауыр еңбектерің, асқағы асқар ойдың бітпес бұ да» — «Не пропадет ваш скорбный труд и дум высокое стремление». Қазақшасындағы:

Қақ жарып азап інді, азабыңды,
Сияқты жеткізгенім азат үнді,
Достық та, махаббат та жетер әлі-ақ,
Қақ жарып берік қорған, қараңғыны.

Ауырлық бұғау түсер, кісен сынар,
Ашылар қараңғылық, зындан құлар,
Бостандық қуанышпен құшақ жайып,
Ұстатар қылышыңды туыскандар, —

деп келетін шумақтар орысшасындағы сенім серпінін, сезім сипатын, ой жүйесін жеткізіп айта алғандай:

Любовь и дружба до вас
Дойдут сквозь мрачные затворы,
Как в ваши каторжные норы
Доходит мой свободный глас.

Оковы тяжкие падут,
Темницы рухнут — и свобода
Вас примет радостно у входа,
И братья меч вам отдадут.

Салыстырып қараңыз.

«Қысқы таң» («Зимнее утро») аудармасы да түпнұсқаның көркемдігін барынша келісті етіп беруге күш сал-

гандықты абайлатады (ауд. Т. Жароков). Алғашқы шумақты екі тілде қатар оқып көрейік:

Мороз и солнце; день чудесный!
Еще ты дремлешь, друг прелестный —
Пора, красавица, проснись.
Открой сомкнуты негой взоры
Навстречу северной Авроры,
Звездою севера явись!

Әрі аяз, әрі шуақ — күн тамаша!
Маужырап жатпақшысың досым қанша —
Сұлуым, оянатын уақыт жетті,
Ләззәтпен жұмған назды көзінді аша,
Қарсы алып солтүстіктің Аврорын,
Жарқ етші терістіктің жұлдызынша.

Біз «Қысқы таңның» басқа шумақтарын да орысша-сымен салыстырып көрдік. Байқағанымыз: Жароков оригиналдан ауытқымауға, тіліндегі кестелі сөздердің бояуын солғындатпауға көп зер салған. Әсіресе «Астында зеңгір аспан...» («Под голубыми небесами») деп басталатын үшінші шумақтың қазақшасы түпнұсқаға сай-ма-сай деуге болады.

Ғали Орманов аудармаларынан сәтті шыққандары: «Кезсем де көше бойын дуылдаған», «Ескерткіш» т. б. Өзінің төл туындыларындағы ұсталықты, сөзге үнемшілдікті, ой тереңдігіне бет қоюды Ғали көркем аударма саласында да танытып отырады.

«Кезсем де көше бойын дуылдаған» («Брожу ли я вдоль улиц шумных»). Бұл өлеңді өзінен бұрын екі ақын аударғанын Ғали білді ме, жоқ па, — мәселе онда емес. Мәселе аударманың сапалылығында, асыл нұсқаның өзін де, сөзін де айнытпай түсініп, қазақ өлеңінің өрнегіне шебер түсіруінде.

Қазақшасы:

Кезсем де көше бойын дуылдаған,
Кірсем де тауапқа жұрт құжылдаған.
Отырсам да албырт жастар арасында,
Кетемін өз ойыма бұлындаған.

Деймін мен: заулап өтіп жатыр жылдар,
Көрінген осы арада қанша адам бар —
Кіреміз бәріміз де жер қойнына,
Сағаты бар-ау тіпті таянғандар.

Орысшасы:

Брожу ли я вдоль улиц шумных,
Вхожу ль во многолюдный храм,

Сижу ль меж юношей безумных,
Я предаюсь моим мечтам.

Я говорю: промчатся годы,
И сколько здесь ни видно нас,
Мы все сойдем под вечны своды —
И чей-нибудь уж близок час.

«Өмір арбасы» («Телега жизни») өлеңінің қазақшасында да кәдімгі поэзиялық қадір-қасиет, ырғақ, интонация өзгешеліктері берік сақталған. Ғали түпнұсқаның нәзік саздары мен емеурін-ымдарын хал-қадарінше жатық тілмен беруге күш салған. «Өмір арбасын» оқығанында оның орыс тіліндегі көркем дүние екенін, бірақ қазақ топырағын да жатсынып-жатырқап тұрмағанын бірден сезесің.

С утра садимся мы в телегу;
Мы рады голову сломать
И, презирая лень и негу,
Кричим: пошел!..

Но в полдень нет уж той отваги;
Порастрясло нас; нам страшной
И косогоры и овраги;
Кричим: полегче, дуралей!

Қазақшасы:

Сәріден мініп арбаға,
Жүруге қатты құмармыз.
Қарамай қажып-талғанға,
Айқайлап: ә... деп сыбаймыз.

Қалады түсте ол ерлік,
Соғады арба зіркілдеп.
Қорқытып бізді сай мен тік,
Саламыз айқай: ақырын! — деп.

Ғали әсіресе соңғы шумақтың үшінші, төртінші тармақтарын тап басып, дәл бейнелеген. «И дремля едем до ночлега, а время гонит лошадей» — «Келеміз қалғып қонғалы, Аттарды мезгіл өзі айдап» болып шынайы шеберлікпен қиыстырылған.

Ғали Ормановтың Пушкин мұрасын игеру, орыс өлеңінің мәні мен нәрін, астарлы сөз өрнектерін біршама дұрыс аңғару бағытындағы жемісті қадамдарын біз оның «Жол зары», «Қара шәлі», «Қысқы жол», «Атыман саған не пайда?» тәрізді тәржімаларынан да абайлаймыз.

Тарихтан мәлім, лицейдің төменгі курсынан жоғарғы курсына көшерде он алты жасар Пушкин «Патша Селосындағы ой» («Воспоминания в Царском Селе») деп аталатын атақты өлеңін оқып, емтихан тапсырған. Едәуір бөлегі 1812 жылғы Отан соғысына арналған, қызу патриоттық сезімге толы осы өлең тыңдаушыларын таңқалдырған. Емтиханға қатысып отырған әйгілі ақын Державин қуанғаннан көзіне жас алып, осынау бұйра шашты қараторы бозбаланың болашағынан көп үміт күтетінін, дүниеге «екінші Державин» келетіндігіне сенетіндігін білдірген.

«Патша Селосындағы ойды» қазақшалаған Хамит Ерғалиев сол заманның ерекшелігінен туатын жағдаяттарды, ұғым-түсініктерді, бейнелеу жүйесіндегі өзгешеліктерді әбден зерттеп, біліп алған. Түпнұсқаның лұғатын үнемі ескеріп отыруды көздеген. Ерғалиев Пушкинді қазақша сөйлеткенде қысылып-қымтырылмай, өзін еркін ұстаған. Міне, ең бірінші шумақтың қазақшасы:

Қалғыған кең аспанның көк күмбезін
Салбырап қараңғы түн баса түсті;
Сай-сала, тоғайда да шықпайды үн,
Ақ тұман аулақтағы орман үсті.
Қалың ну саясына сырғып бұлақ,
Үстінде жапырақтың жел дамылдап,
Ай жүзді ақ пүлістей бұлт ішінде,
Бейне бір көкте кербез аққуға ұсап.

Орысшасы:

Навис покров угрюмой ночи
На своде дремлющих небес;
В безмолвной тишине почил дол и рощи,
В седом тумане дальний лес;
Чуть слышится ручей, бегущий в сень дубравы,
Чуть дышит ветерок, уснувший на листьях,
И тихая луна, как лебедь величавый,
Плывет в серебристых облаках.

Екі нұсқаны сөзбе-сөз, жолма-жол салыстырған шақта Ерғалиевтың шеберлігіне, әріпшілдіктен алыстап, көркем аударма жасауға сол кездің өзінде-ақ (қырқыншы жылдардың аяқ шені) танылып қалғанын аңғарамыз. Поэзияның поэзиялық қасиетіне бірде-бір нұсқан келтірмей, әрі асыл нұсқадан жырақтап кетпей, қайта оған мейлінше жуықтай түсу міндетін қазақ ақыны абыроймен орындаған.

Ұйқасындағы өзгешеліктің бірі — Ерғалиев өз аудар-

масында он бір буындағы шалыс ұйқасқа барған. Сегіз жолдан тұратын шумақта а б а б в г в г үйлесімін бастан-аяқ сақтаған.

Алматының Абай атындағы педагогика институтында оқып жүрген кезінде Пушкин атындағы стипендияға ие болған жас ақын Қалижан Бекхожин поэзияда, әдебиет сынында қатар қалам тербеумен бірге, аударма саласында да көзге түсе бастады. Ол 1937—1938 жылдарда Пушкиннің бірқатар лирикалық өлеңдерін қазақ оқырмандарының игілігіне айналдырды. Бертінде «Чаадаевқа», «Деревня», «Пайғамбар» тәрізді өлеңдерін, «Жәбір-аилнама» поэмасын аударды.

Бекхожин аудармаларына тән қасиеттің бірі — орыс поэзиясының ұлттық нәр-нақыштарын пайымдауға, классикалық туындының мазмұнымен қатар, түрін де сақтауға талпыну, түпнұсқаға барынша жақындай түсуге ұмтылу дер едік. Мағына, образ, бояу жақтарын айтпағанның өзінде әрбір поэзиялық шығарманың ырғақ, өлшемдерін дәл беру жолында да Бекхожин игі қадамдар жасады. Мәселен, «Пайғамбарды» он бір буынмен емес, сегіз буынмен аударуы осының айғағы.

«Бұлбұл мен көкек» («Соловей и кукушка») өлеңінің аудармасын түгел келтірейік:

Орманда, меніреу бір түнде
Жыршысы көктем әр үнде,
Сызылтып сайрап, жырлайды.
Алайда көкек ақымақ,
Өзін сүйгіш бір қылжак,
«Көкек» деп бір тынбайды.
Тағы шығып жаңғырық,
«Көкектейді» қайғы сап!
Құтқар, алма, бізді аулақ,
Саруайымшыл көкекті ап!

Мұнда орысшасындағы: «В лесах, во мраке ночи праздной весны певец разнообразный», «...бестолковая кукушка, самолюбивая болтушка, одно куку свое твердит» деп келетін тармақтар мағына, сөздерінің саздылығы жағынан жатық, түпнұсқадағыдай аралас үйлесіммен берілген. Бастапқы екі тармақ, төртінші, бесінші тармақтар өзара ұйқасса, үшінші, алтыншы тармақтар қаусырма ұйқас үлгісінде қиыстырылған; қалған төрт тармақ шалыс ұйқаспен берілген.

Пушкин поэзиясын насихаттауға белсене ат салысқандардың бірі — Қасым Аманжолов. Оның өзге тәржі-

маларына баға беріп жатпай-ақ, бір ғана «Дастарқа
жырын» («Вакхическая песня») алып қарайық.

Орысшасы:

Что смолкнул веселия глас?
Раздайтесь, вакхальны припевы!
Да здравствуют нежные девы
И юные жены, любившие нас!
Полнее стакан наливайте!
На звонкое дно
В густое вино
Заветные кольца бросайте!
Подымест стаканы, содвинем их разом!
Да здравствуют музы, да здравствует разум!

Қазақшасы:

Неге тынды шаттық үні кенеттен?
Шарап тәдрі шырқап салар қайда әндер!
Жасасын де нәзік қыздар бойжеткен,
Жасасын жас, бізді сүйген әйелдер!
Толтыра құй ыдыстарды, ханымдар!
Дәу түбіне түсіре,
Қою шарап ішіне
Қасиетті жүзіктерің салындар!
Тегіс тұрып, соғыстырып алып қой!
Жаса біздің музалар мен ақыл-ой!

Қасым асыл нұсқаның нәрі мен әрін келісті түрде
келтіріп, өлеңнің ішкі қуаты мен сезім серпінін, ой екі-
нін шеберлікпен бере білген. Мұндағы «ханымдар» тә-
різді бірін-саран кірме сөздер байқалмай да қалады.

Өлеңнің соңғы жолындағы «Да здравствует солнце,
да скроется тьма!» деп келетін қанатты лебіз де аудар-
мада ажарлы қалпын бұзбаған («Жасасын күн, қараң-
ғылық ықсын да!»).

Шынында, кез келген аударма түпнұсқаның ең жуық,
ең жақын деген баламасын жасау ғана. Ол әр жолды өз
орнына қоя салумен біте қоятын оңай шаруа емес. Онда
көшірмешілікке жол жоқ.

Творчестволық тәржімада кейде бірер сөз түсіп қа-
лып (мағынаға нұқсан келмесе), кейде бірер сөз қосы-
лып отыруы ғажап емес екендігін талай тәжірибеден кө-
реміз. Беранженің «Еңбек жыры» өлеңін французшада
орысшаға аударған Курочкин түпнұсқадағы төрт жол
қайырманы бес жол етіп жіберген.

Сол сияқты, Қасымның әлгіндей мықты тәржімасын-
да да жекелеген сөздің қалып қоятыны, жанынан қосы-
латыны жоқ емес. Мәселен, «Өшсін жалған тақуалық,

сары уайым!» деп келетін он төртінші тармақтың соңғы сөзі — «сары уайым» түпнұсқада жоқ («Так ложная мудрость мерцает и тлеет»). Сол тәрізді, «Пред солнцем бессмертным ума» тармағындағы «бессмертным» сөзін Қасым қалдырып кеткен. Бір жолға сыймаған болса керек. Сонда да аударма тұтастай алғанда әдемі әсер қалдырады. Оқыған адам оның Пушкиннен жасалғанына күмән келтірмейді.

Ілгеріде аттары аталған ақындармен қатар, Қайнекей Жармағамбетов пен Ғафу Қайырбековтың, Мұзафар Әлімбаев пен Қабдыкәрім Ыдырысовтың, Жаппар Өмірбеков пен Бүркіт Ысқақовтың кейбір сәтті тәржімалары жоқ емес.

Пушкин өлеңдерін қазақ тіліне аударуда азды-көпті табыстарымыз осындай. Дегенмен, сәттіліктің сәтсіздік дейтін көлеңкесі көп ретте жиі-жиі бой көрсетіп қалатынын жасыра алмаймыз. Ілгерідегі, тіпті соңғы басылымдарда жасық, мүлде шалағай тәржімалар енгізіліп келгені, бірсыпыра аудармаларда ақынның ойы бұрмаланғаны, сөйтіп шығарманың идеялық-көркемдік қасиетіне едәуір нұқсан келтірілгені анықталып отыр. Бірқатар аудармаларда Пушкин лирикасының жеке шумақтары мүлде тәржімаланбай тасталған, ал кейбір аудармашылар түпнұсқаны түсінбей қарама-қарсы мағына беретін сөздерді қолданған. Осының бәрі, тағы сол сияқты ірілі-ұсақты мін-мүлтіктер Пушкин мұрасына айрықша ұқыптылықпен, мұқият қарауды, аудармаларды әр қилы ақаулар мен ауытқулардан тезірек арылтуды талап етеді.

Сөзді фактілерге берейік.

Пушкиннің «Ай» («Месяц») деген өлеңінің аудармасына көз жіберейік. Осындағы әбден түсінікті түрде айтылған сөздерді Тәкен Әлімқұлов бұзып тәржімалаған. «Гордым разумом моим» — «салқын оймен», «летите прочь, воспоминания» — «Еске алмаймын!» болып шығыпты. «Сияние тусклое наводишь?» — «Сәуле төгіп дірілдетіп» делінген. Бұл арада «тусклое» эпитетінің қалып қоюы мағынаға нұқсан келтіріп тұр.

Осы «Ай» өлеңінің мына бір шумағын Әлімқұлов мүлде аудармай тастап кетіпті:

Что вы, восторги сладострастья,
Пред тайной прелестью отрад
Прямой любви, прямого счастья?
Примчатся ль радости назад?

Аудармашы осы өлеңдегі «Зачем я с милою простился?» дегенді «Қоштастым-ау қалқатаймен» деп жасытып жіберген. «Неге» сұрағының түсіп қалуы сырдаң баяндауға әкеп соқтырған.

Т. Әлімқұлов тәржімалаған «Махаббат бір — салқын өмір шаттығы» («Любовь одна — веселье жизни холодной») өлеңінде де тап басып, дәл айтылмаған жәйттер баршылық. Бірінші шумақтың үшінші тармағындағы: «А горестям не виден и конец» — «Қасіреті келмес, сірә, орнына» делінген. Сол шумақтың қалған төрт тармағындағы сөздер орынсыз «қоныс аударушылыққа» ұшырағандықтан және мағынасы дұрыс берілмегендіктен өзгешелеу күйге көшкен.

Орысшасы:

Стократ блажен,
кто в юности прелестной
Сей быстрый миг поймает на лету;
Кто к радостям и неге неизвестной
Стыдливую преклонит красоту!

Қазақшасы:

Бастаңғы сыр, қуаныштың алдында
Баурай білсең сұлу қызды ұялшақ,
Дер кезінде, жалын жастық шағында
Армансызсың алып қалсаң рахат.

Мәселе мұнда алдыңғы екі жолдың қоныс аударып, үшінші, төртінші жолдарға ауысуында ғана емес, басқада: «Сей быстрый миг поймает на лету» — «алып қалсаң» ғана емес қой. «Ұялшақ сұлулықты» — «сұлу қызды ұялшақ» деп, қыз мағынасында алу орынды ма? Онан соң «Неге неизвестной» қазақшаланбай қалған да, «Бастаңғы сыр» жол қатарында босқа тұр.

Түпнұсқадағы қайсыбір тармақтарды аудармай, тастап кету әдетінен Әлімқұлов осы өлең тұсында да арыла алмаған. Төртінші шумақтың соңғы тармағындағы «И мукою бессмертны вы своей!» түсіп қалған.

Аудармада сөздің санын толтыру шарт емес. Мұны орыс, қазақ тілдеріне, көркем аударма теориясына жетік Әлімқұлов білмейді емес. Сөйте тұра ол тастап кетуге болмайтын, міндетті түрде қазақшалануға тиісті бейнелі сөздерді елемейді, ескермейді. «Махаббат бір — салқын өмір шаттығының» соңғы төрт жолы мынадай:

Қ чему мне петь? под кленом полевым
Оставил я пустынному зефиру

Уж навсегда покинутую лиру,
И слабый дар как легкий скрылся дым.

Қазақшасы:

Қашты өнерім, шамалы еді бұрын да,
Мәңгі-бақи кетті жырым келмеске.
Үйіңкелі кең даланың желіне
Бердім бәрін. Қажет маған жыр неге!

Орысшасындағы «как легкий скрылся дым» деп келетін теңеу түсіп қалған. «Қашты» сөзі оған төлеу бола алмайды.

Т. Әлімқұловтың біз қарастырған екі аудармасында да Пушкин рухына жақындайтын шумақтар аз кездеспейді. Бірақ жоғарыдағыдай тастап кетушіліктер, түпкі мағынаға сай келмеушіліктер аударманың әрін де, нәрін де қашыратыны хақ.

Түсінбей теріс тәржімалаудың бір мысалын «Пушцинге» («К Пушкину») өлеңінің қазақшасынан да байқауға болады (ауд. Қ. Көпішев).

Орысшасы:

С прищельцем обнимися —
Но доброго певца
Встречать не суетися
С парадного крыльца.

Қазақшасы:

Қарсы ал, құшақ жайдағы
Мейірбанды ақынды,
Сый қонағың келгендей
Қастерлеме жақынды.

Орысшасы:

Прими же его лобанья
И чистые желанья
Сердечной простоты!

Қазақшасы:

Сүйейінші, келші мен
Кіршіксіз таза жүрекпен,
Білсең соны ырамын!

Өлең Пушкиннің лицейде бірге оқыған жақын досы Иван Иванович Пушкиннің туған күніне арнап жазылған. «Любезный именинник, о Пушкин дорогой! Прибрел к тебе пустынный с открытой душой» деп басталуы да сондықтан.

Біз келтірген екі мысал Көпішев тәржімасы Пушкин нұсқасынан жырақтап кеткенін, мағына жағынан жуыс-

пай тұрғанын дәлелдейді. Бірінші мысалдың алғашқы екі тармағы орысшасына аз да болса жақын десек, үшінші, төртінші тармағындағы: «Сый қонағың келгендей қастерлеме жақынды» дегені мүлде теріс ұғым береді. Екінші мысал да аудармашының пайдасына шығудан аулақ. «Прими же его лобзанья» — «Сүйейінші, келші мен» болып өзгерген, үшінші тармақта Көпішев өз жанынан сөз қосқан («Білсең соны ырзамын»). Өлеңнің бастапқы жолдарындағы «именинник», «пустынник» сөздерінің де баламасы табылмаған.

Көркем аудармада тұтас бір шумақтарды тәржімаламай, тастап кету қаншалық жөнсіз болса, өз жаныңнан тармақтар қосып, жол санын көбейтіп жіберу де соншалық орынсыз. Тәржімада тармақтарды араластыру, өз жанынан сөз қосып, шұбалаңдату кездеседі.

Орысшасы:

Проходит день за днем,
И ты в беседе граций,
Не зная черных бед,
Живешь, как жил Гораций.

Қазақшасы:

Күн артынан өтіп күн
Алаңсыз зырлап барады,
Сенің мұңсыз өмірің.
Серпін тастап қайғыны
Жайнаңдап жанып тұрасың,
Горацийге сай мұның.

Пушкиндегі төрт жол Көпішевтің қолымен алты жолға жеткізілген. Бұл арада тәржімашы осының алдындағы екі тармақты орындарынан ауыстырып, өзінен соңғы «Проходит день за днем» жолынан кейін келтіргенге ұқсайды. Шұбалаңдық, бәлкім, соның есебінен де шығар Солай болған күнде де мұнда қосымша жоқ емес. Қайткенде де, шумақтарды араластырып жіберушілікті мақұлдай алмаймыз.

Көпішев Пушкин өлеңіндегі шалыс ұйқасты мүлді сақтамай, көбінесе кезек үйлесімге қарайлайды, ал кейде тіпті ұйқассыз тарта береді. Міне, соның бір мысалы

Болмасаң да сен ақын,
Астында шағын баспана
Ырымшыл Гиппократпен,
Түксиген өңшең полтармен
Әзелден таныс емес ең.

Бәлкім, аудармашы соңғы екі тармақта үйлесім бау деп таласар. «Поптармен» — «емес ең» — бұларды ұйқас деу қиын.

Лицейден кейінгі дәуірде Пушкин поэзиясында жана бір кезең басталады. «Еркіндік» (1817), «Чаадаевқа» (1818), «Деревня» (1819) атты өлеңдерінде самодержавиеге, крепостнойлық правоға қарсылық сарындары айқын естіліп, ашық жырланады. Әр стильде жазылған осынау үш өлең — декабристік бағыттағы саяси поэзияның үлгісі.

«Деревня» — акынның крепостнойлық құлдықты кектене айыптап, халыққа жанашырлық білдірген батыл саяси декларациясы. Өлең жұртшылық арасына астыртын тарап, сол замандағы ілгерішіл пікірдегі адамдарды еркіндік сүйгіштікке баулуға көп себін тигізген. Бірінші бөлегі лирикалық толғаныс-тебіреністен басталған «Деревня» келесі шумақтарда асқақ әуенге, ашулықкекті, шешендік интонацияға ауысады. Көркемдік суреттеу құралдарының ішінде «Ақиқат», «Заң», «Отан», «Бостандық» сияқты саяси мәні айқын аңғарылатын сөздер тегін қолданылмаған. Бұл шығармада халық және оның тағдыры туралы тақырып Пушкин творчествосында тұңғыш рет көрініс тапқан.

Сондайлық кезеңді дүние қазақ тіліне қалай аударылған екен? Біз А. С. Пушкиннің «Таңдамалы шығармаларының» бірінші томына (1975) енгізілген, ең соңғы, ең жаңа аудармасын түпнұсқамен салыстырып, тиісінше талдап көрейік.

Егер ұлы акын туындыларының ішінде қазақшаларда келбеті күңгірттеніп, мүсіні мұқалып, көркемдік жүйесі жұқарып шыққан бір шығарма болса, ол «Деревня» (ауд. Б. Алдамжаров). Алғашқы шумағын оқи бастаймыз:

Өзінде өткен көңілді, ғажап күндерім,
Өзінде тапқан бақытқа шексіз алғысым;
Тыныштық, еңбек шабытқа мас боп жүргенім,
Жадымда мәңгі мекенім жырақ, армысың!
Сендікпін мәңгі, қызықпан сәнді сарайға,
Даңғаза шулар, ойындар, тойлар жері өтті.
Ормандар қандай бөленген таңғы арайға
Алқаптар қандай қыздардай науша көрікті!

Сырт қарағанда кәдімгі өлең сияқты. Ұйқасы да оншама ақсап тұрмаған тәрізді. Сөздері де қисынды көрі-

неді. Алайда алғашқы жолдардан-ақ көңілің алаңдап, қарның аша бастайды. «Япырмау, Пушкин осындай ма еді?» — дейсің ішіңнен. Жастайыңнан көкірегіңе тоқылып, ойыңа ұялаған таңғажайып суреттер мен толқынды тебіреністерден қапелімде көз жазып қалғандайсың. Сөйтесің де Пушкин томын ашып жіберіп, өлеңнің өзін оқи жөнелесің:

Приветствую тебя, пустынный уголок,
Приют спокойствия, трудов и вдохновенья,
Где льется дней моих невидимый поток

На лоне счастья и забвенья.

Я твой: я променял порочный двор цирцей,
Роскошные пиры, забавы, заблужденья
На мирный шум дубров, на тишину полей,
На праздность вольную, подругу размышленья.

Қазақшасында ақынның тебірене тіл қатқан «Приветствую тебя» дегені де, «пустынный уголок» сипаты да жоқ; төртінші тармақтағы «счастья» екінші тармаққа күштеп көшірілсе де, қасындағы «на лоне» сөзінен ажыраған соң ажарынан айрылған. «Забвенья» — ұмытылған. Сонымен тәржімадағы бастапқы екі тармақ асыл нұсқаға ешқандай қатысы жоқ бос сөз болып шыққан. Өлеңдегі: «Приют спокойствия, трудов и вдохновенья» — деп келетін жүрек жарды лебіз «мас боп жүргенім» тәрізді жасық та жат сөздерге тіркесіп, бүкіл сәні мен мәнінен ада болған. Бірінші шумақтың келесі төрт тармағы да тұралап тұр. «Қызықпан сәнді сарайға» да, «Даңғаза шулар, ойындар, тойлар жерітті» де Пушкин нұсқасынан қиғаштау жатыр. «Порочный двор» — «сәнді сарай» болып, қарама-қарсы мағынада алынған. «Променял» — «жерітті» емес. Сәнді тойларды, ермектерді, жалған жолдарды орман шуына, қырдың мүлгуіне, тыныштығына ауыстырдым деген ой тәржімада мүлде солғындап, әлсіреп кеткен. Әлгіндей бейнелі сөздер «ормандар қандай бөленген таңғы арайға» тәрізді жалпылана, жайдақ баяндаумен алмастырылған. Шумақтың соңғы тармағындағы «қыздар» қайдан пайда болған? Бақсақ, тәржімашы «подругу размышленья» деген екі сөздің біріншісін қыз деп түсінген екен. Бұл екеуі сол текстідегі «На праздность вольную» дегеннің қосымша түсіндірмесі, анықтамасы тәрізді. Сондықтан да ол келесі «подругу размышленья» тіркесінен үтір арқылы бөлінген.

«Деревня» бұдан бұрын да аударылып, Пушкиннің 1953 жылғы төрт томдығының бірінші томында жария-

ланған (ауд. К. Бекхожин). Жоғарыда Б. Алдамжаров өңін қашырып, мағынасын бұзып тәржімалаған шумақ Бекхожинда былайша берілген:

Сәлем саған, нен түкпір аулақ жатқан,
Сенде енбек, рахат, шабыт пана тапқан.
Бақыт пен дарқандықтың аясында,
Тасқыны күндерімнің тынбай аққан.
Бездім мен: цицерейлiк сұм, жат сарайдан,
Сәнді той, ермектерден, жолдан жалған.
Сүйдім де орман шуын, қыр мүлгуін,
Кең дарқан еркіндікті ойыма алған.

Міне, мұнда Пушкин мұзасының сазы, бедер-белгілері бірден көзге шалынады. Орыс өлеңінің қазақша өрнек тапқаны салған жерден сезіледі.

Алдамжаров аудармасына қайта оралайық.

«Деревняның» екінші шумағын орысшасымен салыстыра отырып, біз мынадай жәйттерді анықтадық. Аудармашы өлеңнің бұл бөлегін де дұрыстап қазақшалай алмаған, қайсыбір сөздерді, тармақтарды тастап кеткен, немесе басқа мағына беретіндей етіп жіберген. «Я твой—люблю сей темный сад с его прохладой и цветами» тармақтарын: «Сендікпін мәңгі, сүйемін жайнаған сая бақтарды» дей салған, түпнұсқадағы самалды, гүлді қоңыр бақ сөздерін бір ғана «жайнаған» арқылы беру мүмкін еместігі аңғарылмаған. «Сей луг, уставленный душистыми скирдами» — «Ұнатам кеште маяға шығып жатқанды» делініп, мүлде теріс ұғынылған. «Здесь вижу двух озер лазурные равнины». Алдамжаровта: «Алдымда жатыр айдын шалқар нұр бет көл» болып, Пушкинде екі көл екені ескерілмеген. Орыс әдебиетшілерінің зерттеулеріне қарағанда, 1819 жылғы июльде Михайловское селосында жазылған осынау өлеңнің алғашқы бөлегінде табиғат көріністері дәл қалпында суреттелген көрінеді. «Темный сад»-та, «...луг, уставленный душистыми скирдами» деп келетін тармақ та, Маленец пен Кучен атты екі кісі де Михайловское төңірегін дәлме-дәл елестетеді екен. «Нұр бет көл» екі көлдің орнына жүре ала ма? Тәржімашы тәуекелге баса береді: «Вдали рассыпанные хаты» — «ауылдар» аталады, оған өз тұсынан «ду-ду балғындар» тіркесі қосақталады. «На влажных берегах бродящие стада» тармағындағы «стада» сөзін түсінбеген Алдамжаров оны «сиырлар» дей салады, табын, бір үйір мал сияқты сөздер аузына түспейді. «Овины дымные» мүлде қазақшаланбай қалған (овин — бау кептіргіш,

дегдіте). Соңғы тармақтардың біріндегі: «Жел днірменнің алмайды бүгін жел есін» жолының орысшасы: «мельницы крылаты» екен. Кім қалай түсінеді дегеніміз осыдан. Өлеңнің қалған шумақтары да түпнұсқадан ауа жайылудың, образдардың мәнін ұғына алмаудың, долбарлай салудың мысалы.

Орысшасы:

Я здесь, от суетных оков освобожденный,
Учуся в Истине блаженство находить,
Свободною душой Закон боготворить,
Роптанью не внимать толпы непросвещенной,
Участьем отвечать застенчивой Мольбе
И не завидовать судьбе
Злодея иль глупца — в величии неправом.

Қазақшасы:

Ғайбаттан қашып келген ем кеше осында,
Танығандаймын, шынайы, нағыз өмірді.
Еркінмін мүлде, тәрізді тым көп досым да,
Сауатсыз сөздер етпейді алаң көңілді
Сынақ жоқ тұрған алдымда,
Кінәм жоқ қояр тағдырға
Ақмаққа шенді қызықпан.

Мұнда Ақиқаттан ләззат табу, жан еркімен ізгі Заң жасап алу, надан топ күңкіліне құлақ қоймау сияқты астарлы, мәнді сөздер «ғайбаттан қашып келген», «танығандаймын шынайы, нағыз, өмірді», «Еркінімін мүлде, тәрізді тым көп досым да» іспетті сырдаң да сұйық сипаттаулармен алмастырылған. Тәржімашы: «Сынақ жоқ тұрған алдымда» тармағын өз жаңынан қоса салған да, залым мен ақымақтың тағдырын күндемеймін деудің орнына, «кінам жоқ қояр тағдырға» деп әлсіретіп жіберген.

Қатты қынжыларлық бір жәйт: өлеңнің жан шошырлық сұмдықты, құлдықты, қанауды әшкерелеп, жұрттың көзінің жасын көрмеген, зарын ұқпаған қожалардың егіншілер еңбегін қанап отырғанын ашына айыптаған шумақтары тәржімада талықсып, талмаусырап, көркемдік қуатынан айрылып, өң-түссіз, ажар-көріксіз құр сүлдер сияктанып кеткен. Әсіресе, Пушкиннің:

О если б голос мой умел сердца тревожить! деп келетін айбынды үні естілмей қалған, өйткені Алдамжаров оны мүлде аудармай, түгелімен тастап кеткен. Ал «Дервняның» ой түйінін білдіретін соңғы тармақтары қалай тәржімаланған дейсіз ғой?

Пушкинде:

Увижу ль, о друзья! Народ неугнетенный
И Рабство, падшее по манию царя,
И над отечеством Свободы просвещенной
Взойдет ли наконец прекрасная Заря?

Алдамжаровта:

Достар-ай ақыр босанып халық құлдықтан,
Жүрер ме еркін, қожа боп ғажап жаһанға,
Жүрер ме бар жұрт, сүйеніш тауып шындықтан,
Елімде менің еркіндік таңы атар ма?

Көріп отырсыздар, асыл нұсқадан аулақтау мұнда да оп-онай көзге ұрып тұр. «Увижу ль» — «көрем бе» сөзі, демек автордың негізгі ойы қалып қойған. «По манию царя» — неге алынып тасталған? Оның орнына бүкіл жаһанға қожа болу идеясы бұл араға қайдан әкелінген? Сондай-ақ, үшінші, төртінші тармақтар да орысша нұсқаға сәйкес емес. Білімді, азат Отаным деп келетін өлең жолы «Жүрер ме бар жұрт сүйеніш тауып шындықтан» тәрізді жадағай, жайдақ сөздермен ауыстырылған да қойған. «Ғажайып Таң» тіркесіне өзгеріс жасап, оған «еркіндікті» өз жанынан қосу да ұнасымды дей алмаймыз.

Қ. Бекхожиннің Б. Алдамжаровтан 22 жыл бұрын жарияланған аудармасында «Деревняның» соңғы шумағы былайша оқылады:

Көрем бе, уа, достарым, халқымды азат,
Құлдықтың құлағанын патша қалап?
Көркейген, білімді, азат отанымның
Қашан бір атар екен таңы ғажап?

Пушкинге әлде қайда жақындықты, оның рухын берушілікті осындай тәржімалардан іздеуіміз керек.

Сонымен, «Деревня» Алдамжаров аудармасында бұрмаланған, болжыр, босаң дүние болып шыққан. «Деревняның» Қ. Бекхожин мен Б. Алдамжаров тәржімасына дейін де қазақша бір нұсқасы болғанын тасада қалдырып, атамай өту аудармашыға қиянат жасағандыққа саяр еді. Өлеңді отызыншы жылдардың орта кезінде Қ. Тоғұзақов қазақшалап, Пушкиннің «Өлеңдері» жинағына енгізген. Әлбетте, аудармада едәуір ала-құлалық жоқ емес. Дегенмен, кейбір шумақтарынан түпнұсқа ізінен шығып кетпегендікті аңғарамыз. Мәселен, соңғы төрт тармақ былай тәржімаланған:

Достарым, көре алам ба азат халық,
Кұлдық қирап, патшалар беріп жарлық,
Үстіне туған елім нұрын төгіп,
Бостандық тақы атқанын сәуле жағып?

Бұл — жас аудармашының тырнақалды тәжірибесі ретінде оншама ойсырап, олқы соғып тұрмаған тәрізді.

Пушкиннің «еркін өлеңдерінің» ішінде «Еркіндік» («Вольность») одасы айрықша орын алады. Өйткені мұнда ақынның саяси көзқарасы айқын көрінген. Лицейде оқып жүрген шағында жазған лирикалық шығармаларында ол көбінесе классицизм дәстүрінен қол үзе қоймаған еді. Ода, сәлем-хат, элегия, эпиграмма — жас Пушкин негізінде осындай лирикалық жанрларды төңіректейтін. Бірақ оданың да одасы бар дегендей, «Еркіндікте» Пушкин Радищевке, оның осы аттас одасына иек артып, азаматтық поэзия дәстүрін жалғастыра, дамыта түседі, озбырларға өктем үнмен, кектене тіл қатады.

«Еркіндікті» қазақ тіліне белгілі ақын Қ. Аманжолов аударған. Біз 1953 жылғы басылымымен танысып, Аманжоловтың көп ретте түпнұсқаға сәйкес тәржімалағанын аңғардық. Ол Пушкин шығармасының мазмұнын, стилін, көркемдік ерекшелігін біршама дұрыс ұғынған. Дегенмен тәжірибелі ақынның аудармасында «эттегенайлар» да жоқ емес. Өлеңнің алғашқы шумағында Пушкин «Свободы гордая певица» деп отырса («гордая» эпитеті тегін тұрған жоқ), Қасым оны жай ғана «бостандықтың жыршысы» деп ала салған. Осы ұқыпсыздық өлеңнің идеялық тұрғысына едәуір нұқсан келтіріп тұр.

Пушкинде:

Открой мне благородный след
Того возвышенного галла,
Кому сама среди славных бед
Ты гимны смелые внушала.

Аманжоловта:

Алуан шатақ арасында әбігер
Болып өткен, еркін ұлан-жауынгер.
Батыр үнмен салған ұран бір кезде,
Абройлы сонау галлдың жолын бер!

Сол бетте не аудармашы, не редактор «галл» деген сөзге мынадай түсінік берген. «Сонау галл (француз) деп, Пушкиннің кімді айтқаны белгісіз»¹. Ал Пушкиннің

¹ Пушкин А. С. Шығармалары: Төрт томдық. Алматы, 1953, 1-т., 83-б.

орыша он томдығының бірінші томында басқаша түсінік берілген: бұл жерде сөз «Того возвышенного галла», — деп француздың революционер ақыны Экушаре Лебрене (1729—1807)»² туралы болып отыр. Бұл бір. Екіншіден, аудармада түпнұсқадағы ой, мағына бұрмаланған: «Батыл үнмен ұран салған» жыршының (бағанағы «свободы гордая певица») өзі болмай, галл болып шыққан. «Средь славных бед» деген сөздерді тәржімашы галлға қатысы бар деп түсініп: «алуан шатақ арасында әбігер болып өткен еркін ұлан-жауынгер» деп басқашалау етіп жіберген; «возвышенный галл»-ға «еркін ұлан-жауынгер», «абыройлы» деген эпитеттерді үйіп-төгіп, асыра сілтеп жіберген. Сөйтіп, бұл шумақ түгелдей теріс тәржімаланған.

Питомцы ветреной Судьбы,
Тираны мира! Тrepещите! —

деп келетін атақты өлең жолдарында да ақынның ойын дұрыс бере алмаушылық айқын сезіледі.

Жеңіл тағдыр желігіне мастанған
Дүниенің обырлары! Бол талқан!

«Питомцы»-дың — «мастанған», «Тrepещите!»-нің — «бол талқан!» делінуі, әрине, түпнұсқадан алыстау жатыр. Қалтырандар, қалшылдап, тітіреңдер, деу мен талқан бол, — деудің арасында зор айырма бар. Орысшасындағы:

И преступленье свысока
Сражает праведным размахом

тармақтары:

Жоғарыдан сілтеп әділ қылышты
Түсер қиып қиянатты, қылмысты, —

болып қазақшаланған. Тағы да бізге түсініксіз болып көрінген бір нәрсе: кейбір тармақтар Аманжоловтың соңғы түзетулері (1953) бойынша жіберілмей, 1949 жылғы басылым негізінде жіберілген. Мәселен, бірінші шумақтың бесінші тармағы 1949 жылы:

Келші, жұлшы тәжге таққан гүлімді,

² Пушкин А. С. Полное собрание сочинений: В 10-ти т. М., 1977. т. I. с. 453.

болып келсе, мұны аудармашы 1953 жылғы нұсқада:

Келші, жұлшы таккан құрмет гүлімді, —

деп өзгерткен. Мұндайды мұқият ескеру шарт.

Жеке жетіспеушіліктері өз алдына, жалпы алғанда Қасым Аманжолов аударма өнеріне сүйіспеншілікпен, құрметпен қараған. Мұны біз «Прозаик и поэт» өлеңінің тәжірибесінен де байқай аламыз.

О чем, прозаик, ты хлопочешь?
Давай мне мысль какую хочешь.
Ее с конца я завожрю,
Летучей рифмой оперю,
Вложу на тетиву тугую,
Послушный лук согну в дугу.
А тем пошлю наудалую,
И горе нашему врагу!

шумағының қазақшасы:

Жазушым, немен әуресің?
Көрсет бір ойдың сәулесін:
Айтарыңды алып ұстайын,
Өткір ғып тұрып ұштайын,
Жебедей жүйрік ұйқаспен,
Салайын да садаққа
Шірене тартып бар күшпен.
Жібереің жау жаққа!

Тәржімадан түпнұсқаның сазы мен лебі сезіліп тұрады, бастапқы төрт тармақта ұйқас жүйесі де сақталған (а а б б).

Қазақ оқырмандарының көкейіне қона кететіндей болып, жатық аударылған өлеңдердің бірі — «Делибаш» (ауд. К. Шаңғытбаев). «Перестрелка за холмами; смотрит лагерь их и наш» жолдарын Шаңғытбаев әріп сағалау әуенімен кетпей, сөзбе-сөз қазақшалай салмай, текстің мағынасын беруге зер салған. Олардың да, біздің де лагерь қарап тұр десе, неменеге саяр еді? Перестрелка да солай. Сонда алғашқы екі тармақ:

Төбенің асты қым-қиғаш;
Екі жақ көзін тұр қадап, —

болып, кәдімгі өлең өрнегіне түседі. Әрі қарай орысшасын оқып көрейік:

Делибаш! Не суйся к лаве,
Пожалей свое житье;
Вмиг аминь лихой забаве;
Попадешься на копье.

Эй, казак! Не рвися к бою;
Делибаш на всем скаку
Срежет саблею кривою
С плеч удалую башку.

Қазақшасын қараңыз:

Делибаш! Байқа, ұшынба,
Жаныңды сақта, ойпырмай,
Кетерсің найза ұшында,
Иманың қалар айтылмай.

Қазак-эй. Қызба ұрысқа;
Күйғытып келсе Делибаш,
Шалынып қайқы қылышқа,
Ыршып бір түсер әзіз бас.

Мағынаға, сөз мәніне сығалай қарайтын Қуандық өлеңнің ырғағы мен екпінін де естен шығармайды.

Мчатся, сшиблись в общем крике...
Посмотрите! каковы?..
Делибаш уже на пике,
А казак без головы.

Осы шумақтың қазақшасы да қым-қуыт қимылға, тап берме әрекетке толы:

Тап берді: айқай, қым-қиғаш,
Әнекей қалды қырқысып.
Найзада кетті Делибаш,
Қазактың басы түсті ыршып.

Тәржіма мейлінше әсерлі, оқиғаны, құбылысты жандандырып, көз алдыға елестете қоятындай.

Пушкинді түсіну керек. Пушкинді түсіну — оның поэзиясы дүниежүзілік әдебиеттің ең асыл қазынасы, онда зор адамгершілік, терең ойшылдық, керемет көркемдік мәнерлесе қиысып, тоғысқанын, ұшырасқанын аңғару деген сөз.

Пушкинді түсіну — оның поэзиясында ақынның өзіне ғана тән таңғажайып қасиеттер, дарын даралығы, болмысты қабылдау, суреттеу байлығы орасан күшпен көрінетіндігін қатесіз байқау деген сөз. Пушкин шығармалары өз басындық жайлардың шеңберінен шығып, дүниедегі күллі оқиғаларды, құбылыстарды неғұрлым толық қамтудың, тіршіліктің дабылды дауысы мен сыбызғы сырын, бедерлі бояуы мен айшықты ажарын — қысқасы, бәр-бәрін де шынайы өлең өрнегіне түсіре білудің үлгісі.

Пушкинді түсіну — оның поэзиясының асқан адамгершілігін, рухани сұлулығын, нәзіктігін, сезім күйлерінің ізгілігін, ойының тереңдігі мен айқындығын үнемі есте сақтау, өлеңдері мен поэмаларын оқыған шақта ғана емес, аударған тұстарда да әлгіндей қадір-қасиеттерінен көз жазып қалмау деген сөз.

Пушкинді түсіну дегенімізден оның сөздігін, сол заманда қолданған көркем образдар жүйесін, суреттеу құралдарын барынша сақтау, дәл беру міндеті сырт қалмаса керек. Біздің қайсыбір аудармашыларымыз осы мәселеде осалдық көрсететін тәрізді.

Пушкин лирикасын көп аударғандардың бірі — Ғ. Қайырбеков. 1953 жылғы қазақша басылымға онан 40 тәржіма енгізілген. Сол кездегі жас ақын үшін бұл аз олжа емес. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет басысында редакторлық қызметін атқарып жүрген, бірақ аудармада әлі ысылмаған қаламгер сан жағынан біраз жұмыс тындырған. Оның бірсыпыра тәржімалары түсінікті, оқуға жеңіл келеді. Кейбір шумақтары түпнұсқаға жұықтығымен, мазмұн, мәнін біршама бере алуымен көзге түскендей. Алайда Қайырбеков қайсыбір өлеңдерді қазақшалауда қарадүрсіндікке бой алдырады. «Лада» өлеңіндегі «Будь скромн, о ручей!» — «Сақта сабыр көк толқын» бола қалады. Ғафу ручейдің толқын еместігін білмейді деу қиын. Немесе «скромн» сөзінің баламасын таба алмайды дегенге кім нанады?

Оның «Каверинге», «Элегия», «Дельви́гке», «Станстар» сияқты тәржімаларында да асығыстық, атүстілік белгі береді. «Каверинге» өлеңінде:

Смешон и ветреный старик,
Смешон и юноша степенный, —

делінсе, Ғ. Қайырбеков мұны өзгерте тәржімалайды:

Кезінде шал да күлкі өз желімен,
Қызық қой бозбала да бір шалдуар!—

дейді. «Станстар» өлеңіндегі:

Пред ним смириться должно нам,
Кто применяться не умеет
Своим пременчивым годам,
Тот горесть их одну имеет, —

деген шумақ Ғафу аудармасында былайша өзгеріп шыға келеді:

Арыз айтсаң, аярма,
Кеткен соң дізгін қолдағы,
Кезінде шаппай, аяңға
Түссең сорың сол дағы.

1975 жылғы басылымға жоғарыдағы 40 аудармасының он төртін енгізген Ғ. Қайырбековтың атына айтылатын бір аңғартпа: бұрынғы тәржімаларын қайта қарап шықпаған, әлсіз шумақтарды ширатып, Пушкин нұсқасына жақындату жағын ойластырмаған. «Баронесса М. А. Дельви́гке», «Каверинге» тәрізді өлеңдердің жеке тармақтарын, бірер сөздерін өңдегені болмаса, елеулі редакция жасамаған. «Каверинге» өлеңінің бірінші шумағындағы: «Мен едім тұңғыш сүйген, етші сенім» жолы 1975 жылы «Мен дана ықыласпен қостап едім» болып өзгертілген; үшінші шумақтың бірінші тармағындағы «тұрған» енді «аман» делінген. Осындай азын-аулақ редакциялауға «Баронесса М. А. Дельви́гке» өлеңінің екінші, үшінші шумақтарының жеке жолдары ғана ұшыратылған.

Көпе-көрнеу жаңсақ ұғынылып, теріс тәржімаланған тұстардың кейінгі басылымдарда түзетілмеуі салғырттықтың салдары ғана емес. Сол «Каверинге» өлеңіндегі «Твои счастливые грехи» тармағының Қайырбековте: «Сол сенің кексіз тентек қылжағынды» делінді, «грехи»-дың «қылжаққа» айналуы түпнұсқаны түсінбеуден кеткен алшақтық.

Пушкиннің тырнақалды туындыларын немесе дарыны толықсыған шақтағы лирикасын қазақшалаудағы олқылықтың себебі ап-айқын нәрселерді аңғармауға, құнтамауға, сөз төркінін түсінбеуге тіреледі.

«Қиялшы» («Мечтатель») — 1815 жылы («Российский музей», № 8) жарияланған. Өлең Жуковскийдің «Певец во стране русских воинов» дейтін туындысымен тікелей байланысты. Жас Пушкин оның сыртқы формасын сол қалпында қабылдап, кейбір сөйлемдерін қайталаған, ондағы ойы өзінің көңіл күйіндегі елеулі айырмашылықты сездірту болған.

«Қиялшыны» қазақшалаған Аманжол Шамкенов кей тұстарда текстінің мән-мағынасын беруге біраз күш салған. Бірақ ол тәржімалаған өлеңнің бірталай шумақтары нысанаға дөп тимей, бөгде бірденелерді баяндауға ауысып кеткен.

Орысшасы:

И муза верная со мной:
Хвала тебе, богиня!

Қазақшасы:

Муза бірге менімен,
Мақтан, тәңір, сен мақтан!

Орысшасы:

О, будь мне спутницей младой
До самых врат могилы!

Қазақшасы:

Болсаңшы сен жолаушы
Өлімге бірге баратын.

Тәржімада музаға жалғас тұрған «верная» анықтаушысы түсіп қалған; «хвала тебе» — мақтан емес, атағын арта берсін дегенді білдіреді емес пе? Екінші мысалда менің жас серігім бол мағынасындағы сөз «жолаушыға» айналдырылған. Қабыр қақпасы өзгертіліп, өлім кейпіне көшірілген. Сөйтіп, қабыр қақпасына дейін бірге баратын жас серігім бол деген ой өлімге бірге баратын жолаушы ретінде сипатталып кеткен. Соңғы шумақтың орысшасы:

И тих мой будет поздний час;
И смерти добрый гений
Шепнет, у двери постучась:
«Пора в жилище теней!..»
Так в зимний вечер сладкий сон
Приходит в мирны сени,
Венчанный маком и склонен
На посох томной лени...

Қазақшасы:

Мені алыстан танып бір,
Мейірімді сұм өлім,
Есігімді қағып тұр:
«Келді ғой, — деп, — кезегің»
Еңсе басқан мұң, қайғы
Есігін жанның аттаған,
Қысқы кеште торлайды,
Осындай бір тәтті арман.

Тәржімашы бірінші, жетінші, сегізінші тармақтарды мүлде тастап кеткен, бесінші тармақты өз жанынан қосқан, «в мирны сени» — жанның есігіне айналдырылған.

Шамкеновтың аудармада мұқият ескермейтін бір нәрсесі — түпнұсқа мағынасын парықтап жатпай, шамамен жобалай салады. «Сұлу» («Красавица») өлеңінің

бірінші тармағындағы «все диво», екінші тармағындағы «Все выше мира и страстей» сөздері тәржімаланбаған. Олардың орнына өз тұсынан төлем салған («Неткен ғажап япырым»). Сонда орысшадағы:

Все в ней гармония, все диво,
Всё выше мира и страстей;
Она покоится стыдливо
В красе торжественности своей, —

шумағы қазақшада өзгеріп, былай болып шыққан:

Тал бойында бір міні жоқ,
Неткен ғажап япырым,
Өз көркінен қысылған боп
Қылымсиды ақырын.

Екінші шумақтың қазақшасындағы «Елден ерек шалқиды» орысшасында жоқ сөздер, аудармашы оны «Она кругом себя взирает» дегеннің төлемі ретінде қолданған тәрізді. Алайда екеуі екі түрлі мағынаға ие болып, жуыспай тұр. Сондай-ақ, өлеңнің аяқталымындағы «Благоговя богомольно перед святыней красоты» — «Тұра қалып сыйларсың сен сұлулықтың тәңірін» тіркесі де ойдағыдай емес. «Тұра қалып» қасындағы «невольно» сөзінен айрылып, жүдеу тартқан. Қастерлеу мағынасын ұқтыратын «благоговя» — «сыйларсын» түрінде алынған.

Кейбір аудармашылар түпнұсқаның ырғағына, интонациясына назар аудармайды. Жеті-сегіз буынға сыйып кететін шумақтарды, сөйтіп-бүйтіп созбалап, қалайда он бір буын өлшеміне лайықтайды. «Батыс славяндар жырлары» (ауд. Т. Ысмайылов) осылай тәржімаланған.

Король ходит большими шагами
Взад и вперед по палатам;

Есік пен төрді таптап, терең ойда,
Король жүр сыймағандай кең сарайда.

«Сыймағандай» — керексіз. «Взад и вперед» — ерсіл-қарсыл емес пе? Сонда бұл сөз екінші тармаққа кірігіп кетпей ме? Солай болған соң бірінші тармақ ойдан қосылған басы артық нәрсеге айналады ғой.

«Федор және Елена» өлеңінің алғашқы екі тармағы «Шал еді Стوماتи қалғып қаусап, Елена ойнап тұрған балғын сабақ» деп оқылады. Екінші тармақтың тәржімасы бірден күмән туғызады. «Ойнап тұрған... сабағы» несі дейсің? Анығында ол: «А Елена молода и провор-

на» жолының өтеміне алынған екен. «Проворна» — «шапшаң, епті» емес пе?

«Бұлбұл» («Соловей») өлеңінің қазақшасында бірінші, екінші армандардың орындары ауыстырылған.

Орысшасы:

Как уже первая забота —
Рано молодца женили;
А вторая-то забота —
Ворон конь мой притомился.

Қазақшасы:

Бірінші менің арманым —
Қарагер атым болдырды;
Екінші менің арманым, —
Жасымнан әйел алдырды.

Осындағы «забота» — «арман» делінбесе керек еді. Жас жігітті ерте үйлендірді, атым болдырды дегенде қандай арман болуы мүмкін.

«В. Ф. Раевскийге» («В. Ф. Раевскому») өлеңі әскерлер арасында саяси насихат жүргізгені үшін қамауға алынып, түрмеге отырғызылған Владимир Федосеевич Раевскийге арналған. Түрмедегі Раевский «Достарға» деген өлең жазып, едәуір бөлегін Пушкинге бағыштаған. Шығарманың:

Оставь другим певцам любовь!
Любовь ли петь, где брызжет кровь...—

деп келетін жолдары тікелей Пушкинге қаратыла айтылған.

«В. Ф. Раевскийге» (ауд. Қ. Жұмағалиев) сырт қарағанда жатық қазақшаланған тәрізденуі ықтимал. Шындығында қайсыбір шумақтары — мағына жағынан бұлдырлау, жанасымсыздау.

Не тем горжусь я, мой певец,
Что привлекать умел стихами
Вниманье пламенных сердец,
Играя смехом и слезами,

Не тем горжусь, что иногда
Мои коварные напевы
Смиряли в мыслях юной девы
Волнение страха и стыда.

Жұмағалиев қазақшалайды:

Берілмен, жыршым, мақтанға,
Табынып таңсық жырыма
От жүрек лүпіл қаққанда
Күлдіріп-жылатқаным,

Берілген емен мақтанға
Сиқыр сазыма тұрды иіп,
Біресе мұздап, бір күйіп
Жас ару ойға батқанда.

Орысшадағы «Не тем горжусь» — «берілмен мақтанға» емес. Тарту, қызықтыру мағынасындағы екінші тармақ «табынып таңсық жырыма» деліне салған; «внимание» — «лүпіл қаққан» ба? Екінші шумақтағы «иногда» — түсіп қалған, ал жас ару жайын айтқанда сазыма иіп тұрды деу жарасымды-ақ. «Біресе мұздап, бір күйіп» — «Вольнение страха и стыда» тармағының төлемі бола алмаса керек. Үшінші шумақтың аудармасы да — ақаулы. Мысалы:

Не тем, что у столба сатиры
Разврат и злобу я казнил,
И что грозящий голос лиры
Неправду в ужас приводил

деген жолдар қазақшасында:

Өлтіре шенеп тыйғанмын
Зинакор менен пасықты,
Үнінен кәрлі лирамның
Исі жалған жасып тым.

Алдымен жеке сөздер дұрыс ұғынылмаған. «Злоба» — пасықтық емес, ашу, кек, ыза емес пе. «Грозящий голос» сөзіне балама табылмаған, ал «исі жалған жасып тым» — «неправду в ужас приводил» дейтін лепті сөзді әлсірету ғана.

Сондай әлсіретудің салқыны төртінші шумақтың үшінші тармағынан да сезіледі. «И страстью воли и гонением» — «Еркіндікті аңсап, налып мен» болып қазақшаланған. Орысшасында «еркіндік» деген сөз бар ма? «Воля» — «Еркіндік» пе?

Соңғы шумақтың әсіресе үшінші, төртінші тармақтары орысшасынан шалғайлау жатыр. «Самолюбивых дум отрада!» — «Асқақ ойлардың шаттығы!» делінген. «Самолюбивый» — асқақ емес, намысқор дегенге саятын шығар. Ал «мечтанья суетного сна!» — «Арманшыл тыл-

сым туа» болуы қалай? «Суета — әбігерлік, әбігер, абыр-жушылық емес пе? «Тылсым» қайдан келген? «Мечтанья» — «Арманшылға» келе қояр ма екен.

Осының бәрі аудармаға апыл-құпыл кірісіп, асығыстыққа салынудың салдары. Текстің астарын, ішкі мәнін аңғаруға ден қоймаудың нәтижесі. Әйтпесе жоғарыдағыдай «ерік» пен «еркіндіктің» айырмасын ажырату онша қиынға соқпаса керек еді.

«Қ***» өлеңінің (ауд. М. Рашев) қазақшасы да әлі иі қанбаған, шала-шарпы, шикі күйінде. Он екі жол шығарманың түпнұсқасын да, тәржімасын да қатар келтіріп, салыстырып қарайық.

Орысшасы:

Не спрашивай, зачем унылой думой
Среди забав я часто омрачен,
Зачем на все поднимаю взор угрюмый,
Зачем не мил мне сладкой жизни сон;

Не спрашивай, зачем душой остылой
Я разлюбил веселую любовь
И никого не называю милой —
Кто раз любил, уж не полюбит вновь;

Кто счастье знал, уж не узнает счастья.
На краткий миг блаженство кем дано:
От юности, от нег и старострастья
Останется уныние одно...

Қазақшасы:

Сұрамашы, деп неге көңілсізсің,
Қамығамын сауықтың арасында,
Көз саламын бәріне, өмірімнің
Тәтті ұйқысы неге алмайд аясына?

Сұрамашы, суынған жаныңменен
Ұмыттың деп көңілді махаббатты;
Ешкімді де сәулем деп айтпаймын мен,
Кім бір сүйсе, қайтадан сүйе алмайды;

Бақыт көрген бақытты болмас енді.
Бізге өмір рахаты аз берілген.
Албырттықтан, өмірдің тәттісінен
Қалады тек жабырқау, қамығумен...

Бірінші шумақта маңызды екі тіркес («унылой думой», «взор угрюмый») түсіп қалып, олар «мұңды оймен, түнеріңкі назармен» деп келетін мағыналарынан айрылған. «Зачем не мил мне» — «Неге алмайд аясына» емес. «Я разлюбил веселую любовь» тармағындағы «разлю-

бил» — ұмыту емес, сүймей кету, жек көріп кету ғой. «Көңілді» — «веселую»-дың төлеміне жүре алмайды. «Милой» — «сәулем»-нен гөрі «сүйіктім»-ге келіңкірейді.

Соңғы шумақтың үшінші тармағындағы «От юности, от нег и сладострастья» сөздерінің соңғы екеуі тәржімаланбаған: «нег» — еркелік, әлпештеу, мәпелеу мәндес болса, «сладострастье» — әйел жандылық (еркек жандылық) емес пе? Аудармада бұлардың ізі де көрінбей қалған.

М. Рашев тәржімасының елеулі бір міні — он екі жол өлеңнің ішінде бірде-бір жөнді ұйқас жоқ: көңілсіздің — өмірімнің; жаныңменен — айтпаймын мен; махаббатты — сүйе алмайды; енді — тәттісінен, аз берілген — қамығумен.

Осындайда мынадай заңды сауал туады: аударма өлеңнің ұйқасы неге нашар болуға тиіс? Оған неліктен жүрдім-бардым қараймыз? Аударманы творчество деп түсінсек, әлгіндей салдыр-салақтыққа, ұқыпсыздық пен құнтсыздыққа жол беру жөн бе? Абайды айтпағанда, І. Жансүгіров, Т. Жароков, Ғ. Орманов, Х. Ерғалиев, Қ. Бекхожин, Қ. Аманжолов тәрізді ақындардың таңдамалы тәржімаларындағы (баршасында емес) өлең ұйқасына мұқияттылықты, тиісінше көңіл бөлушілікті неге ескермейміз? Ұлт республикалары қаламгерлерінің, соның ішінде қазақ ақындарының да поэзиялық шығармаларын орыс тіліне аударушы ақындар жоғарыдағыдай шалажансар ұйқастарды тізе берсе, оның аяғы неге соғар еді? Ал қазақ өлеңіне келсек, оның ұйқасқа «кінәмшылдығы», қатаң талап қоятыны әрбір сауатты адамға аян қағида. Абай «Сылдырлап өңкей келісім, тас бұлақтың суындай» десе, Ілияс Жансүгіров «Ұйқасы өлеңімнің сыңғырасын» деп сылдырлауды сыңғыраумен астастырып, ұластыра ұштастырған.

Аудармадағы ұйқас жайын сөз еткен соң М. Рашевтің екінші бір тәржімасындағы («Машаға») ұйқастардың мүлде үйлесімсіз екенін айта кеткен лазым. Мәселен, Пушкиннің осынау өлеңіндегі ұйқастар мына тәрізді болып келеді: «бұйырған еді» — «уәде берді»; «топта — мараскадка»; «сыйға сый тартсаң» — «тезірек жазсаң», т. т.

Т. Ысмайылов тәржімалаған «Гафиздан» өлеңінде де «рахым — сымбатың», «шайқаста мен» — «ұяңдық пен» тәрізді келісімдер кездесе береді. Сондай-ақ «мойын бұ-

рып» пен «қалды отырып» үйлесімге қойылған («Зеница — Великидағы шайқас» өлеңі).

Б. Аманшин аударған «19 октябрь» өлеңінен мынадай ұйқастарға молығасыз: «қаптап»—«қарап ап»; «үйімдегі» — «ащы шерді»; «жан жолдасы» — «күй саулатшы»; «мауқын басып» — «қолын қысып»; «іздейді» — «естілмейді»; «барсақ та біз» — «Отанымыз»; «айрылыстық» — «құшақтастық»; «сұм тағдырдың» — «пермес қыздың»; «мерекемен» — «қам жеместен» т. б.

Пушкин өлеңдерін қазақшалауда төрт аяғынан түгел тұралап тұрған сөздерді ұйқас орнына ұсыну оқырманның ұлы ақын жөніндегі эстетикалық тұшымын арзандатып, көркемдік ләззаттан ажыратады, оқырман көңілінде осындай да өлең бола ма екен дегендей, күдік тууы мүмкін. Біздің көркем аудармадағы өлең ұйқасына назар аударып, әдейілеп тоқтаған себебіміздің бірі, міне, осы демекпіз.

Пушкин поэзиясының ұйқастары. Ол өзінің өлеңдерінде мағына жағынан мәнді, тақырыбына сәйкес келетін сөздерді ұйқастыруды ұнатқан. Бұл оның өлең ұйқастарының бағдары мен принципін аңғартады. Мәселен, «Сібірге хатта» — «руд», «труд», «терпенье», «стремление» сөздерінің ұйқаста тұруының айрықша мәні бар. Біздің І. Жансүгіров, Қ. Аманжолов сияқты ақындарымыз «Сібірге хаттың» үйлесіміндегі осы ерекшелікті дұрыс ұғынған, «еңбек» сөзін тармақтың соңына қойып, шығарманың ұйқасын соған қарай бейімдеген.

Пушкин поэзиясын зерттеушілер оның өлеңді қиыстырудағы шеберлігіне, ішкі лаборатория сырына сипаттама бере келіп, аяқталмаған қайсыбір лирикасында ортадағы сөздің орнын бос тастай тұратынын, алдымен ұйқастағы сөзді жазып қоятынын айтады.

Мысалы:

Колокольчик небывалый
У меня звенит в ушах,
На заре алой,
Серебрится снежный прах,
(«Стрекотунья белобока»)

Немесе:

Животворящая святыня,
Земля была б без них мертва
Как пустыня
И как алтарь без божества.
(«Два чувства давно близки нам»)

Ұйқасты өлеңнің сыртқы әшекейі емес, белгілі бір мағыналық, композициялық қызмет атқаратын аса маңызды сындарлы элемент деп білген ұлы ақын үйлесім мәселесіне қайта-қайта оралып, шығармаларында да, хаттары мен мақалаларында да келелі пікір айтып отырған. «Рифма — звучная подруга» (1828) деп аталатын аяқталмаған өлеңінде ол былайша толғанады:

Рифма — звучная подруга
Вдохновенного досуга,
Вдохновенного труда.

Дыбыстық тұрғыдан алғанда ұйқас «сүйкімді былдыр», ол «еркеленеді», қайғыны «бәсеңдетеді».

Пушкин өлеңде нық-нық, дік-дік түсіп отыратын ұйқасты ұнатқан. Оның үйлесім байлығы адам таңғаларлықтай.

Аудармада Пушкин ұйқасын құптап отыру керектігін ескергенде біз орыс өлеңінде, нақтылап айтқанда Пушкинде қаусырма түрінде айшықталатын мужская рифма (екпін соңғы буынға түседі), женская рифма (екпін соңғы буынның алдындағы сөзге түседі) дейтіндерді қазақшада қалай бере аламыз? Бұл, сірә, мүмкін нәрсе ме?

Екіншіден, Пушкин ұйқассыз, ақ өлеңдер де жазған ғой. «Москвадан Петербургке саяхатында» (1834) ол былай деп тегін айтпаған: «Обращаюсь к русскому стихосложению. Думаю, что со временем мы обратимся к белому стиху». Осылай деген ақын «...Вновь я посетил...» (1835) тәрізді ақ өлеңдерді дүниеге келтірген.

...Вновь я посетил
Тот уголок земли, где я провел
Изгнанником два года незаметных.
Уж десять лет ушло с тех пор — и много
Переменилось в жизни для меня...

Қазақ ақындары үшін қиын бір мәселе — осындай ұйқассыз, ақ өлеңдерді қалай аудару қажет: ұйқасқа түсіру керек пе, жоқ әлде өз қалпын сақтап, ұйқассыз-ақ тарта беру жөн бе?

Аудармада Пушкин ұйқастарының ерекшеліктерін ескеру керектігі — тегін мәселе емес. Біз ұлы ақын өлеңдері қазақшасында да сазды, үнді үйлесім тапқанын, шала-шарпы шалағай ұйқастардан ада болғанын қалаймыз.

Сөзден сөз туады демекші, «Евгений Онегиннің» төртінші тарауында Пушкин әбден жауыр болған ұйқастарға үйір ақындарды нәзік юмор арқылы былайша шенейді ғой:

И вот уже трещат морозы
И серебрятся средь полей...
(читатель ждет уж римфы розы;
На, вот возьми ее скорей!)

Аудармада, дәлдеп айтқанда қазақшада осы юморды қалай беру керек? «Морозы» мен «розы»-дың тура мағынасын көшіре салу жеткілікті ме? Амал нешік, мұны біздің аса дарынды ақынымыз Ілияс Жансүгіров те айқын аңғара алмаған, сондықтан сөзбе-сөз тәржімалау жолына түскен:

Шытынайды міне аяз да,
Күмістелді қыр қыраудан.
(Ұйқасына келер роза
Десеңіз, мә алшы жылдам!)

Біздің байқауымызша, Пушкин шумағының юморлық ерекшелігін өзбек ақыны Айбек біршама дұрыс ұғынған тәрізді:

Мана чарсиллайди изғирип совук,
Далалар бағриға сочди кумуш гул...
(Уқувчи қутади бунга мувофик
Қофия; мана тиз ала қол: булбул!)

Аудармада ұйқасқа ұқыптылық — түпнұсқаның идеялық мазмұнын, мағынасын түгел сақтауға мұқияттылық, шеберліктің бір қыры.

ТАРМАҚТАР ТАРАЗЫҒА ТАРТЫЛҒАНДА

Аударма теориясында автор келбеті, автор бейнесі және аудармашының өз бетін танытуы туралы мәселе іргелі орын алады. Бұл мәселе жөнінде дау-дамайлар, талас-тартыстар тууы әбден ықтимал. Белгілі бір авторды, ақын-жазушыны тәржімалағанда шығарманың идеясын, мазмұнын, көркемдік қасиетін айнытпай, дұрыс беріп келе жатқан аудармашы аяқталу тұсында кенет басқа әуенге көшетіні, содан кейде бөгде шешім ұсынатыны болады. Жуковский Шиллердің «Жеңімпаздар салтанатын» дәлме-дәл аударып келіп, соңғы шумағын өзгертіп жіберген, осының нәтижесінде балладаның ақыр-аяғы Шиллердікі емес, Жуковскийдікі болып шыққан. Ал М. Лермонтовқа келсек, ол Гетенің «Горные вершины» өлеңін аударғанда құстар мен орманның орнына өз тұсынан жапырақ пен жел образдарын енгізген, сөйте тұра соңғы екі жолда («подожди немного, отдохнешь и ты») айтылған ой-пікірді дәлме-дәл берген. Осы орайда түпнұсқадағы маңызды бір детальді байқай алмау неге соқтыратынын В. Брюсов тәжірибесі ыспаттайды. Ол Гетенің атақты «Горные вершины» өлеңін орысшалағанда «успокойсья» дегенді «уснешь» деп жіберген, сөйтіп ақын ойын бұрмалаған. Біздің Абай Лермонтов нұсқасын мақұлдап, соған тең түсетін таңғажайып туынды жасаған.

Көркем тәржімада өз бетімен кету, өзіншелеу — жаман әдет. 1899 жылы Бальмонт Гетенің «Фауст» атты атақты шығармасын орыс тіліне аударған. Оның ұтымды жері — зор ықыласында, түпнұсқаның ақындық образдарын сақтауға ұқыпты қарауында, өлендігінің әжептәуір болып шығуында еді. Амал не, Бальмонт тәржімасында айтулы ақаулар да бой көрсетті. Басты кемшілі-

гі — көп сөзділігінде болатын. Мәселен, хор прологы немісшеде жиырма сегіз жол болса, аудармада отыз тоғыз жолға жеткізілген; Фаустың екінші монологы (қырық бір жол) — алпыс екі жолға дейін созылған. Міне, өзіншелеудің бір түрі осы.

Советтік көркем аударма мектебі ондай және оған ұқсас әдеттердің бірде-бірін қабылдамайды. Ол түпнұсқаның мазмұны мен формасы дәлме-дәл берілуін қалайды. Аударма теориясының білгірлері айтқандай, біз реалистік аударма концепциясын мақұлдаймыз. Осы концепцияны жасаған Иван Кашкиннің пікірі бойынша «...түпнұсқаға адалдық, оқырман мүддесіне адалдық және өмір шындығына адалдық» аударма өнерінің негізгі өлшемі.

Басқа тілде сөйлейтін халықтың, ұлттың тарихын, мәдениеті мен әдебиетін түсінбейінше, білмейінше, сүймейінше, оның әдет-ғұрпын, салты мен дәстүрін сыйламайынша аудармамен айналысу мүмкін емес. Аудармашы өз ұлтын құрметтейтіні сияқты өзге ұлттарды да құрметтей білуі шарт.

Өмір тәжірибесі неғұрлым бай, ой өрісі мен білім өресі неғұрлым биік болған сайын аудармашының өнері де өскелең көрінбек.

Пушкин сынды кемеңгердің мұнтаздай, мінсіз жыр жолдарын қазақ оқырманының көкейіне қонатындай етіп соншалық шеберлікпен жеткізу оңай міндет емес. Бір өлеңін бір емес, бірнеше рет аударуға тура келсе, ол жаттығу емес, өнер шарты.

Біз жұмысымыздың осы тарауында Пушкин лирикасын қазақшалаудың қиындықтарын да, көркемдік ләззат таптырар тартымды жақтарын да аз да болса аңғарту мақсатын көздедік.

Әр жылдардағы аудармаларын әрдайым қайта қарап, әркілі өзгерістер, анықтаулар енгізу арқылы оны ширата, шындай түсіруді жүйеге айналдырып отырған ақындардың бірі — Ғали Орманов. Тұтас шумақ, түгел тармақ түгіл, жеке сөздердің өзін түпнұсқаға сай келетіндей етіп қолдану Ормановтың алға қойған мақсатына жетуіне — тәржімасын жақсарту беруге, сөйтіп Пушкинге мейлінше жақындай түсуге көп себін тигізген. Ол ұлы ақынның қай өлеңін аударса да, өлшем, ырғақ ерекшеліктерін айнытпай түсіруге тырысады, өз жанынан жол қосып, сөз жалғауды, өзіншелеуді ұнатпайды.

Енді Ғали Ормановтың әр кездегі аудармаларына қандай өңдеулер енгізгенін қарастырайық. «Көз жасы» («Слеза»). Төртінші шумақ:

Мөлдіреп тұрған көз жасым
Бокалға кетті тамшылап,
«Қыз үшін жылап — баласың» —
Тастады сөзбен қамшылап¹.

Мөлдіреп тұрған көз жасым
Тамып та кетті бокалға.
«Қыз үшін жылап — баласың,
Ұят қой, деді атауға!»²

Аудармашы мұнан не ұтқан? Төртінші тармақтың соңғы қазақша аудармасы: «Стыдись! — он закричал»-ға дөп келеді. Бұрынғы нұсқада бұл «тастады сөзбен қамшылап» болып, «стыдись» түсін қалған болатын. «Закричал» — қамшылау емес, өйткені гусардың аузынан шығатын сөз мұндай болмаса керек. Осыны ұққан Ғали гусардың қолына қамшы ұстатпай, өлеңнің өз болмысын дәл беруді көздеген.

Өлеңнің 1949 жылғы басылымында бірінші шумақтың төртінші тармағындағы бірінші сөз «жарық» («Жарық бір жолға қарадым») деп оқылатын. 1953 жылғы басылымда бұл сөз орысшасындағы: «На дальний путь глядел»-ге сәйкес, «жырақ» («Жырақ бір жолға қарадым») болып өзгерілген. Міне, бір сөздің өзгертілуінде қанша мән жатыр?

«Қара шәлі» («Черная шаль») өлеңінің қазақша үш нұсқасы қырқыншы жылдардың аяқ кезі мен жетпісінші жылдардың орта тұсында басылымдарда үш мәрте жарияланған. Егер 1949, 1953 жылдардағы тәржімаларда жеке сөздер өңделіп отырса, соңғы, 1975 жылғы басылымда елеулі өзгерістер жасалған: тұтас шумақтар мен тармақтар қайта көріктелген, бұрылғысынан жаңартылған, жақсартылған.

1949 жылғы қазақшасында бірінші, сегізінші, тоғызыншы, он екінші, он бесінші шумақтардағы сүле-сапа, жегідей жеп, дінкем құрып, сұм қыз, грек қыз өлді, сүймеймін 1953 жылғы нұсқада тиісінше: есім кете, қажап-мүжіп, көз түк көрмей, жауыз, қыз өліп, сүйгем жоқ болып оқылады. Бірақ Орманов мұнымен тоқтап қалмай,

¹ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары: Бір томдық. Алматы, 1949, 9-б.

² Пушкин А. С. Шығармалары. Алматы, 1953, 1-т., 33-б.

қолда барды місе тұтпай, «Қара шәліге» қайта бір ора-
лып, Пушкин рухын анағұрлым айқын беретін, сырт су-
ретін де, ішкі мәнін де толық аңғарта алатын сөз орам-
дарын табады. Екі кезеңдегі екі аударманы салыстырып
қарасақ, мынадай жәйттерге көзіміз жетеді.

Қараймын есім кете, қара шәлі,
Қасірет қажап-мүжіп қайран жанды.
Жасымда көрсеқызар, албыртқызба,
Іңкәр боп, құмарттым бір грек қызға.
Әсем қыз алдандырды мені аймалап,
Ұзамай қара күнге жеттім бірақ.

(1-т., 1953, 112-б.)

Қараймын қара шәліге ессіз жанша,
Қасірет жанымды жеп жатыр сонша.
Кезімде көрсеқызар, жас тұрлаусыз,
Сүйгемін құмарланып жас грек қыз.
Әсем қыз еркеледі мені аймалап,
Ұзамай қаралы күн жетті бірақ.

(1-т., 1975, 87-б.)

1949, 1953 жылдардағы нұсқаларда қолданылған «сү-
ле-сапа», «есім кете» Пушкиндегі «как безумный»-дың
төлеуі бола алмаған еді. Енді мына соңғы тәржімада
«ессіз жанша» деп алынуы орынды да, көкейге қонымды
да. «Печаль» сөзінің дәл осы арадағы мағынасы мұн
емес, қасірет екенін Ғали бұрын да дұрыс аңғарған. «Ду-
шу терзает» — бұрын «қажап-мүжіп», «жегідей жеп» де-
лінсе, енді «жанымды жеп» тіркесі арқылы бейнеленуі де
түпнұсқаға сәйкестікті абайлатады. Үшінші шумақтың
бірінші тармағындағы «алдандырды» етістігінің «ерке-
леді» түріне ауыстырылуы, екінші тармағындағы «қара
күнге» енді «қаралы күн» («дожил до черного дня») ата-
луы қазақша жатық шығады.

Мәз етіп отыр едім топ қонақты.

(1-т., 1953, 112-б.)

Жинап бір отырғанда шат қонақты.

(1-т., 1975, 87-б.)

Осы тармақтың орысшасы:

Однажды я созвал веселых гостей.

Демек, бұрынғы «топ қонақты» дәл емес, соңғы «шат
қонақты» дәл. «Мәз етіп отыр едім» мен «Жинап бір

отырғанда» тіркестерінің арасында пәлендей айырма байқалмайды. Дегенмен, соңғысы жинақылау тәрізді.

Отырсын (деді) тойлап достарыммен,
Грек қыз айнып мүлде кетті сенен.

(1-т., 1953, 112-б.)

Достарың (сыбырлады ол) той жасаған,
Грек қыз опасыздық қылды саған.

(1-т., 1975, 87-б.)

Бірінші мысалдағы «деді» ешнәрсені де түсіндірмейді, орысшасындағы «шепнул он» түсіп қалған. Орманов осы екі сөзді өз орнына қойған. «Тебе же изменила» қазақшада «опасыздық қылды саған» тіркесі тіл үйіріңкірейді, ал «айнып мүлде кетті сенен» — ондай емес.

Жөнелдік; жүйрік атпен соғып келем,
Мейірім іште тынып, түс түнерген.

(1-т., 1953, 112-б.)

Жүйткітіп жүйрік атпен кеттік шығып,
Аяныш қалды үндемей, іште тынып.

(1-т., 1975, 87-б.)

Орысшасы:

Мы вышли; я мчался на быстром коне;
И кроткая жалость молчала во мне...

Жаңа аудармадан «соғып келем», «түс түнерген» тәрізді басы артық сөздер алынып тасталған да, «жалость молчала во мне» тіркесіне қазақша нәзік балама табылған («Аяныш қалды үндемей іште тынып»). Мұндағы «кроткая» сөзбе-сөз тәржімаланбағаны сезілмейді, өйткені ол «молчала» сөзінің қазақшасына кірігіп, сіңісіп кеткендей, «қалды үндемей» дегенді жеткіліксіз санап, Ғали оған «іште тыныпты» қосақтаған.

Онаша, тыныш үйге кірдім жалғыз,
Армянның құшағында жатыр жауыз.
Болатым шын-шын етті, көзім көрмей,
Сүйіп те әлгі жауыз қалды үлгермей,
Басы ұшқан денені ұзақ таптадым мен,
Үн шықпай, қызға қарап, бозарып өн.

(1-т., 1953, 112—113-б.)

Онаша бөлмесіне кірдім жалғыз...
Аймалап отыр қызды армян жауыз.
Түк көрмей, болатым тек шыңылдады,
Сұрқия сүйіп те оны бола алмады.
Басы жоқ денені ұзақ таптадым мен,
Қарадым қыз бетіне бозарып өң,

(1-т., 1975, 87—88-б.)

Түпнұсқаға үңілгенде, біз соңғы тәржіманың әлдеқайда айқындалып, анықтала түскенін байқадық. «Үн шықпай, қызға қарап, бозарып өңнен» гөрі «Қарадым қыз бетіне бозарып өң» орысша текстiнiң («И молча на деву, бледнея, взирал») төлеміне жарап жатыр.

Басынан шешіп алып қара шәлін,
Үндемей қанжарымның сұрттім қанын.
Қараңғы түскен кезде құлым менің
Дунайға атты олардың денелерін.
Сүйгем жоқ әсем көзді содан бері
Көргем жоқ содан бері шат түндерді.

(1-т., 1953, 113-б.)

Басынан шешіп алып қара шәлін,
Үндемей болатымның сұрттім қанын.
Қараңғы түсісімен құлым менің
Дунайға лақтырды денелерін.
Сүймеймін жас сұлуды содан бері,
Білмеймін содан бері шат түндерді.

(1-т., 1975, 88-б.)

Мұндағы өзгеріс: Ғали алғашқы аудармасынан орысшада жоқ бір сөзді («Қанжарымның») алып тастап, «стальдің» қазақша баламасын («болатымның») қосқан. «Атты олардың» — ұғымға жеңіл еместігі ескеріліп, «лақтырдымен» ауыстырылған (орысшасында — «бросил»). Жалғыз-ақ әсем көзді («прелестных очей») бұрынғы қалпында қалдырса қайтушы еді деген ой келеді. Бірақ Орманов «жас сұлуды» одан күштірек деп білген.

Орманов «Қысқы жол» («Зимняя дорога») өлеңінің тәржімасына да редакциялар жасап, өзінің аударма саласында ұстанған принципінен айнымайды. Ол қазақша текстiнiң осы қалай деген жерлерін тәжірибе, шеберлік елегінен өткізеді.

Толқынға ұқсас тұманнан
Ай ақырын шығады.

(1-т., 1953, 209-б.)

(1-т., 1975, 156-6.)

Екінші редакциясын орысшадағы: «Сквозь волнистые туманы Пробирается луна» тармақтарының лайықты бадамасы дерліктей.

Аудармасының соңғы нұсқасында Ғали бұрынғы 1953 жылғы: «Желеді аттар бұлдырапты» 1975 жылы «Желеді үш ат зымырап» («Тройка борзая бежит»), «Жалғыз үнмен қоңырауды» — «Біркелкі үнмен қоңырау» («Колокольчик однозвучный») деп өзгерткен.

«Құлағыңа сүйкімді тиеді әні жәмшіктің» енді «Естисің бір жақын үн әндерінен жәмшіктің» («что-то слышится родное в долгих песнях ямщика»), «Нинашым» емес, түпнұсқадағыдай «Нина» деу табиғи болып көрінеді. Аудармашы ұйқастағы селкеулікті де естен шығармай, үн жарастығына, келісім келістігіне көп мән беріп отырған.

«Ескерткішті» («Памятник») Ғалидан оңды аударған ақын жоқ. Солай бола тұрса да, ол өз тәржімасына көңілі толмай, 1937 жылғы басылымнан кейін де бірнеше рет өңдеулер енгізді. Енді сол өңдеулерді кезеңдер бойынша қадағалап, аудармашының қаншалық жақсартқанын қадағалап көрейік.

Екінші шумақтың соңғы екі жолы:

Бар болса жалғыз ақын ай астында,
Ардақтап қасиеттер мені әр күнде.

(Бір томдық, 1949, 79-б.;
1-т., 1953, 333-б.)

Жалғанның жарығында мен ардақты,
Жасаса жалғыз ақын, керегі не!

(1-т., 1975, 29-б.)

Осы арада бір мән бар. Ол — Ормановтың бұрынғы қазақшалауындағы «ай астында» («в подлунном мире») тіркесін түпкі мағынасына қарай өзгертіп, сөзбе-сөздіктен арылуында, Пушкин өлеңінің астарын дұрыс ұғынуында. Анығында, біздің көршілес республикалардың, түркі тілдес халықтардың ақындары «в подлунном мире» дегенді «әлем, жаһан» мағынасында қабылдап, әрқайсысы өз ана тілдеріне осылай тәржімалаған.

Өзбекше (М. Шайхзада аудармасы):

Олам ичра биронта шоир-поир коларкон
Булажакмап шухратим-ла донгдор³.

Азербайжанша (М. Рахим аудармасы):

Сон бир сәнәткар белә галан заманларадәк
Яшарам адлы-санлы, һәр заман өлер эдәрәк⁴.

Қырғызша (У. Абдукаимов аудармасы):

Қалса да эгер сыңар болуп жалгаз ақын
ааламда,
Жашай бермек бүгүнкүдөй арбагым⁵.

Ұйғырша (Х. Абдуллин аудармасы):

Тани пани дунияда бир шаир қалса,
Менің исмим мәдһайлинәр зади сизилмай⁶.

Көріп отырсыздар, бәрінде де «ай астында» емес, әлем, дүние дейтін ұғымдар алынған. Талдауымызды жалғастырып, Ғ. Орманов өңдеулерінің сыпаттарына зер салайық. Бірінші шумақтың төртінші жолы:

Жоғары оқшау шығып, тұрар дербес.

(I-т., 1953, 333-б.)

Жоғары ескерткішім шықты дербес.

(I-т., 1975, 29-б.)

Соңғысы түпнұсқаға мейлінше жуықтай түскен. «Оқшау» мен «тұрардың» өшірілуі, орысшасындағы «он» анықтап аталып «ескерткішім» делінуі тәржімаға жаңа бір реңк берген. «Тұрар дербестен» гөрі «шықты дербес» мығым сияқты. Сонда

Вознесся выше он главою непокорной
Александрійского столпа

бұл күнде былайша оқылады:

Асқақтап Александр мұнарасынан
Жоғары ескерткішім шықты дербес.

Ғали Орманов «Ескерткіштің» басқа шумақтарына

³ Пушкин А. С. Таңланған асарлар. Ташкент, 1949, 1-т., 248-б.

⁴ Пушкин А. С. Әсәрләри: Алты томдық. Баку, 1951, 2-т., 207-б.

⁵ Пушкин А. С. Ырлар, поэмалар жаңа драмалар: Жинак. Фрунзе, 1950, 92-б.

⁶ Пушкин А. С. Шейрлар. Алматы, 1974, 115-б.

да шұқшия қарап, кейбір тармақтарын бұрынғысынан ажарландыра түскен.

Жок, өлмен — жаным жасар өлеңімде,
Шірімей, жасаңғырар денем мүлде.

(I-т., 1953, 333-б.)

Жок, өлмен — жаным тірі өлеңімде,
Жаңғырад, курамайды денем мүлде.

(I-т., 1975, 29-б.)

Жыр етіп тар заманда еркіндікті,
Марқабат фақырларға тілегемін.

(I-т., 1953, 333-б.)

Қытымыр заманымда еркіндік деп,
Шапағат пақырларға тілегемін.

(I-т., 1975, 29-б.)

Бұл тұста бір дау «еркіндік» төңірегінде болуы ықтимал. «...В мой жестокий век восславил я Свободу» деп отырған Пушкиннің (байқайсыз ба, «Свободу» бас әріппен жазылған ғой) аузына өзге мағынадағы «еркіндік» дейтін сөзді салу қалай болар екен? Және ерекше ескертін жәйттің бірі: ұлы ақынның саяси лирикасында осынау «свобода» жиі кездеседі.

Біз Ғали Орманов аудармаларына айрықша назар аудардық, өйткені оның еңбегі творчестволық жұмысқа мейлінше жауапты қараудың, талғампаздықтың, көркем аударманы өнер деп бағалай білгендіктің бір мысалы бола алады деген сенімдеміз.

Ілгеріректегі аудармаларына тиісінше редакция жүргізіп, бірқыдыру өңдеулерден өткізіп отыратын ақындардың санатына Қ. Бекхожинді қосу қажет. Біз оның барша тәржімаларын тәптіштеп жатпай, Пушкиннің екі өлеңі төңірегінде ғана әңгіме қозғамақпыз.

«Тілек» («Желание») өлеңі 1949, 1953 және 1975 жылдардағы үш басылымға да енгізілген. Өлең сырын, сөз қасиетін білетін ақын аудармасының алғашқы нұсқасында-ақ әжептәуір еңбек сіңіріп, ұтымды нәтижеге жеткенін көрсетті. Алайда ол мұнымен тынып, тоқтап қалмай, өлеңнің қазақшасындағы шүбәлі жерлерін қайта қарап, текстерге өзгерістер жасады. Бірінші шумақ:

Пушкинде:

Медлительно влекутся дни мои,
И каждый миг в унылом сердце множит
Вся горести несчастливой любви
И все мечты безумия тревожит.

Бекхожинде:

Күндерім баяу ғана барады өтіп,
Бақытсыз махаббатым қайғы үдетіп;
Әр нәрсе шер жүрекке шайпау тиіп,
Есалаң, езілумен мазам кетіп.

(Бір томдық, 1949, 12-б.)

Күндерім баяу ғана барады өтіп,
Әрбір шақ мұң жүрекке тұр үдетіп;
Бақытсыз махаббаттың қасіретін,
Бойды езген ессіздіктен мазам кетіп,

(1-т., 1953, 52-б.)

Екінші, үшінші шумақтардың қайтадан тәржімалануы, түпнұсқаға қарай бейімделуі аудармашы үшін ұтымды нәрсе. Мұндағы бір ыңғайсыздық «үдетіптен» кейін нүкте мен үтір бекер қойылған, өйткені ой әлі аяқталған жоқ қой.

Екінші шумақта «тыным аламын» ұйқасы «үнсіз зарым» болып жаңартылған болмаса, басқа өңделіске ұшырамаған.

Ү ш і н ш і ш у м а қ

Пушкинде:

О жизни час! лети, не жаль тебя,
Исчезни в тьме, пустое привиденье;
Мне дорого любви моей мученье —
Пускай умру, но пусть умру любя!

Бекхожинде:

Уа, өмір түс, бір күр елес көрінген сен,
Ұша бер тұңғиыққа мен тілемен,
Қайғысы махаббаттың маған қымбат,
Мейлі өлсем, тек өлейін махаббатпен.

(Бір томдық, 1949, 12-б.)

Уа, өмір, сен бір түссін, жоғал мейлін,
Күр елес, түнекке бат, тілемеймін,
Сүйемін махаббаттың сор азабын,
Өлсем де махаббатпен өлсем деймін.

(1-т., 1953, 52-б.)

Тәржіманың соңғы нұсқасы орысша текстiге бұрынғыдан гөрі жуықтау. «Ұша бер тұңғыққа» енді «түнекке бат», «любви моей мученье» — «қайғылы махаббаттың» емес, «махаббаттың сор азабы», т. т. Тек «Не жаль тебя», «Жизни час» тіркестерінің тиісті баламасы табылмаған тәрізді, алғашқысы «тілемеймін» деліне салған да, кейінгісі түсіріліп тасталған. «Мне дорого» — әуелгі нұсқада «маған қымбат» түрінде дұрыс алынса, кейінгісінде «сүйемінге» айналдырылған.

Оқырманды да, зерттеушіні де дүдәмал күйде қалдыратын бір нәрсе — Пушкин шығармаларының 1975 жылғы бірінші томына Бекхожин тәржімасының өңделген, соңғы варианты жіберілмей, ертеректегі (1949 жылғы) нұсқасы жарияланған.

«Сөнді күнгі шам-шырақ жарқыраған» («Погасло дневное светило») өлеңінің бұрынғы қазақшасына да Қалижанның қаламы тиіп, бірсыпыра түзетулер жасалған, жеке сөздердің мағынасы айқындалған, әлсіз ұйқастар жөнделген. Осылардың нәтижесінде аударманың 1953 жылғы нұсқасы едәуір жаңарған, жақсарған.

Шам-шырақ сөнді күндіз жарқыраған,
Құлады көк теңізге кешкі тұман.
Еркелі толқындарым шула, шула,
Алдымда шалқы менің мұнды океан.

(Бір томдық, 1949, 22-б.)

Сөнді күнгі шам-шырақ жарқыраған,
Қонды кеп көк теңізге түнгі тұман.
Елпілдеп, ергіш желкен желкілдей бер,
Шалқи бер мұнды мұхит толқындаған!

(1-т., 1953, 110-б.)

Тәржімашы екінші тармақты ішінара, үшінші тармақты түгелдей түзетіп, өлеңдік жағын күшейткен: «Еркелі толқындарым, шула, шула» мен «Елпілдеп, ергіш желкен желпілдей берді» салыстырсаңыз, Пушкин рухының қайсысынан қатты сезілетінін байқау қиынға соқпайды. Төртінші тармақтың да осылайша өңделуі ойға қонар. «Мұхит» тұрғанда «океанның» қажеті қанша? Және ол океаныңыз ұйқаста тұрса не болмақ. «Жарқыраған» мен «океан» үйлесе ме?

Үшінші шумақтың алғашқы үш тармағы душарласқан түзетулер де талғампаздықты танытады.

Тағы да көзімнен жас тамшылады,
Қайнады жаным тағы тұншығады.
Ессіз шақ махаббаты еске түсті

(Бір томдық, 1949, 22-б.)

Сеземін, көзімнен жас тамшылады,
Тағы да жаным жанып жаншылады.
Есіме ессіз ескі махаббат кеп.

(1-т., 1953, 110-б.)

Жалпы осы шумақ орысшасымен бірдей десек, артық айтқандыққа жатпас. Тәржіманың екі нұсқасында да өзгеріссіз қалдырылған төртінші тармақты («Қасымнан таныс қиял ұшты тағы») қосып оқысақ, түпнұсқаның оңды қазақшаланған бір тұсына тап боламыз.

Сондай-ақ аударманың мына жолдары да ойға оралымды, тілге жатық, сезімге соғар әсерлі екені талас тудырмайды:

Ұш, кеме, мені қиыр жиекке алып,
Теңіздің сиқырлы, сұм селін жарып.
Тек қана тұман басқан отанымның
Қайғылы жағасына жүрме апарып!

(1-т., 1953, 110-б.)

Осының орысшасы:

Лети, корабль, неси меня к пределам дальным,
По грозной прихоти обманчивых морей,
Но только не брегам печальным
Туманной родины моей.

Тағы да таңғаларлық бір нәрсе: Пушкин шығармаларының соңғы, 1975 жылғы басылымынан Қалижанның жаңа аудармасы орын алмай, бұрынғы, 1949 жылғы бір томдықтағы нұсқасы жіберіле салған. Ешкім ешнәрсені ескермеген, ешкім ештеңе демеген.

Пушкин лирикасын қазақшалауға ат салысып келе жатқан және өз тәржімасын үнемі жетілдіріп отыратын ақындардың енді бірі деп Мұзафар Әлімбаевтың есімін атай аламыз. Біз мұны бір ғана «Жыршы» өлеңінің тәжірибесі арқылы дәлелдесек дейміз.

«Жыршы» («Певец») небәрі 18 жол өлең. Алғаш 1949 жылғы бір томдыққа Әлімбаев аудармасында енгізілді. Кейін ақын оған қайта оралып, өзі жасаған дүниенің бойынан табылған кемшін жайларды қырнап-жонды, екінші рет көріктендірді. Мысалдарға жүгінейік:

Б і р і н ш і ш у м а қ

Мұңлы зар мен махаббат жыршысының
Естіп пе едің орманнан түнгі үнін?
Қыр мүлгіп, таң алдында дем алғанда,
Зарлы үнін талмаураған сыбызғының
Естіп пе едің?

(Бір томдық, 1949, 11-б.)

Естіп пе едің тоғайда түндегі үнін
Махаббат пен қасірет жыршысының?
Қыр мүлгіп, таң алдында дем алғанда
Шерлі үнін күңіренген сыбызғының,
Естіп пе едің?

(1-т., 1953, 48-б.)

Мұнда алдыңғы екі тармақтың орындары ауыстырылып қана қоймаған, әрбір сөздің мағынасы анықталып, лайығы қолданылған. «Роща» — орман емес, кішкене тоғай, шоқ тоғай екені ескеріліп, «орманнан» енді «тоғайда» түрінде алынған. Бір шумақта «зар» мен «зарлы» қайталануын жөнсіз көрген аудармашы төртінші тармақтағы «зарлы үнін» тіркесін «шерлі үнінмен» ауыстырған; «талмаураған» жаңа редакцияда «күңіренген» делінген. Осы тармақтағы «простой» сөзін Мұзафар «қарапайым» дей салмай, шерлі үнге ұласатын күңіреніс мағынасында қолданған.

Е к і н ш і ш у м а қ

Көріп пе едің қойнында түнгі орманның
Жыршысын махаббаттың, мұң мен зардың?
Аңғардың ба, қайғымен езу тартып,
Сүзіліп мұңлы көзбен қарағанын,
Көріп пе едің?

(Бір томдық, 1949, 11-б.)

Көріп пе едің қойнынан қою түннің
Махаббат пен қасірет жыршысының?
Аңғардың ба көз жасын, жабырқаған
Көз қарасын, іздерін күлкісінің
Көріп пе едің?

(1-т., 1953, 48-б.)

Өңдеуге ұшыратылған үшінші, төртінші тармақтар түпнұсқаға сәйкестендірілу үстінде біраз шираған, жұмырланған. «Қайғымен езу тартып», «Сүзіліп мұңлы көзбен қарағанын» жаңарған нұсқада біркелкі жақсарған.

Үшінші шумақ

Мұң мен зардың, махаббат жыршысының?
Тебіреніп пе ең есітіп нәзік үнін.
Көргенде орман ішінде жас жігіттің
Жалыны жанарының сөнгендігін
Тебіреніп пе едің?

(Бір томдық, 1949, 11-б.)

Тебіреніп пе ең есітіп нәзік үнін
Махаббат пен қасірет жыршысының?
Көргенде орман ішінде жас жігіттің
Жалыны жанарының сөнгендігін
Тебіреніп пе едің?

(1-т., 1953, 48-б.)

Бұл шумақта Мұзафар алғашқы екі тармақтың орындарын, ондағы бірер сөздің орындарын ауыстырумен қанағаттанған (алғашқысында — «мұң мен зардың», екіншісінде — «қасіреттің»).

1975 жылғы басылымға енгізілген аудармада бірінші шумақтың бірінші тармағына редакция жасалып, «түндегі сыршыл үнін» делінген. Бұл «за рощей глас ночной» тіркесінің бұрынғыдан артық төлемі бола алмайтын тәрізді «тоғайда түндегі үнін»). Ал екінші шумақтағы «кою түннің» енді «тылсым түннің» сипатына көшірілуіне көнуге болар. Орысшасындағы соңғы бір сөздің («лесной») түсіп қалуы мағынаны көлеңкелемейтін сияқты. Үшінші шумақтағы «жас жігіттің» орнына «қыршын ұлдың» қолданылған, бұл ұйқас жағынан да ұтымды шыққан.

М. Әлімбаевтың шағын бір өлеңнің қазақшасын қарағалай қарап, жеке шумақтарын ширату, сөйтіп аударманы тұтастай жетілдіру бағытында жүргізген жұмысы, міне, осындай.

Алдыңғы тараулардың бірінде біз Қ. Аманжолов аударған «Еркіндіктің» екі нұсқасы барын, соңғысына ол бірқыдыру өзгерістер енгізгенін ескертіп өттік. Бірер мысал да келтірдік. Сол тарауда тәржіманың біз көрсеткен міндерімен қатар ұтымды жақтары да жоқ емес болатын. Қайткенде де Қасымның сөз өнеріне сергек қарап, тұтас тармақтардың, шумақтардың өлеңдік қасиетін жетілдіргенін атап өтуіміз керек. Өз тәржімасын Қасым қалай өңдеген?

Б і р і н ш і ш у м а қ

Зұлымдыққа атамн да зілімді

(Бір томдық, 1949, 15-б.)

Так пен тәжге атамн да зілімді

(1-т., 1953, 83-б.)

Ү ш і н ш і ш у м а қ

Жалған жаным түнегі бір шытырман,

Отыр билеп не бір сұмдар құтырған.

Құлдық өмір данышпаны қаһарлы

Қиянатты құмарлыққа ұмтылған,

(Бір томдық, 1949, 15-б.)

Өсек, сұмдық түнегі бір шытырман

Отыр билеп не залымдар құтырған,

Құлдық өмір данышпаны қаһарлы —

Даңқы үшін апатқа да апарды,

(1-т., 1953, 84-б.)

Қасымның «зұлымдыққа» сөзін сызып тастап, «Так пен тәжге» тіркесін қолайлы санауында идеялық үлкен мән бар. Пушкин зұлымдық атаулыны жалпылай айтпай:

Хочу воспеть Свободу миру,
На тронах поразить порок, —

деп сөз семсерін нақты күнәкарға қадаған емес пе? Сондықтан Аманжолов оның қалпын бұзбай қазақшалаған:

Дүниенің бостандығын жыр етем,
Так пен тәжге атамн да зілімді,

Т ө р т і н ш і ш у м а қ

Отырмас па патша деген тағында,

Сорлы халқын езе бермей жәбірлеп.

(Бір томдық, 1949, 15-б.)

Бар обалы түсіп патша басына,
Тұрмас халық қасіретті зар илеп.

(1-т., 1953, 84-б.)

Екі нұсқаның мағынасы екі түрлі емес пе? Біріншісі — түпнұсқадан ірге аударып, бөлектеу қонғандай, екіншісі — қоныстас, мекендес қалпын танытқандай.

Төрт ақынның тәржімашылық тәжірибесін тексеріп зерттеу мынадай қорытынды жасауға негіз бола алады: Пушкин лирикасының әр кездегі қазақшаларын қайта карап, түпнұсқа деңгейіне көтерілу мақсатымен түбегейлі өзгерістер мен өңдеулер жүргізу пайдалы творчестволық еңбек саналуға тиіс. Шумақтар мен тармақтардың өресі биік талғам таразысына тартылып, көркем аудармаға қойылатын жоғары талаптар тұрғысынан жаңартылуы, жақсартылуы тәржімашылық өнеріміздің ғана емес, сонымен қатар төл әдебиетіміздің де өскен бойын абайлатады.

Зерттеуіміздің осы тарауын аудармашының творчестволық даралығы туралы проблемадан бастауымыз кездейсоқ емес болатын. Енді сол тараудың аяқталар тұсында әлгі мәселеге түйін ретінде бір тоқталып, белгілі аудармашы-жазушы Н. Любимовтың мына пікіріне құлақ түрсек дейміз:

«Менің пайымдауымша, автормен тұтасу — аудармашы үшін де зор мұрат. Алайда автормен тұтасу дегеніміз оған құл болу емес. Тұтасу ізденуді, ойдан өрбітуді, тапқырлықты талап етеді, байыптауды, төселуді, күйініш-сүйінішке ортақтасуды, көз жітілігін, түйсікшілікті, есту қабілетін талап етеді.

Автордың творчестволық даралығын айқындай отырып, аудармашы өзінің де даралық қасиетін айқындайды, бірақ бұл автордың даралық сипатын бүркемелемеуге тиіс»¹.

Қазақ поэзиясында өз кескін-келбетін, қол таңбасын, творчестволық даралықтарын айқын танытқан Т. Жароков, Ғ. Орманов, Қ. Аманжолов, Қ. Бекхожин, Х. Ерғалиев сияқты ақындар аударма саласында да өзіндік мәнерлерін қалыптастырды дей аламыз. Біз олар жасаған аударманы жаза баспай ажыратамыз. Мұны басқа ақындарға емес, дәл Пушкин поэзиясына тікелей жанастыра, берік сеніммен баян етеміз. Әсіресе, олардың өз шығармаларындағы сөз қолданыстарының аудармаға «ауысуы», онымен біте қайнасуы сияқты белгі-нышандарды айнытпай аңғару күрделі нәрсе емес. Аудармашының сөздік қоры дегенде айтылар тілек-талаптың бірі — қайсыбір қаламгерлеріміз өткен замандардағы әйгілі ақындарымыздың, халық әдебиетінің тіл кестесіне, образды-

---

¹ Любимов Н. Перевод — искусство. М., 1977, с. 80.

стильдік өрнегіне жете көңіл бөлмейтін тәрізді. Орыс классиктерін немесе шығыстың атақты ақындарын қазақша сөйлетпек болғанда олар өмір сүрген дәуірді, тіл ерекшелігін ескермей болмайды. Міне, осындайда қазақтың Абай, Махамбет бастаған ірі ақындарының халықтық эпос пен лирикалық дастандардың, ауыз әдебиетінің басқа да үлгілерінің көп көмегі тиетіні шүбәсіз шындық.

Пушкиннің қай өлеңін болса да қазақ тіліне аудару — еріккеннің ермегі емес. Ол үшін шабыт шаттығымен қатар, творчестволық азап шегуің де ықтимал. Жасыратын несі бар, кейде оңайдың қиыны дейтін де кездеспей қалмайды. Данышпан ақынның «Қысқы кеш» өлеңінде: «Выпьем с горя; где же кружка?» деген бір жол оқығанында оп-оңай секілденеді. Осындағы «кружканы» не деп қазақшалау керек? «Орысша—қазақша сөздікте» (1954) ол «саптыаяк» деп түсіндірілген. Ал «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1961) бойынша, саптыаяк дегеніміз: «әдейі сап шығарып ағаштан ойып жасаған ыдыстың бір түрі» (246-б.). Өлеңнің осы жолын тәржімалаған Қ. Аманжолов «кружканы» ысырып тастап, «ішелікші, ыдыс қайда?» деумен тынған. Сөйтіп кружканың дәл баламасы табылмаған.

Пушкинді халқымыздың рухани игілігіне айналдыру арқылы біз ұлттық әдебиетімізді ғана емес, сонымен бірге әдеби тілімізді де байытамыз, оның қорын молайтамыз. Атақты орыс совет ақыны Павел Антокольский айтқандай:

Потом, в чужой язык внимая,
Обогащают свой родной,
Чтобы сверкала речь людская
Различием и новизной.

Біз Пушкин поэзиясын аударудағы тәжірибелерді жинақтау, қорыту кезеңіне аяқ бастық. Білместік, түсінбестік салдарынан оған қазақтың тымағын кигізуден аулақпыз. Мәдени дамуымыздың жаңа кезеңі бізге жаңа міндеттер артады, биік деңгейлер белгілейді. Оның үстіне, Пушкин мұрасын игеруде, ана тіліне аударуда туысқан республикаларда қалыптасқан дәстүрлерді құнттап зерттеу шарт.

Көркем аудармада мөлшерлі өлшеу (эталон), дайын ереже (рецепт) жоқ.

Басқа қаламдас достары тәрізді, қазақ ақындарының да өздеріне бақыт, абырой санайтын бір нәрсесі бар. Ол — Пушкинді тікелей өз тілінен аударып алатындығы, түпнұсқаның тілін білетіндігі. Ендеше осы мүмкіншілікті барынша сарқа пайдалануымыз керек.

Аударма да асу-асу бел сияқты. Оған көтеріле алмаған шақтарымыз кездесе қалса, ондай жәйттер әлі атқарылмаған міндет түрінде үнемі жадымызда жүргені жөн.

САЛАЛАП СӨЗ САРАСЫН САЛЫСТЫРСАК

Бір тілдегі көркем шығарманы екінші бір тілге қалай аудару қажет екені туралы пікір таласы басталғалы талай замандар өтті. Ол, бәлкім, тұнғыш тәржіме үлгілері жарық көрген кезден-ақ ауызға алынып, әңгіме желісі тіпті әріден тартылған шығар. Мәселенің қойылысында, талқыға түсуінде іркес-тіркес жайлар орын алуы да ықтимал. Қалай болғанда да көркем аударма проблемалары әлі де күн тәртібінен түсе қоймайтын, шешілуінің ұшы-қиыры көрінбейтін түбегейлі проблемалардың біріне айналып отыр.

Мерзімді баспасөзде дүркін-дүркін өткізіліп тұратын айтыстар мен пікір алысуларды нақтылап әңгіме етпегеннің өзінде совет және шет ел аудармашылары, аударма теоретиктері тек соңғы жылдарда ғана «дөңгелек стол» төңірегінде де, бүкілодақтық және халықаралық симпозиумдар деңгейінде де бас қосып, толғамалы ойларын ортаға салды. Сол мәжілістер мен кеңестерге қатысушылар теориялық мәні мен практикалық маңызы жағынан әр қилы тұжырымдарды алға тарта тұрса да, бір мәселе жөнінде — аударма әрі қиын, әрі жауапты, әрі қажетті творчество екені жөнінде ортақ қорытындыға келеді.

Дау-дамай, талас-тартыс туғызбайтын шынайы шындық мынада: қазіргі заманда сөздің мән-мағынасын бір тілден екінші тілге айна-қатесіз түсіретін, дұрыс түсіндіретін алымды да алғыр аңғартушы (интерпретатор) тыңғылықты түсіндірмеші (толкователь), дәйекті дәнекер (связной) ретіндегі аудармашының ролі мен қызметі анағұрлым күшейіп беделі арта түсуде. Өзінен өзі түсінікті, XX ғасыр адамы, бүгінгі парасатты қауым ұлттық тар шеңбер ауқымында қалып қоюға тиіс емес. Ол дү-

ние жүзілік мәдениеттің барша байлығымен танысуға ділгер. Әдеби аударма халықтардың бірін-бірі тануына, рухани жағынан жақындасып, туыстасуына айтулы көмек көрсететіні ешбір күмән келтірмейді.

Көркем аударма жекелеген қалам қайраткерлеріне ғана емес, сонымен қатар бүкіл бір елдің әдебиетіне әлуетті әсерін тигізеді. Мәселен, француз оқымыстыларының баспасөзде жарияланған мойындауларына қарағанда, өткен ғасырдың аяқ кезінде Францияда Пушкин, Лермонтов, Толстой, Достоевский, Гоголь, Тургенев шығармаларының француз тіліне аударылуы айтарлықтай жаңалық болған, ұлттық әдебиеттің өсіп-өркендеуіне зор ықпал жасаған. Олардың пайымдауынша, орыс классикасының шығармалары француздардың өмір және адам жайындағы ұғым-түсініктерін едәуір кеңейткен, байытқан, князь Андрей мен княжна Мария, князь Мышкин мен Акакий Акакиевич француздарға өздерінің Жюльен Сорель, Горно әке, Эмма Бовари сынды қаһармандарындай туысып кеткен.

Ағылшын әдебиетшілері Пушкин шығармаларын ағылшын тіліне аударудың аса қиындығын мойындайды. Пушкин тілінің бүкіл байлығын, оның таңғажайып сезім дүниесін, оның өрнектері мен бояуларының әр алуан реңкін ағылшын тілінің кестесіне түсіру соңғы уақытқа дейін асу бермес белестей болып көрінген. Тек «Евгений Онегиннің» ең соңғы, 1979 жылғы тәржімасы ғана Англия жұртшылығын қанағаттандыратарлықтай дәрежеге көтерілген. Сөйтіп, бұған дейін де талайлар күшін сынап байқаған ұлы шығарманы ағылшын тіліне аударудың сәті енді ғана түскен.

Әдебиет тарихында бір жазушының шығармасына әр кезде әр түрлі тәржімашылар ілтипат білдіруі сияқты құбылыс жиі кездеседі. Осының нәтижесінде бір туындының бірнеше аудармасы сақталады. Олардың ішінде сәттісі де, сәтсізі де ұшырасуы ықтимал.

Біз Пушкин лирикасын ана тілімізге аудару тәжірибесі мен дәстүрі туралы зерттеуге еңбегіміздің ең бір көлемді тарауын дәл осы мәселеге байланысты кемеңгер ақын лирикасының әр кезеңде қазақшаланған нұсқаларын түпнұсқамен де, сонымен қатар қазақшаға аударылған тәржімаларды өз ара бір-бірімен салыстыруға арнаймыз.

Біздің алдын-ала анықтап алған есебіміз бойынша, Пушкиннің елуден астам өлеңі қазақ тіліне бірнеше рет

аударылған («Чаадаевқа», «А. П. Кернге», «Анчар», «Сібірдің кендерінің тереңінде», «Деревня» т. т.).

Аудармаларды өз ара салыстыра зерттеудегі мақсат не? Мақсат — ақындарымыздың Пушкинді әр кезде қалай ұғынғандығын көрсетуде ғана емес, сонымен қатар төл әдебиетімізде аударма өнерінің өрістеу бағытын да, уақыт озған сайын түпнұсқаға қалай жақындай түскенімізді де аңғарту. Әлбетте, бұл — соқпағы мол, қиын да қызықты процесс. Асыл нұсқаның қасиетін аңғара алмаған, ішкі мәніне бойлай алмаған тұстарды факт ретінде атап өту жеткіліксіз, оларды ендігі аудармашылық жұмысымызда мұқият ескеріп отыру қажет.

Пушкин лирикасынан жасалған бірсыпыра аудармалар нұсқасы біздің көзімізді мынаған жеткізді: бізде белгілі бір өлеңнің бірнеше тәржімасы қатар өмір сүріп, олардың көркемдік сапасы жөнінде ешкім ештеңе демейді екен, тіпті кейбір шумақтар өрескел түрде бұрмаланса да қиянат саналмайтын тәрізді. «Күріш арқасында күрмек су ішеді» дегендей, тәуір тармақтар мен жолдардың тасасында тұра беретін көрінеді.

Енді нақты өлеңдердің нақты аудармаларын өз ара салыстырып, қайсысының түпнұсқаға қаншалық жақындағанын немесе одан қаншалық алыстағанын анықтау жағына ауысайық. Әңгімені Пушкиннің саяси лирикасынан бастайық.

«Чаадаевқа» («К Чаадаеву») өлеңі

Өлең Пушкиннің көзқарасы қалыптасуына зор әсер еткен әйгілі орыс ойшылы Петр Яковлевич Чаадаевқа бағышталған. Мұнда ақынның еркіндік сүйгіштігі, бостандықшыл жігері ерекше ыстық леппен, патриоттық сезіммен жырланған. Досқа сәлем хат жанрында жазылған бұл шығарма жеке бастың күйін шертүмен бірге терең қоғамдық мазмұнға толы. Отан туралы, оған адал қызмет ету туралы ой — өлеңнің өзекті идеясы.

Шығармада Чаадаев пен Пушкин бір сезімдегі адамдар ретінде бейнеленеді. («Алдауы жұбатпады біздерді ұзақ», «Бірақ та әлі бізде жанған тілек...», «Күтеміз талықсумен біз асыға», «...Жазар біздің атымызды»).

Ақын бостандықшыл идеялардың жеңіп шығатынын, бостандыққа құлшынысқа ешнәрсенің де бөгет бола алмайтынын айтады, өз досын болашаққа кәміл сенуге ша-

қырады («Илан, жолдас, тумай қоймас бақ жұлдызы біз аңсаған»).

«Деревня», «Еркіндік» өлеңдерімен салыстырғанда «Чаадаевқа» өлеңінде «бостандық» сөзіне жаңаша бір реңк берілгендей. «Сынығына тақыттың» деп келетін өлең жолы патшалық озбырлықты толық жою мағынасында ұғынылады. «Чаадаевқа» — Отанға, бостандыққа махаббат жайындағы жалынды шығарма.

Ал, енді осы өлең бізде әр кезде қалай аударылды скен? Осы жәйтке егжей-тегжейлі тоқталып, кеңінен қарастырып көрейік.

«Чаадаевқаның» бізде төрт ақын (І. Жансүгіров, Қ. Бекхожин, Қ. Аманжолов, І. Мәмбетов) тәржімалаған төрт нұсқасы бар.

1936—1937 жылдары Пушкиннің қазақ тілінде жарық көрген үш томдығының екінші томына енгізілген І. Жансүгіров аудармасы жөнінде біз ілгерідегі тараулардың бірінде өз көзқарасымызды ішінара білдіргенбіз. Сонда екі шумағын ғана мысалға алып, кейбір сәтті тұстарына назар аударғанбыз. Ал, тұтастай алғанда Жансүгіров орысшасындағы өткір де оралымды ой мен серпінді сезімді мүлтіксіз толық жеткізе алған деу қиын. Әсіресе, екінші, төртінші шумақтардың қазақшасы мағыналық жағынан да, өлеңдік бітім-болмысы тұрғысынан да бір қайнауы ішінде кеткендей. Өлеңнің қазақша нұсқаларын шумақтар бойынша салыстырайық.

І. Жансүгіровте:

Үміт, сүю, паң атақ
Алдаумен аз тұрғандай.
Бітті біздің жас ойыақ
Түтін, таңғы тұмандай¹.

Бекхожинде:

Махаббат, үміт және шусыз даңқ,
Алдауы жұбатпады біздерді ұзақ.
Жас ермек сол бір сүйген болды ғайып
Түс пенен таңертеңгі тұман құсап.

Аманжоловта:

Махаббат, үміт, даңқ-мансап,
Бізді біраз алдап бақты.
Балалық желік кетті тарқап
Таңғы тұман, түс сияқты.

¹ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы, 1937, 2-т., 266-б.

Мәмбетовте:

Махаббат, маңғаз даңқ, үміт
Көңілге медеу бола алмай,
Балалық ермек қалды ұмыт,
Көрген түс, таңғы тұмандай².

Төрт нұсқадағы төртінші тармақ, біздіңше, ешбір дау туғызбайтын тәрізді, өйткені мұнда орысшасындағы теңеулер дәл берілген. Дау қалған үш тармақтың төңірегінде болуы ықтимал. Жансүгіровтың «паңы» мен Мәметовтің «маңғазы», Пушкиннің «тихой» дегеніне қарама-қарсы мағынада тұр. Бұл ретте Бекхожиннің «шусызы» («шусыз даңқ») икемге келетін сияқты. «Мансапты» қолдану арқылы Аманжолов та түпнұсқадан алыстап кеткен. Екінші тармақта Мәмбетовтың «Көңілге медеу бола алмайы» жадағай-жайдақтау, ал Аманжоловтың «бізді біраз алдап бақтысы» — еркінсудің мысалы. Бұларға қарағанда Бекхожиннің «Алдауы жұбатпады біздерді ұзақ» деуі «Чаадаевқаның» рухына әлдеқайда жақын деуге болады.

Үшінші тармақтағы «Жас ермек», «Балалық желік», «Балалық ермек» дегендер — «юные забавы» тіркесінің баламасы ретінде алынған. Мұндағы «жас ермек» калькалау, яғни басқа бір тілдегі сөз тіркесін ана тілімізге дәл аударып алу, айнытпай көшіру үлгісін ұстанғандық деп білеміз. «Забавы» — бұл текстіде ермектен гөрі желік дегенге жуықтайтын секілді. Бірақ «балалық желік» емес, жастық (бозбалалық болса бір сәрі) желігі мағынасында алынса теріс көрінбес еді. «Балалық ермек қалды ұмыт» тіркесіндегі «балалық» та, «қалды ұмыт та» шөлкем-шалыс қолданылған. Онан да «болды ғайып» дұрысырақ шығар. Сондай-ақ бірінші мысалдағы «жас ойнақты» да мақұлдау мүмкін емес. Жансүгіров халық өлеңіндегі «ойнақты» қанша дөп көрсе де, ол орыс ақынының ойлау, образдар жүйесіне жанаса қояр ма екен?

Біз зерттеу үстінде де дәл осы шумақты (дұрысында, шумақ қана емес, бүкіл өлеңнің) түркі тілдес халықтар әдебиетінің өкілдері қалай тәржімалағанымен әдейілеп таныстық.

Татарша:

Озақ вакыт назлап юатмады
Безне тып дан, сөю һәм өмет,

² Пушкин А. С. Шығармалары. Алматы, 1953, 1-т., 89—91-б.

Юк булдылар яшьлек хозурлари
Иртән төшкән томан, төш кебек³,

(Ә. Исхак тәржимасы).

Өзбекше:

Севги, умид, мағрур шухрат орзуем

Булмайди овунгоқ бизга куп замон.

Утди ёшлигимиз уйин-кулгиси

Гуеки туш, — гуё тондаги туман⁴.

(Міртемір тәржимасы)

Біздің аңғаруымызша, Ә. Исхак аудармасы түпнұсқаға мейлінше жақындаудың мысалы. Бірінші және екінші тармақтардың орындары ауыстырыла тұрса да (мұндай ауыстырулар әбден мүмкін нәрсе), тәржимашы мағынаға тіпті де нұқсан келтірмеген. Біздегі «паң атак», «маңғаз даңқ» мұнда жоқ, қайта, Пушкиндегі «тихой славы» татаршада дәл беріліп «тын дан» болып тұр.

Неге екені белгісіз, Міртемір тәржимасында «мағрур шухрат» — «гордая слава» алынған. Сірә, Міртемір де ұлы ақынның ертеректегі басылымдарына иек артқанға ұқсайды.

«Чаадаевқа» өлеңінің екінші шумағына көшейік.

Жансүгіровте:

Бірақ бізде от тілек,
Табаныңда тағдырдың
Өрлігімен көңілдің
Отан үнін естілік.

Бекхожинде:

Бірақ та әлі бізде жанған тілек,
Азабын тартып жүріп сор биліктің.
Асығыс таппай шыдам соғып жүрек,
Тыңдаймыз Отан үнін иіліп тым.

Аманжоловта:

Өшпеді бірақ тілегіміз
Көрсек те заман қаталдығын.
Асыға соғып жүрегіміз
Тыңдаулымыз Отан үнін.

Мәмбетовте:

Күтеміз бірақ асыға,
Суымай тілек әлі күн.

³ Пушкин А. С. Сайланма әсәрләр. Қазан, 1954, 1-т., 53-б.

⁴ Пушкин А. С. Таңланған асарлар, Ташкент, 1949, 1-т., 141-б.

Қинаған қанау астында
Отанның атой әмірін.

Бұлар — Пушкин өлеңінің мына төмендегі шумағының төрт түрлі қазақшасы.

Но в нас горит еще желанье,
Под гнетом власти роковой.
Нетерпеливою душой
Отчизны внемлем призыванье.

I. Жансүгіров пен I. Мәмбетов аудармалары мазмұн, түр жағынан ақаулы дүниелер болып шыққан. Алдыңғысында өлең ұйқастары нашар. «От тілек» — «естілік», «тағдырдың» — «көңілдің» тәрізді дәрменсіз үйлесімдер (дұрысы — үйлесімсіздіктер) Ілияс сынды ақынның қолымен жасалған деуге сене қою қиын. Ал, Мәмбетов қазақшасының соңғы үш тармағы қисынсыздау құрылған. Әсіресе «Под гнетом власти роковой» жолдары жасып кеткен. Аманжолов осы тіркесті «заман қаталдығын» деп, кінәні өкімет орындарына емес, заманға арта салған. Мұның есесіне ол үшінші, төртінші тармақтардың мазмұнын сол қалпында бере білген.

Екінші шумақ Бекхожин бедерлеуінде біршама ұнамды естіледі. Тек төртінші тармақтың соңында ұйқаста тұрған «иіліп тым» — басы артықтығын айтпағанда, біртүрлі одағайлау тәрізді.

Мәселеге тарихи тұрғыдан қарап, өлеңнің аударылған кездерін еске алсақ «Чаадаевқа»-ның үшінші шумағы I. Жансүгіровте, Қ. Аманжолов пен Қ. Бекхожинде әсерлі шыққан секілді.

Аманжоловта:

Талыға толқып күткен жарын
Махаббатты жас жігіттей,
Еркіндік ізгі келер шағын
Күтуліміз тәтті үміттей.

Бекхожинде:

Минутын қасиетті еркіндіктің
Күтеміз талыксумен біз асыға,
Бейне бір күткеніндей жас жігіттің
Минутын кездесетін ғашығына.

Ал I. Жансүгіровтың дәл осы шумақты бірқыдыру сәтті шығарғанын ілгеріде атап өткендіктен, бұл арада мысалға алып жатуды артық санадық.

Алдыңғы екі аудармада «вольности святой» сияқты

саяси жағынан мәнді сөздердің күнгірттенбей мағынасы сақталғанын құп көреміз.

«Чаадаевқа» өлеңінің ең күшті шумақтарының бірі — төртінші шумақтың қалай қазақшаланғанын қарастырсақ, төмендегі жәйттерді байқаймыз.

Пушкинде:

Пока свободою горим,
Пока сердца для чести живы,
Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!

Жансүгіровте:

Жүрек барда ар үшін,
Бостандықтан от барда,
Асқар көңіл бар күшін
Арнайық, дос, Отанға.

Бекхожинде:

Тұрғанда азаттық ой бізде жанып,
Тұрғанда соғып жүрек намыс үшін.
Кел, досым, туған жерге біз арнайық
Тасыған таңғажайып жанның күшін!

Аманжоловта:

Азаттық аңсап, шөлдегенде,
Тазасында арымыздың
Арнайық, досым, туған елге
Ыстық лебін жанымыздың.

Мәмбетовте:

Бойда азатшыл от барда,
Тынғанша аршыл жас жүрек.
Арналсын, досым, Отанға
Біздегі жақсы бар тілек.

Аудармаларды айналдыра тексеріп, ақтара қарастырғанда біздің анықтағанымыз: төрт тәржімада да «души прекрасные порывы!» тармағы түпнұсқаға барабар емес, әлсіздеу де нәрсіздеу болып шыққан. «Ыстық лебін», «Жақсы бір тілек» дегендер Пушкин ойының қуатын, жалыны мен қызуын, тереңдігін тіпті де жеткізе алмай тұр. Сонда «порыв» сөзінің баламасы табылмағаны ма? Осы шумақтың бізді ынтық еткен соңғы екі тармағын өзбек, татар, ұйғыр әріптестеріміз өз тілдерінде қалай бере алды екен?

Өзбекшеде:

Дустинном, ватанга жонни тикканмиз,
Кунгил орзулари фидо ушанга⁵.

⁵ Пушкин А. С. Таңланған асарлар, 141-б.

Татарша:

Күнелләрнең гүзәл омтылышын
Багышлыйк без, дустым, ватанга⁶!

(Ә. Исхак тәржімасы)

Ұйғырша:

Әзиз дост, Вәтән учун жанни һәм
Пида әйләп өтүмиз биз күрәштә⁷.

(Х. Абдуллин тәржімасы)

Егер біз дұрыс түсінсек, өзбекше мен ұйғыршада «...отчизне посвятим души прекрасные порывы!» жолдары Отан үшін жанымызды пида етеміз деген мағынада тәржімаланған тәрізді. Ал татар ақыны «порывты» — «ұмтылыс» деп алған.

Ұйғыршадағы «Әзиз» бен «Күресте» — аудармашының өз тарапынан қосқандары.

«Чаадаевқа»-ның «соңғы шумағында сол замандағы революцияшыл рухтағы жастардың алдыңғы қатарлы өкілдерінің аяулы сипаттары, жалын атқан жігер-күш, құлшыныс-ұмтылысы, отан сүйгіштік сезімі, «ізгі еркіндіктің» салтанат құратынына сенімі адам айтқысыз эмоционалдық қуатпен айшықталған. Ширығып, шиыршық атқан осынау шумақ өлеңнің түйіні ғана емес, ақын көзқарасының биігі де еді. Сол тұстағы орыс поэзиясында дәл мұндай шығарма әлі туа қоймаған болатын:

Товарищ, верь: взойдет она,
Звезда пленительного счастья,
Россия вспрянет ото сна,
И на обломках самовластья
Напишут наши имена!

Осы шумақтың қазақша нұсқаларын қарастырайық.
Жансүгіровте:

Атар, жолдас, бақыт таң, —
Жатпас Ресей мәңгі ұйықтап,
Патшаның тәж-тақтына
Жазылады біздің ат!

Бекхожинде:

Сен, жолдас, туар ғажап бақ жұлдызы,
Россия көтерілер ұйқысынан!
Сол кезде жазар біздің атымызды
Патшаның тәж-тағына қирап, сынған!

⁶ Пушкин А. С. Сайланма әсерлер, 83-б.

⁷ Пушкин А. С. Шеирлар, 25-б.

Аманжоловта:

Илан, жолдас, тумай қоймас
Бақ жұлдызы біз аңсаған.
Көтерер Россия ұйқыдан бас,
Құл-талқан боп озбыр заман,
Сынығына атымызды,
Жазар ұрпақ ардақтаған!

Мәмбетовте:

Жан жолдас, илан: арайлар
Жұлдызы ғажап бақыттың.
Россия ұйқыдан оянар,
Сынығына тақыттың
Атымыз біздің жазылар.

Өлеңнің идеясын да, мазмұнын да айқын аңғарған Ілияс Жансүгіров ұлы ақын туындысын қазақ оқырмандарына жатық тілмен жеткізуге көп күш салған. Россияның ұйқыдан ояматынын өзінше әрлендіріп, «жатпас Ресей мәңгі ұйықтап» деген. «...Взойдет она, звезда пленительного счастья» — бақыт таңы атар делініп, түпнұсқа текстің жалпақ ұғымға қарай бейімдеген. Тәржімада ескерілмеген екі нәрсе бар. Оның біреуі — «вер» — «илан» сөзінің түсіріліп тасталуы; екіншісі — «и на обломках самовластья» тармағындағы «на обломках» «сынығына» (қираған сынығына) ұғымының жалаң қабат («патшаның» ғана делініп) алынуында.

Орысшасындағы бес тармақты қазақшасында төрт тармаққа сыйғызып жіберген Қалижан Бекхожин әлгіндей «серпінділікке» бармаған. Ол не де болса түпнұсқаның ізінен аумай, текстінің соңына ере отырып, шығарма әсерін суытпауға тырысқан. Бір ескертпе: «верь» — «сен» делінбей, «илан» мағынасында аңғартылғаны мақұл еді. Мұндағы «сен» араға «жолдас» сөзі түсіп, үтір арқылы бөлінгендіктен, есімшенің екінші жақтағы түрін мезгендей.

Қасым Аманжолов пен Ізтай Мәмбетов жасаған нұсқалар да түптекстідегіден оншалық ауытқымаған. Солай бола тұрса да, екеуінен екі түрлі мін байқалады. Аманжолов «құл-талқан боп озбыр заман» деу арқылы талқандалуды, қирап-сынуды патшадан, оның тәж-тақытынан заманның өзіне қарай аударып жіберген. Ал, Мәмбетов «самовластья» мағынасын анықтамай, әйтеуір бір «тақыттың» дей салған. Жалпы алғанда, аударма өнеріне едәуір төселіп қалған ол әсіресе осы шумақты жұртшылыққа жүдетпей жеткізуде құнттылық танытқан.

Енді дәл осынау шумақтың туысқан тілдерде қалай тәржімаланғанын көрсете кетсек дейміз.

Өзбекше:

v
Дустим, ишон: шаксиз болқиб қолқажак,
Дилбар бахтиёрлик еруғ юлдузи,
Хам Россия уйқудан тез уйғоножак,
Хам Россия хокими мутлок вайроносига
Бизнинг номларимизни албат езажак.

Татарша:

Ышан, иптәш: безне үзенә тартқан
Бәхет таңы туар бер көнне;
Россия уяңыр йокысыннан
Һәм куярлар язып патшалыкның
Жимерегенә безнең исемне!

Ұйғырша:

Сән ишәңгин, ахири бир күн у янар —
Шу сехирлик бәхит-саадәт юлтузи.
Россия гәпләт—уйқидин ойғинар,
Шунда шаһлар харабиси үстигә
Йезилиду бизниң намлар-исимлар⁸.

Бұлардың бәрінде де Пушкин рухы, сөз бедерлері мен бояулары берік сақталып, ұлттық поэзия арқылы нақышталған.

«Чаадаевқа»-ның Қ. Аманжолов қазақшалаған нұсқасының соңғы басылымына — Пушкин шығармалары екі томдығының бірінші томына енгізілген тексті туралы елеулі бір ескертпе айтпай өту мүмкін емес. Мұнда Қасымның көзі тірісінде жарық көрген тәржімаға орынсыз өңдеулер жасалған, кейбір шумақтарына бір «суық қол» араласқан. Мәселен, соңғы шумақтың екі тармағы:

Күл-талқан боп озбыр адам,
Ардақтап жазар атымызды адам⁹, —

болып, мүлде қарама-қарсы мағынада алынып, бұрынғы вариантындағы «озбыр заман» енді «озбыр адаммен» ауыстырылған. Заман мен адамның арасы жер мен көктей емес пе?

Үшінші шумақтың бірінші тармағындағы «күткен жарын» енді «күткен жарқын», «Еркіндік ізгі», енді жай ғана, «Еркіндіктің», «Ыстық лебін» — «Игілігін» болып

⁸ Ілгеріректе ескертілгеніндей, өзбекшеге Міртемір, татаршаға Ә. Исхак, ұйғыршаға Х. Абдуллин аударған.

⁹ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1975, 1-т.,

оқылады. Сөйтіп, Қасым аудармасын «жақсарту» мақсатын көздеген біреулер оны нашарлатып, жасытып жіберген.

«Чаадаевқа» өлеңінің күні бүгінге дейін мәлім болып келе жатқан осынау төрт түрлі тәржімасын талдау, оларды өзара салыстыру нендей қорытынды шығаруды мегзейді?

Біздіңше, барлық жетістіктерімізді ескере отырып, «Чаадаевқа»-ны елеулі кемшіліктерден арылтып қайта аудару қажет. Оны поэзиялық күш-қуаты, ырғақ, интонациясы, тіпті ұйқастары жағынан түпнұсқаға тең түсетіндей деңгейге жеткізуіміз шарт.

«Сібірдің кендерінің тереңінде» («Во глубине сибирских руд»)

В. И. Ленин бір кезде: орыстар өздерінің арасынан декабристерді ұсынғанын мақтаныш ете алады деп жазған болатын.

Орыс әдебиетшілері ішінен декабристер идеясын дәл Пушкиндей қатты қолданған кім бар? Оның тебіреніс пен буырқанысқа толы шығармалары декабристер қозғалысынан тікелей әсерленуден туғанын, тарихқа және өзі өмір сүріп отырған заманға көзқарасы жағынан ең алдыңғы қатарда болғанын кім білмейді? Россиядағы қоғамдық озат ой-пікірлердің дамуында Пушкиннің айырықша прогрессивтік роль атқарғаны ғасырлар бойы ұмытылар ма?

Тарихтан мәлім, Пушкин ол күні Сенат алаңында болмаған, бірақ кейін патшамен көзбе-көз кездескенде ешнәрседен тайсалып-тайынбай, жалтақтамай сол күні Петербургте бола қалсам, мен ереуілші ерлердің сапына қосылар едім деген ғой.

Пушкиннің жасөспірім кезіндегі, жас шағындағы айдауда жүргендегі жалынды патриоттық өлең-жырларын декабристер шетінен жаттап алатын болған. Декабристер қозғалысы қарсаңында және олар Сібірге жер аударылып, каторгаға жөнелтілгеннен кейін жолдаған сәлемхатында Пушкин алған бетінен қайтпайтын қайсар да табанды адам екенін ерекше танытты.

Оңтүстікке айдалу сапарынан қайтқанмен Пушкин аса ауыр ахуалға душарласты. Николай I патша ақынның ізін аңдытып, қатаң қысымға ала бастады. Оның туған елді аралап емін-еркін сапар шегуіне, қолжазбала-

рын көпшілік алдында оқуына біржола тыйым салынды, жазған хаттарын цензура қырағылықпен қарап, еркіндігіне тұсау салды.

Нақ осындай темір құрсаудың қоршауында тұрып «Сібірдің кендерінің тереңінде» тәрізді өлең жазу үшін асқан жүректілік, батылдық керек еді. Ондай қасиет ұлы ақынның бойынан табылды да.

Ақын айдаудағы декабристерді өз жүрегінің түбінен қайнап шыққан қажырлы да қарымды өлеңімен сергітіп, демеп-жебегісі келеді, түбінде бостандықтың салтанат құратынына оларды сендіріп, қайраттандыруды мақсат етеді. Ол декабристерге мұнда еркіндікте қалған жолдасы ретінде тіл қатып, «асқар ойдың асқағына» ортақ екенін аңғартады. Пушкин рухтас, күрестес бауырларына ниеттестігін, тілектестігін білдіреді («Жойылмас азап ауыр еңбектерің», «Үмітпен күткен күн де келіп қалар», «Бостандық қуанышпен құшақ жайып» т. т.).

Декабристік мұраттарға адалдығын Пушкин өзінің басқа өлеңдерінде де (мәселен, «Арионда») жариялады. Солардың ішінде «Сібірдің кендерінің тереңінде» шығармасының орны бөлек, манызы ерекше.

Бұл өлеңнің бізде әр кезде мерзімді баспасөзде, басылымдарда жарияланған төрт түрлі тәржімасы бар. Тұңғыш тәжірибе 1937 Ілияс Жансүгіровтікі десек, 1949, 1953, 1975 жылдарда бұл саладағы еңбек Ғали Ормановтың, Қасым Аманжолов пен Қуандық Шаңғытбаевтың үлесіне тиді. Демек, Пушкиннің асыл мұрасы мықты ақындардың қолына тигенін көреміз.

Аударма ахуалын айқындауға хронологиялық тәртіп бойынша кірісейік те, отызыншы, қырқыншы, елуінші және жетпісінші жылдар не әкелгенін анықтайық. «Чадаевқа» өлеңінің аудармасын талдау тұсындағы әдісімізді сәл өзгертіп, енді бір шумақты емес, қос шумақты қатар алып, қарастырайық:

Жансүгіровте:

Сібірдің шахтасының шыңырауында
Име бас, ірілік қыл, шыда, шыда.
Жойылмас азап ауыр еңбектерің,
Асқағы асқар ойдың бітпес бұ да.

Қараңғы жер астында сорға сыңар,
Сол үміт — сенімді жар, үміт болар.
Сергітер көңіліңді қайрат беріп,
Үмітпен күткен күн де келіп қалар¹⁰.

¹⁰ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1937, 2-т., 267-б.

Ормановта:

Сібірдің шыңырау кенінде
Қайыспай шыдап бағындар;
Еңбек кетпес тегінге,
Мақсұтта берік қалындар.

Азаптың адал серігі
Үмітін болып шамшырақ.
Зынданда ашар көңілді,
Қуантар жетіп күткен шақ ¹¹.

Аманжоловта:

Сібірдің кендерінің тереңінде,
Сабырмен сақтаңыздар өр төзімді.
Асқар ой, азапты ауыр еңбегін де
Кетпейді ешбір зая, бақ сөзімді.

Бақытсыздық үмітпен бір туысқан
Айнымас қарындастай шіркін үміт.
Сергітер тар қапаста құса қысқан,
Тілеулі мезгіл жақты, сабырмен күт ¹².

Шаңғытбаевта:

Сібірде, кенді зынданда,
Достарың болсын өр тағат.
Зая бір кетпес жалғанда
Қайғылы михнат, өр талап.

Іс түссе басқа, түнекте
Серік боп үміт сергітер,
Қуаныш берер жүрекке
Сарғая күткен күн жетер ¹³.

Өленді қазақ тіліне тұңғыш тәржімалаған Ілияс Жансүгіров ұлы ұстазының ең бір шұрайлы да шырайлы шығармасын ана тілімізде шынайы қалпында сөйлету үшін бар қабілетін жұмсаған. Ол Пушкиннің идеялық пафосын, декабрист достарға деген жүрек жылуы мен тілеулестік сезімін мейлінше еркін жеткізу міндетін алға қойған.

Сібір кендерінің тереңінде деуді Ілияс біле-тұра шақта шыңырауын тіркеп қолдануды лайық көрген. Ал, шыңырау қазақ ұғымында тереңдікті дәлме-дәл нақты бейнелейді. Сөйтіп, алғашқы тармақтан бастап-ақ Жансүгіров түпнұсқаның күш-қуатын қайткенде бере білу жолын іздестірген. Екінші тармақтағы: «Храните гордое терпе-

¹¹ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1949, 52-б.

¹² Пушкин А. С. Шығармалары, I-т., 211-б.

¹³ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары, I-т., 158-б.

нье»—сөзбе сөз суретін түсіруге көнгенімен, сезім серпінін бере алмайтынын аңғарған аудармашы бұйрық райды еселей қайталау тәсілін табады. «Име бас» та, «ірілік қыл» да—әрқайсысы жеке тұрғанда әлсіздеу естілетіндей көрініп, екеуін қатар қою қажеттігі туған тәрізді. Ілияс мұны да азырканып «шыда, шыда» сөздерін ширата, еспелеп екі рет айту машығын жөн санайды. Үшінші, төртінші тармақтар түпнұсқаның дәлме-дәл баламасы деуге татырлықтай. Әсіресе «Асқағы асқар ойдың...» тіркесі Ілиястың тапқырлығының жемісі. Қазақ өлеңінде бұрын-соңды кездеспеген тың тіркес.

Екінші шумақта да Жансүгіров орысша текстіден онша қашықтамайды. Бұл үшінші, төртінші тармақтарға тікелей қатысты. Ал, екінші тармақтағы «сенімді жар»—тәржімашының толықтырмасы. Осындағы «Сол үміт... үміт болар» да көкейге қонымды емес.

Ғ. Орманов бірінші шумақтың үш тармағын дұрыс пайымдайды. Ілияс қолданған шыңырауды орынды пайдаланып, «шыңырау кенінде» тіркесін жасайды. Бірақ ол төртінші тармақта түпнұсқаның мағынасын басқаша ұғынып, «Максұтта берік қалындар» деп өзіншелеп кетеді. Сондай-ақ «скорбный труд» жай ғана еңбек ретінде атала салған.

«В мрачном подземелье» Ілияста — «Қараңғы жер астында» болса, Ғалида — «Зынданда», «Қасымда — «Тар қапаста», Қуандықта — «Түнекте». Қ. Шаңғытбаев «Во глубине» сөзімен өрілетін өлеңді, «Сібірде кенді зынданда» деп бастап кетеді.

Біздіңше екі ақын да — Ғ. Орманов та, Қ. Шаңғытбаев та (әсіресе соңғысы) дұрыс қолданбаған.

Зындан дегеніміз не? Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне жүгінейік. Онда былай деп жазылған: «Зындан. Жерден терең етіп қазылған қараңғы үй, абақты»¹⁴.

Осыдан кейін «кенді зындан» тіркесін қалайша мақұлдауға болар екен?

К. Аманжоловтың «Сібірдің кендерінің тереңінде» деп бастауы ақылға сыяды. «Гордое терпенье» — «өр төзімді» делінген. Орманов тәрізді, Аманжолов та Жансүгіров тәжірибесін ескеріп, «асқар ой», «азапты ауыр» ұғымдарына бой ұрады.

«Несчастью верная сестра» Қасымда — «Бақытсыздық үмітпен бір туысқан, айнымас қарындастай шіркін

¹⁴ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1959, I-т., 265-б.

үміт»; Ғалида — «Азаптың адал серігі», Алдыңғысында түсіндіре тәржімалау тәжірибесі байқалады. Оның үстіне Қасым өз жанынан «бақ сөзімді», «кұса қысқан» қыстырмаларын қосқан. Ал, Қ. Шаңғытбаев «Іс түссе басқа, түнекте серік боп үміт сергітер», — деп осынау жанды бейнені тым жайдақтатып жіберген. Сондай-ақ оның «Достарың болсын өр тағат» «Қайғылы михнат, өр талап» тәрізді тармақтары да түпнұсқадан шеттенкіреп кеткен. «Труд» — «михнат» емес, еңбек мағынасында алынса жөн болатын еді (Ілияс, Ғали, Қасымдар осылай еткен ғой). «Разбудит бодрость и веселье» — Шаңғытбаевта «Қуаныш берер жүрекке» делініп, қарадүрсіндеу қалыпқа түскен.

Енді өлеңнің үшінші және төртінші шумақтарының қалай қазақшаланғанын байқайық.

Пушкинде:

Любовь и дружество до вас
Дойдут сквозь мрачные затворы,
Как в ваши каторжные норы
Доходит мой свободный глас.

Оковы тяжкие падут,
Темницы рухнут, — и свобода
Вас примет радостно у входа,
И братья меч вам отдадут.

Жансүгіровте:

Қақ жарып азап інді, азабынды,
Сияқты жеткізгенім азат үнді.
Достықта, махаббат та жетер әлі-ак,
Қақ жарып берік қорған, қараңғыны.

Ауырлық бұғау түсер, кісен сынар,
Ашылар қараңғылық, зындан құлар.
Бостандық қуанышпен күшақ жайып,
Ұстатар қылышыңды туысқандар.

Ормановта:

Түнерген қапас үңгірге,
Шырқаған даусым жол табар.
Қамауда жатқан сендерге
Махаббат, достық апарар.

Қинаған құрсау талқан боп,
Қараңғы зындан бір құлар.
Қуана қарсы ап бостандық,
Достарың семсер тапсырар.

Аманжоловта:

Еріксіз енген сонау індеріңе,
Естілер менің еркін үнім барып.
Дәл солай махаббат пен достық бірге
Жетеді тас қамалын бұзып-жарып.

Зіл бұғау күйретіліп тасталғанда,
Төңкеріп тас құрсаулы түрмелерін.
Азаттық ашып есік қарсы алғанда
Ұсынар бауырларың кек семсерін.

Шаңғытбаевта:

Жеткендей менің ұраным,
Зынданнан өтіп қат-қабат.
Қапастың бұзып бұғауын,
Жарқ етер достық, махаббат.

Талқан боп сонда тар қамал,
Дал-дал боп кісен бос жатар.
Азаттық аңсап қарсы алар
Достарың семсер ұстатар.

Бұл шумақтар қандай жайларды абайлатады? Ішін-ара ауытқулар мен ақаулар душарласа тұрса да, төрт аудармашы да түпнұсқа әуендерін әмісе сақтауға тырысады. Әсіресе, І. Жансүгіров пен Қ. Аманжолов тәржімаларының өлеңдік жағы көңілге тоқ санарлықтай. Ілиястың тармақ орындарын ауыстыруы мағынаға нұқсан келтірмейді. Қайта, жол ішінде ішкі ұйқастың қолданылуы («азап інді азабыңды») өлеңнің көркін кіргізеді. Соңғы шумақта «әттеген-ай» дегізерлік бір нәрсе: «И братья меч вам отдадут» текстінде «меч» — «семсер» емес, қылыш қалпында қате алынған. Орманов, Аманжолов, Шаңғытбаевтарда бұл сөз өз мағынасында дұрыс берілген.

Ілияс пен Қасымда «норы» — «ін» делінсе, Ғалида «үңгір», Қуандықта — «зындан» (тағы да зындан!) сипатында көрінген. Соңғы екеуі көңілге қонымсыз-ақ.

«Свободный глас» тіркесін де Ғали мен Қуандық өздерінше топшылаған. Ғали оны «шырқаған даусым» десе, Қуандық «ұраным» деп өзгерткен. Екеуі де «азат» ұғымынан бойды алыс ұстаған. Орманов пен Шаңғытбаев «братьяны» «достарың» деп тәржімалайды. Соншама тәжірибелі де шебер ақындардың қарапайым нәрселерді аңдамайтынына қайран қаласың. Біз зындан сөзін қолдануға қарсы емеспіз. Мәселен, І. Жансүгіров пен Ғ. Орманов «темницаны» зындан мағынасында орынды қол-

данған ғой. Қ. Шаңғытбаев өлеңінің басында да, ортасында да жөнсіз енгізген, яғни «во глубине» мен «норы» оның байыптауынша зындан болып суреттелген. «Оковы тяжкие падут, темницы рухнут...»—Қ. Аманжоловтың аудармасында еркіндеу, бұра тарттылау болып қалыптанған. «Темницыдың» зындан тәрізді баламасы тұрғанда «...тас құрсаулы түрмелерін» деудің қанша қажеті болғаны түсініксіз.

«Сібірдің кендерінің тереңінде» туысқан тілдерге қалай аударылғанын аңғарту үшін бірінші және төртінші, соңғы шумақтарын сол тілдерде түгел келтірейік:

Азербайжанша:

Сибир мә'дәпләри дәринлийдә
Мағрур сәбринизи һифз элайни сиз.
Чәкдийиниз эмәк һеч итмәйәчәк,
Өлмәйәчәк бөйук эмәлләриниз.

О заман буховлар парчаналочаг,
Зинданлар чөкәчәк, о заман апчаг.
Азатлыг күләчәк шән үзүнүзә
Вә гылынч верәчәк гардашлар сизә ¹⁵.

(М. Раһим тәржімасы)

Өзбекше:

Сибирь коплариниг тагида
Мағрур сақлай алдингиз чидам.
Ғамгин захмат кетмас бехуда —
Юксак хәсл, амалингиз хам.

Парчалонур оғир кишанлар,
Зиндон кулар ве әрк шодуман
Пешвоз булур эшикде у он,
Қилич берур тагин ёроплар ¹⁶.

(Миртемир тәржімасы)

Татарша:

Себер рудниклари әчендә сез,
Ғорур торып, сабыр итегез.
Бушка китмәс бөөк уйларығыз,
Теләгегез авыр әшегез.

Бир төрмәләр төшәр жимерелеп,
Өзелерләр авыр богаулар,
Сезне сөсп каршы алыр ирек.
Қылыч бирер сезгә туганнар ¹⁷.

(Ә. Исхак тәржімасы)

¹⁵ Пушкин А. С. Әсәрләри. Баку, 1951, 2-т., 19-б.

¹⁶ Пушкин А. С. Таңланған асарлар, 4-т., 191-б.

¹⁷ Пушкин А. С. Сайланма әсәрләр, 1-т., 89-б.

Ұйғырша:

Сибирнин бәнд болсандарму канлиериға,
Йоқатмаңлар мәғрур сәбир-тақәтни һеч.
Бекар кәтмәс силәр чәккән жәбри-жапа,
Бекар кәтмәс силәрдики алий интилиш.

Зәпжир-кишәп пачаклинар ахри бир күн,
Зәй зинданлар зил-зилидә болур харап.
Қанши елип силәрни биз, достлар, күтүң,
Тутқузимиз колуңларға шәмшәру — шап¹⁸.

(X. Абдуллин тәржімасы)

Біз Пушкиннің атақты өлеңінің көркемдік қуатының қай деңгейде жеткізілгені жөнінде билік айта алмаймыз. Ол жағын әріптес ағайындардың үлесіне қалдырамыз да, тек лұғат тұрғысынан байқағандарымызды ғана баян етуді жөн көреміз. Төрт тәржімада да шыдам, төзім, сабырлық ету сөзінің алдындағы «гордое» эпитеті мағрур арқылы елестетілген.

Азербайжан, өзбек, татар тілдерінде соңғы шумақтағы «меч» — «қылыш» делінген. Сірә, оларда бұдан қолайлы, бұдан дәл балама жоқ шығар. Тек ұйғыршада ғана «шәмшәру—шап» лайығымен табылған.

«Темницы» — азербайжанша да, өзбекше де, ұйғырша да «зындан» делінген, тек татаршада ғана түрме мағынасында берілген.

«Свобода» азербайжаншада — «азаттық», өзбекше мен татаршада — «ерік» сөздері арқылы ұғындырылған. Ал, ұйғыршада ол басқа бір түсініктегі «біз» сөзімен абайлатпаған. Пушкинде кісен сынып, зындан құлатылған кезде оларға семсер ұстататындар кімдер екені (туысқандар, бауырлар) айқын-анық айтылған ғой.

Қазақ қаламгерлерінің, сондай-ақ туысқан республика аудармашыларының Пушкинге баруында, атап айтқанда «Чаадаевқа», «Сібірдің кендерінің тереңінде» өлеңдерін ана тіліне аударуында ескермеген бір нәрсесі бар сияқты. Біз мұны әр тілдегі тәржімалармен танысу үстінде байқадық. Ол — түпнұсқаның формасындағы, нақтылағанда ұйқас жүйесіндегі ерекшелікті ескере бермеуінде. Мәселен, «Чаадаевқа»-ның екінші, үшінші шумақтары (бес тармақтан тұратын соңғы шумағын айтпағанда), «Сібірдің кендерінің тереңінде»-нің тұтас үш шумағы қаусырма ұйқасқа (а в в а) құрылған. Тәржімашы-

¹⁸ Пушкин А. С. Шеңрлар. Алматы, 1974, 71-б.

лар осындайда кейде кезек үйлесіммен, кейде он бір буынды өлең үйлесімімен шектелген. Біз аударманың жалаң текстін ғана емес, оны түпнұсқамен салыстырғанда тақырыптық, идеялық, эмоциялық, стильдік, ырғақ интонациялық жақтарын да қоса қарастырамыз. Өйткені мұның бәрі бірімен-бірі тығыз байланысты, тұтас нәрсе.

Аударма дегеніміз түпнұсқамен салыстыруға жаратқанда ғана, оның рухын, мазмұнын, ондағы өмір шындығын ана тіліне айнытпай түсіргендігі күмән келтірмейтін жағдайда ғана аударма саналуға тиіс. Егер олай болмай, біз танысып отырған дүние түпнұсқаның өзі емес, оны еркін баяндау, тақырыбын өңдеу, қиялға жол беріп, әртүрлі жалғамалар қосу сыңайында жасалса, ол нағыз аударма емес, оған қоңсы қонған бірдеңе ғана. Неміс ақыны Петер Госсе Пушкиннің «Чаадаевқа» өлеңін тәржімалаған кезде қиялға, жалғамаға жол беріп, өз тарапынан әлденелерді қосқан. Сөйтіп ол Пушкиннің емес, П. Госсенің өлеңі болып шыққан.

Осы орайда аударма процесін әңгімелей кетудің реті бар сияқты.

Шынында, аударма процесі дегеніміз қандай өзгешеліктері бар процесс? Ол бір көріп, бір оқып шығумен тына қалатын нәрсе ме? Бұл мәселе жөнінде әртүрлі пікірлер ұсынылып, топшылаулар мен жорамалдар айтылып жүр.

«Аударма өнері» (1974) кітабында Иржи Левый аударма процесін үш кезеңге бөлу қажет дегенді айтады. Ол үш кезең Левыйдың терминдерімен белгілегенде мынадай ұғымды білдіреді.

- 1) Түпнұсқаны аңғару.
- 2) Түпнұсқаны түсіндіру.
- 3) Түпнұсқаны жеткізе айту.

Иржи Левыйше аударма еңбектің мақсаты: «түпнұсқаны түгел түсіну, сақтау, басқаға жеткізе білу».

Өзі де аудармашы және көркем аударма проблемалары хақында үнемі пікір қозғап, одақтық баспасөзде еңбектерін жариялап жүретін Нафи Джусойты «Вопросы литературы» журналындағы мақаласында Иржи Левыйдың аударма процесін үш кезеңге бөлуімен келіспейтіндігін айтады да, меніңше бұл процесті «түпнұсқаны аңғару және жеткізе айту» деп екі кезеңге бөлу әбден жеткілікті дейді.

Тәржімашылдық өнерінде ұлттық көркем дәстүрге сүйену мәселесі жол-жөнекей тоқталудан гөрі өз алдына әңгіме етуді қажетсінетін тәрізді. Бұл ретте біз орыс классиктерінен, олардың ішінде Пушкиннен жасалған аудармалардың тәжірибесі қазақ совет ақындары алдымен Абайға, ол негізін қалап кеткен жаңашыл дәстүрге табан тірейтінін байқаймыз. І. Жансүгіровтың, Т. Жароковтың, Ғ. Ормановтың, Қ. Аманжоловтың, Қ. Бекхожиннің Пушкин шығармаларын аудару барысында Абайға иек артқанын аңғару қиынға соқпайды.

Советтік заманымызда Пушкиннің ең әйгілі дүниелерін қазақ оқырмандарының игілігіне айналдыру бағытында айтарлықтай қызмет атқарған. І. Жансүгіров бізде өзіндік бір дәстүр жолын бастап берді дей аламыз. Ол қазақшалаған туындыларды тегіс санап жатпай-ақ тек «Чаадаевқа» мен «Сібірдің кендерінің тереңінде» атты екі өлеңнің Жансүгіров жасаған аудармасын бір шолып шыққанның өзінде ғана кейінгі ақындардың Ілияс үлгісіне соқпай өте алмағанын көреміз. Бұл түпнұсқаның нақты болмысын, дәуір тынысын, мазмұнын сақтау, көркемдік ерекшеліктерін жеткізуге ден қою тәрізді белгі-нышандардан ап-айқын білініп тұрады. Екіншіден Жароков, Орманов, Аманжолов, Бекхожин тәрізді ақындарымыз Жансүгіровтың стильдік, бейнелілік, сөз образдарын жасау өнегелерін үйреніп отырған. Ілияс тапқан «Асқағы асқар ойдың» кейін Қасымда «Асқар ой...» болып, «Азап ауыр еңбектерің» — «Азапты ауыр еңбегін де» болып жаңғырығыуы пені көрсетеді? Немесе аға аудармашы қолданған «шыңырауында», «Ауырлық бұғау түсер» сөздерінің Ғали мен Қасымда да қайталанатынын әлдеқалай оқыстан пайда болған, әйтеуір ұқсай қалған кездейсоқтық деу орынды ма?

Кейінгі ізбасар қаламгерлердің І. Жансүгіров тәжірибесін үнемі ескеріп отырғандығы Пушкиннің ең батыл саяси өлеңдері ғана емес, сонымен қатар, ақын, поэзия туралы, махаббат пен достық хақындағы таңғажайып лириканы қазақшалау тараптарында да белгі беріп, мен мұндалап тұрады.

Біздіңше, І. Жансүгіров аудармаларының әсерін мойындаған Қ. Бекхожин өзінің де, тұстас қаламдастарының да ой-пікірін былайша дұрыс түйіндеген: «Аударма тарапында да Ілияс бізге негізінде жақсы үлгі көрсетті. Пушкин, Лермонтов шығармаларын қазақшаға алдымен аударған да Ілияс. Орыс поэзиясының ең асылы, құры-

лысы жағынан қиын да күрделісі «Евгений Онегинді» аудару қандай қиямет іс. Сол ұлы қазынаны батылдық жасап, тұңғыш аударған Ілияс... Пушкиннің «Жәбірейілнамасын» кейініректе мен қазақшаға аударғанымда бұрынғы Ілияс аудармасын зер сала оқып, өзіме тағлым тұттым»¹⁹.

Бұл күнде біз Ілияс Жансүгіров ізін салған, бастап берген игі дәстүр кейінгі дәуірлерде атакты ақындарымыздың тәжірибелерімен молығып, толықты, онан әрі дамытылды деген тұжырым жасай аламыз.

Аудармашының аудармаға, аудармашының аудармашыға ететін әсері туралы ойымызды әзірше осымен түйіндей тұрамыз.

* * *

Пушкиннің ақын және поэзия жайындағы атакты өлеңдерінің қазақша нұсқаларын өзара мұқият салыстыру, қайсысының қай деңгейде тұрғанын анықтаумен шұғылдану шарт.

Пушкин творчествосында поэзия тақырыбы ақынның қоғамдағы ролі, ақын мен халық туралы ойлар мен толғаныстар аса көрнекті орын алады. «Ақын мен тобыр», «Пайғамбар», «Ақын», «Ақынға» тәрізді арнаулы өлеңдерін айтпағанның өзінде ұлы ақын поэзия мәселесіне басқа да туындыларында әлденеше рет оралып, әр кезде өзін тебірендірген, көкірегін толқытып, жан-жүрегін мазалаған жайларды сыр етіп шертеді. Әлбетте, оның поэзия және ақынның ролі туралы түсінігі бірден қалыптасып кетпеді, үнемі бір арнада ешбір өзгеріссіз, жетілдірілген, екселусіз болған жоқ. Оны айтасыз, бір заманда Пушкинді «көркем өнер көркем өнер үшін» дейтін теорияны жақтаушылардың қатарына қосушылар да табылды.

Бірақ өзіне дейінгі ақындардан, өзінің замандастарынан анағұрлым биік тұрған, озат ойлы, ілгерішіл пікірді данышпан Пушкин орыстың және дүниежүзілік поэзияның тарихында бұрын-соңды кездеспеген жана көзқарас жүйесін қалыптастырды. Ол ақын мен халықтың қатынасы хақында тұңғыш рет мәселе көтеріп, толысу мен өсудің, әбден есейіп марқаюдың барысында сол көзқарасын тереңдетіп отырды.

¹⁹ Бекхожин К. Дүлдүл ақын өнегесі. — Қазақ әдебиеті, 1979, 20 июль.

Пушкиннің Лицейде оқып жүрген кезде жазған өлеңдерінде оған ақын бейнесі біресе күйрек «жыршы», біресе «бойкүйез философ» кейпінде көрінсе, жиырмасыншы жылдардың бас шенінде «адамзаттың досы», азамат-ақын ретінде елестейді. Бертінде сықақшы, романтик ақынның тұлғасы бой көрсетеді, декабристік идеялармен нәрленген шақтағы туындыларында Пушкин қоғамға, халыққа қызмет ететін поэзияны жақтап, азамат-ақынның кескін-келбетін көріктейді. «Қасиетті құрбандық» дегеніміз оның санасында ақынның халық алдындағы борышы; ал өнердің мағынасы, сұлулығы заман шындығын, халық өмірін асқан шынайылықпен, шеберлікпен суреттеуде. Поэзия мәселесіндегі күдіктері мен қайшылықтарының біржола шешімін ол «Ескерткіш» өлеңінде тапты. «Ел ізі оған салған суи білмес» — міне, Пушкиннің ұғымында өнердің ең биік өлшемі, нағыз халықтығы, ғасырлар бойы жасай беруінің шарты осы.

Данышпан ақынның поэзия мәселелеріне қатысты түбегейлі толғамдарына осылайша қысқаша сипаттама бергеннен кейін, негізгі тақырыбымызға көшейік те, оның осынау тақырыптағы үш-төрт өлеңінің қазақшаға қалай аударылғанын сөз етейік.

«Пайғамбар» («Пророк»)

Өлең 1826 жылдың күзінде, декабристер қайғылы жазаға ұшырағаннан кейін жазылған. Бұл өзі Пушкиннің ақындық декларациясы есепті, программалық шығарма. Қатаң да ұстамды, асқақ шешендік стильдегі «Пайғамбар» Ломоносов пен Державиннің азаматтық, философиялық одаларымен, декабристердің ақын-пайғамбар жайындағы шығармаларымен сабақтас.

Таурат кітабындағы пайғамбар тұлғасын есте тұтып, сондағы кайсыбір бейнелер мен сарындарды шебер пайдаланған Пушкин нағыз ақынның дүниеге қалай келетінін, оның тамаша дарынға қалай ие болатынын, «жан шөлінен шаршаған» жанның ғана қабілеттілігін, жолда кездескен бөгеттердің бәрін жеңе алатынын сипаттайды. Пушкиннің түсінуіндегі ақын — өмірдегі ұсақ-түйектерден бойын аулақ салатын, өзін билеп-төстеушілер тобына қарсы қоя білетін пайғамбар. Өлеңде ақынның міндеті, поэзияның қоғамдық қызметі, оның идеялық және дүние танытқыштық күші осылай анықталған.

Пушкин пайғамбар образына неліктен бет бұрған? Библия — таурат (әр заманда айтылған, жазылған түрлі ертең, аңыз шығармаларды «кұдай сөзі» деп уағыздайтын еврейлердің және христиан діни кітабы). Ондағы образдар оған не үшін керек болған? Ақырында болған оқиғаның автор атынан емес, пайғамбар атынан баяндалуында нендей мән бар?

Декабристер қозғалысы күшпен жанышталғаннан кейін Пушкин өзін жападан-жалғыз қалғандай сезінген. Бірақ қайғы-мұңға көмілмей, халық пен отан тағдырына жауапкершілік менің мойныма жүктеледі деп түсінген. Осындай ойға берік бекінген ол ащы шындықты айту, халайықтың көзін ашып, оқиғаның шын мәнісін аңғарту, үстем тап өкілдерінің опасыздығын, озбырлығын аяусыз әшкерелеу тәрізді абыройлы міндеттің бүкіл ауыр салмағын өз иығымен көтеруді көздеген.

Исай пайғамбардың діни кітабын оқыған Пушкин ондағы образдар мен сарындарды сол күйінде қабылдай салмаған; ұлы ақын діни уағыздаулардан мүлде аулақ. Мысалы, Исай кітабындағы алты қанат есірәфіл Пушкинде жай періште емес, пайғамбарға дүние тану «даналығын» дарытатын күш есебінде суреттеледі. Ұлы ақын Таурат кітабына тексті тұрғысынан қарағанда осылайша жақындап, осылайша алыстай да білген.

Ежелгі адамдардың ұғымы мен сенімі бойынша, пайғамбар аллатағаланың ықтияры мен еркін білдіруші, ақиқат ретінде түсіндіруші саналған. Ол бүгінде де, болашақта да алыстан болжаушы сәуегей, екеуіне де баға беретін әділ қазы, кемтарларға, езілгендерге қол ұшын беретін қалаулы қамқор деп сенген. Ескілікті түсініктер бойынша оған дүниедегі барша құбылыстың мән-жайына үңіле білетін, бетін, жүзің демей, шындықты ашып айта алатын әулие есебінде қараған.

Пайғамбар бәрін көріп-білетіндей, бәрін жазбай танытындай қасиеттер мен сипаттарға ие болуға тиіс. Ол қоғам мен табиғатты басқарудың ең жоғарғы заңдарына әбден қанық, өзі өткір тілді, ыстық жүректі келеді. Оның аузынан шыққан сөз адамның ақыл-ойын, жігер-еркін түгел баурап алатындай, қалтқысыз сендіретіндей күдіретті де. Пайғамбарлық қызмет атқарылып тұрған шақта, творчестволық шабытқа бөлену үстінде тіршіліктегі ұсақ-түйектің, әуре-сарсаңдықтың, жадағайлықтың, келенсіздіктің бәрі жер бетінен жым-жылас жойылуға, өліп-өшуге, топыраққа, күлге айналуға тиіс.

Пушкин өлеңінде дүниені танып-білудің ең жоғары түрі пайғамбарға қалай келгені, қалай дарығаны асқақ сезімдер арқылы суреттеледі («Сипап өтті құлағымды»). Сонан соң осынау салтанатты әуен хасіретті күйге ауысады: адам өзін құрбандыққа шалады (ғаси тілін суырып алуы, аузына дана жыланның тілін салуы, көкірегін семсермен қақ жарып, тітіреп, дірілдеген жүрегін суырып алуы, қуыс кеудеге жанған қызыл шоқты тығуы).

Жәбір-жапа, бейнет-азап шегу арқылы адам пайғамбарға айналады. Оған жүктелетін міндет — «Жалындалған сөзіңмен жандыр адам жүрегін». Міне Пушкин өнердің қоғамдық ролін, ұстаздық қызметін осылай белгілейді.

Өлең бір-бірімен омыртқадай жалғасып жатқан үш бөліктен тұрады. Өмірдің тұңғық сырларын білуге жұмсалған сезім мен ойдың қуаты көрсетілген тамаша шығармада адамға қызмет ететін ақын-пайғамбардың тұлғасы жасалады.

Ақын-пайғамбар бейнесі Пушкиннің басқа да поэзиялық шығармаларында ұшырасып тұрақты образға айналып отырады.

«Пайғамбар» қазақшаға алғаш 1915 жылы аударылып, «Айқап» журналында жарияланғаны, тәржіманың сапасы жайында осы еңбегіміздің «Сөйлейді Пушкин қазақша» тарауында арнайы әңгімелегендіктен, оған енді аялдап жатпаймыз. Біз Ілияс Жансүгіровтың отызыншы жылдарда, Қалижан Бекхожиннің елуінші, жетпісінші жылдарда жарияланған аудармаларымен толық танысып, әр қайсысының түпнұсқа рухына қаншалық сәйкес келетіндігін сөз етеміз.

Жансүгіровте:

Жан шөлінен шаршап тым
Құла түзде қаңғырдым.
Сұрапылды ұшыраттым
Торабында жолымның.
Түсімдей, епті саусағы
Көзімді ақырын сипады,
Шошуындай қыранның
Жайнады көз жанарым.
Құлағымға тиіп ед,
Кетті айналам у-шу боп.
Түйдім көктің діттеуін,
Ғаршыда періште ұшуын,
Теңізде мақұлық босуын,
Өзекте шілік өсуін²⁰.

²⁰ Жансүгіров І. Шығармалары. Алматы, 1960, 1-т., 460-б.

Бекхожинде:

Жан аңсары сусағанда,
Талықтым мен меңіреу жонда.
Келді есрафіл алты қанат
Тоғысқан бір торап жолда.
Саусағымен, жеңіл жұмсақ,
Жанарымды қалды сипап;
Шошып қалған бүркіттей бір
Алғыр көзден жарқ етті нұр.
Сипап өтті құлағымды,
Құйды сонда ду, дабылды.
Естідім мен: көк тітіреп,
Періштелер гулеп ұшып,
Әбжыландар суда гүрлеп,
Самсай қалды жерден шыбық ²¹.

Екі аудармада да «Пайғамбардың» идеясын, стилін, бейнелеу жүйесін сақтауға көп зер салынған. Екі ақын да түпкі текстіден ауа жайылмай, тіпті тармағына дейін дәлме-дәл түсіріп отырған.

Дегенмен, бірінші үзіндідегі алғашқы екі тармақ түпнұсқаның рухына едәуір жақын тәрізді. Оның есесіне, үшінші тармақта «алты қанат есрафіл» түсіп қалған. Бәлкім, Ілияс «есрафілді» «сұрапыл» ұғымына енгізіп жіберген болар, я болмаса басылуда қате кеткен шығар. Қалижан осы олқылықтың орнын толтырған. Бірақ «И их наполнил шум и звон» — «құйды сонда ду дабылды» болып тәржімалануы құлаққа кіріцкіремейді. Звон — дабыл емес шығар. Келесі шумаққа қарайық:

Жансүгіровте:

Ол аузыма үңілді,
Сұм дүние сөз қуар.
Жұлды ғаси тілімді,
Ашылып аузым аңырдым.
Данышпан жылан у тілін
Қанды қолмен орнатты.
Тілді қылыш көкіректі
Тітіретіп алды жүректі,
Жалындаған шаланы
Кеудеме әкесп ол тықты.

Бекхожинде:

Қанды қолын сап аузыма,
Бейпіл, сұман, сөзі күнә,
Қарысқан сол қу жағыма,
Дана жылан тілін салды.
Содан кейін көкірегімді
Қылышпенен тіліп жарды.

---

²¹ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары, 1-т., 149-б.

Дірілдеген жүрегімді
Суырды да
Жұлып алды.
Салды қызыл шоқты жанған
Бос кеудеме қуыс қалған.

«Пайғамбар» автор сөзі кірістірілмей, пайғамбардың өз әңгімесі түрінде монолог ретінде жазылған. Аудармашылар бұл үзінділер тұсында да өздерінің ақындық қабілеттерін танытып, өлеңнің бітімі мен болмысын, ондағы әуен сарындарды сақтап баққан. Тек қана «в уста замерзшие мои» тармағындағы «замерзшие» Илияста қалып қойған («Ашылып аузым»). Қалижан да, Илияс та «мечті» семсер демей, «қылыш» деп ала салған. Сондай-ақ бірінші үзіндіде «тітіретіп алды жүректі» тармағы орысшасындағы: «И сердце трепетное вынул» деген сөздердің күшін жеткізе алмай тұр. Әсіресе «алды» етістігі жүректі суырып алғандықты аңғартпайды.

Шығарманың пафосын анықтап, бүкіл идеясын ашатын соңғы шумақ мынадай:

Пушкинде:

Как труп в пустыне я лежал,
И бога глас ко мне воззвал:
«Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моею,
И, обходя моря и земли
Глаголом жги сердца людей».

Жансүгіровте:

Түзде өліктей жатқанда
Уахи сөзін қатты алма:
«Тұр, пайғамбар, көр, тыңда,
Әміріме мойын сұн,
Жерді, суды арала
Жалындаған сөзіңмен
Жандыр адам жүрегін».

Бекхожинде:

Өліктей бір жаттым жонда,
Күдірет үні жетті сонда:
«Тұр, пайғамбар, баста, тыңда,
Әміріме ер де менің,
Жерді, суды кезіп шарла,
Жандыр сөзбен ел жүрегін».

Мазмұн, мағына жағынан пәлендей бұрыстық байқалмайтын бұл шумақтарда Жансүгіров идеяны еркін жеткіземін деп тармақ санын асырып жіберген. Бірақ түпнұсқаға да, аудармаға да бұдан келіп тұрған зиян

жоқтың қасы. Анау асыл туындыдағы күрделі де көрікті ойдың өңі қашпаған, күші кемімеген.

Қалижанның «и бога глас...» тіркесінде алла, тәңір, құдай сөздерінің бірде-біріне соқпай, құдіретке қарай тартуы неліктен?

І. Жансүгіров аудармасындағы бір ерекшелік: «Таурат кітабындағы сарындар мен бейнелер белгі беріп тұрған өлеңнің қазақшасына араб, парсы сөздерін орынды енгізген («Ғаси тіл», «Ғарыш», «Уахи сөз»).

«Пайғамбардың» туысқан тілдерде қалай өрнектелгенін түгел салыстырып жатудың жөні келмес. Сондықтан ең соңғы, қорытынды шумақтың әр тілдегі нұсқаларын келтірумен тынайық.

Азербайжанша:

«Әй пейгамбар! Дүр кәл эшит, гиям эт,
Кет эмирим мәхлугата э'лам эт!
Сәһра, дәрә мөвчудатын ояндыр,
Кәләмыла халгын гәлбини яндыр»²².

(А. Сәһһат тәржімасы)

Өзбекше:

— «Тур, кур әй пайғамбар, қулоғингни сол,
Иродом-ла түлиб чинлик таратгил.
Денгизда, тупроқдо айлап, айт мақол,
Сүзла, инсонларнинг қалбин ёқабил»²³.

(Міртемір тәржімасы)

Ұйғырша:

«Турғин, пәйғәмбәр, көз ач, сал құлақ,
Кәлтүргин бәжа мениң әрмирини.
Деңизу — йәрни чарлап һәммә яқ,
Сөз билән яндур инсан қәлбини»²⁴.

(Х. Абдуллин тәржімасы)

Үш үзіндіден де біз өзімізге әбден таныс пайғамбар, тұр, көр, есіт, сахара, дария, жандыр сияқты сөздерді оқып қана қоймаймыз, туысқан тілдердегі Пушкин лебін, рухын сеземіз. Пушкин азербайжанша, өзбекше, немесе ұйғырша осылай сөйлегеніне сүйінеміз.

Мәселе сөздердің сырттай ұқсастығында емес, ішкі мәнінде, мағынасында. «Пайғамбардың» орысшасы «Духовной жаждою томим», — деп басталмай ма? Сон-

²² Пушкин А. С. Әсәрләри, 2-т., 12-б.

²³ Пушкин А. С. Таңланған асарлар, Ташкент, 1949, 1-т., 186-б.

²⁴ Пушкин А. С. Шеирлар, 67-б.

да осындағы жол басындағы сөз дәлме-дәл тәржімаланды рухани дегенді аңғартпай ма? Біздің көршілес республикамыздың ақындары осылай қабылдапты да.

Азербайжанша:

Рухани тәшнәләбликлә...

Өзбекше:

Рухий ташланикда...

Ұйғырша:

Рохий истәктә...

Үшеуінде де — *рухани*. Ал біз «духовной» дегенді өлеңде рухани түрінде алсақ, қарадүрсіндікке, прозаизмге апарып соғар еді. Сондықтан да Ілияс Жансүгіров оны «Жан шөлінен» тіркесі арқылы берген, мұның өзі негізгі текстінің мағынасына қайшы келмейтін ұғым.

«Пайғамбардың» түркі тілдеріне біршама сәтті аударылуы ағайынды республика ақындарының Пушкинді түсінгендігін ыспаттайды. Жазушының эстетикалық кредосын белгілейтін туындылар әлем әдебиеті тарихында аз кездеспейді (Гетенің «Суретшінің таңертеңгі жыры», Шиллердің «Қоңырау жыры» т. б.). Бірақ «Пайғамбар» ойының даналығы мен тереңдігі, көркемдік қуаты жағынан солардың бәрінен биік тұрған дербес дүние. Ақын ролін анықтау үшін таурат символикасына сүйенген Пушкин декабристер поэзиясының дәстүрін дамыта отырып, оны зәулім заңғарға көтерген.

«Ақын» («Поэт»)

Ақын мен қоғамның қарым-қатынасы жайындағы мәселе Пушкиннің «Ақынға» (1827) өлеңінің тобақазығы. Мұнда творчестволық шабыттың сипаты баяндалады. «Пайғамбармен» сабақтасып жатқан осынау өлеңде қандай адамның ақын бола алатыны айтылады. Ол «~~әу-әу~~ ~~арсаң~~ дүниенің» қамынан қол үзуге, «у-шулы орманның ну ағашына» кетуге, мінез-құлықтағы міндерден арылуға, табиғат дүниесінің ұлылығы мен тұтастығын сезінуге, билеп-төстеушілерден өз тәуелсіздігін сақтауға тиіс.

Әлбетте, ақындық шабыттың шалқуына, құдіретті күшке айналуына құрылған өлеңде шулы ормандарға қарай жөнеу, табиғат дүниесімен туысу туралы ой қозғау «таза» өнерді насихаттау емес. Мұнда ақынның анық

сақ оянған бүркітке ұқсатылуы бір жағы «Пайғамбардағы» идеямен астасып жатса, екінші жағынан, шабыт көзінің қайда екенін абайлатады.

Бізде «Ақынның» екі түрлі аудармасы бар. Алғашқысы (1937) Ілияс Жансүгіровтікі, кейінгілері — әр жылдардағы басылымдарда (1949, 1953, 1975) жарияланып жүргендері — Қасым Аманжоловтікі.

Пушкинде:

Пока не требует поэта
К священной жертве Аполлон,
В заботах суетного света
Он малодушно погружен;
Молчит его святая лира;
Душа вкушает хладный сон.
И меж детей ничтожных мира
Быть может, всех ничтожней он.

Жансүгіровте:

Әулие құрмандыққа Аполлонға
Әзірге ақын керек болмағанда,
Қамында²⁵ әуре-сарсаң дүниенің
Ол жүрер байқалмастан батып шаңға.
Ардақты ақындықтың жағы тынар,
Жаны салқын ұйқыны азық қылар.
Заманның құнарсыз көп ұлы ішінде
Бәрінен құнарсызы осы шығар²⁶.

Аманжоловта:

Қасиетті құрбандыққа
Бастамаса Аполлоны,
Ақын сорлы ол уақытта,
Шырмар оны дүние торы.
Шертлес лире, күйсіз-үнсіз,
Жанын билер салқын ұйқы,
Өңшең құнсыз ортасында
Ол ең құнсыз, ол ең күйкі²⁷.

Жансүгіровтің де, Аманжоловтың да қазақшасы түпнұсқамен салыстыруға жарайтындай дүниелер. Екеуі де орысшасындағы мазмұннан, мағынадан алыстамаған. Ертеректе тәржімалана тұрса да, Жансүгіров нұсқасы Пушкинге мейлінше жақын, тіпті кей тұстарда дәлме-дәл.

²⁵ Ілияс Жансүгіров шығармаларының бірінші томында (1960 ж. 462-б.) осы сөз «қанымда» болып қате басылған. Біз оны бұрынғы басылымдарына қарап «қамында» деп түзетіп жаздық.

²⁶ Жансүгіров І. Шығармалары, 1-т., 462-б.; Келесі үзінділерді де осы беттен қараңыз.

²⁷ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары, 1-т., 162-б.; Келесі үзінділерді де осы беттен қараңыз.

тәрізді. Ілияс «священная жертваны» — «қасиетті құрбандық» демей, «әулие құрмандыққа» деп алған. Ол «пока не требует» дегенді ресми аудармаларда кездестінін «әзірге талап етпейді» тіркесі арқылы бермей, түпнұсқаға сәйкес келетін өлең тілімен «Әзірге ақын керек болмағанда» деп дұрыс қазақшалаған. Бірінші шумақтың келесі екі тармағы да дәлдік нысанасынан көрініп тұр. Қайта, Қасым Аманжолов «Бастамасадан» бастап өзіншелеп жіберген. «Ақын сорлы ол уақытта, шырмар оны дүние торы» тармақтары орысшасындағы: «В заботах суетного света он малодушно погружен» деген қос тармақтың төлемі бола алмайды. Мұны Ілияс «Қамында әуре-сарсаң дүниенің» деп, орысшасына барабар етіп сомдаған.

Лирика сөзін қолданбаған І. Жансүгіров оны ақындықтың ұғымымен алмастырған («Молчит `его святая лира» — «Ардақты ақындықтың жағы тынар») Аманжолов «святая» эпитетін тастап, жай ғана «лира» дей салған.

Лираны Қасымша сол күйінде қалдыру қажет пе, әлде Ілиясша ауыспалы мағына арқылы аңғарту жөн бе? Пушкин өлеңінің әрпінен айрылмайтын тәржімашы оның қасиетті лирасы үндемейді сияқты бірдеңені аужал етуі мүмкін. Ілияс өйтпеген, өлеңді өлеңмен аударған, түпнұсқадағы поэзия қазақшасында да поэзия болып шығуын көздеген.

Осы шумақтың соңғы екі тармағын тәржімалаған кезде де Қасым өз жанынан қосымшалар («ол ең күйкі») жалғаумен қатар, түпнұсқадағы аса қажетті ұғымды білдіретін мағыналы бір сөзді тастап кеткен. Пушкин «и меж детей ничтожных мира» десе, Қасым мұны «өңшең құнсыз ортасында» тіркесіне айналдырған. Заманның дүниенің дейтін ұғым мүлде қалып қойған. Келесі шумаққа ойысайық.

Пушкинде:

Но лишь божественный глагол
До слуха чуткого коснется,
Душа поэта встрепетется,
Как пробудившийся орел.
Тоскует он в забавах мира,
Людской чуждается молвы,
К ногам народного кумира
Не клонит гордой головы;
Бежит он, дикий и суровый,
И звуков и смятенья полн,
На берега пустынных волн,
В широкошумные дубровы...

Жансүгіровте:

Күн туып сақ құлаққа үн шалатын,
Бір кезде естіп қалса алла аятын.
Сілкініп, ұйқысынан сергіп қыран,
Аспанға акын қағар жап қанатын.
Дүние ойнап-күлсе, ол мұңайып,
Жатырқап, жұрт сөзінен шетке тайып
Халықтың сәжда қалған құбласына
Имейді ол менмен басын ерге лайық,
Акындығы алып қашып, алас ұрад,
Толқынды құла түздің жағасына.
Қашар ол жат мінезді, жабайы боп,
У-шулы орманның ну ағашына...

Аманжоловта:

Кенет, бірақ, кереметті үн
Шалып қалса, құлағын сап.
Сілкінер кеп акын шіркін
Сақ оянған бүркітке ұсап.
Дүние — думан, ол қайғылы
Безер аулақ жұрт сөзінен.
Тұрсадағы құдай ұлы
Бас имес, өр мінезімен.
Қашады аулақ қатал тағы,
Дегбірсіз ой, толған бір күй.
Толқындардың долы ойнағы,
Шулы ормандар тартар ылғи...

Ілияс Жансүгіров Пушкиннің басқа өлеңдерінде де, нақ осы «Акын» туындысында да кездесетін «божественный глагол»-ды тастап кетпей, алла аяты мағынасында алған. Қасым Аманжолов мұны «кереметті үн» деп түсінген. Шумақтың басқа тармақтарының көркемдік қуатын жеткізуде де Жансүгіровтың тәжірибелілігі, еркіндігі, шеберлігі бесенеден белгілі болып тұр.

«К ногам народного кумира» — «Халықтың сәжда қылған құбыласына» (Ілияс), «Тұрсадағы құдай ұлы» (Қасым). Осы екі жолдың біріншісі түпнұсқаға тең түскен де, екіншісі кем түскен.

Рас, сәтсіз тармақтар Ілиястан да табылады. «И звуков и смятенья полн» тіркесінің қазақша баламасы «Акындығы алып-қашып, алас ұрадтан» гөрі дәлірек, көркемірек болуға тиіс. Қасымның «Дегбірсіз ой, толған бір күйі» орысшасына біршама жақындайтындай.

Пушкиннің акын жайындағы өлеңдерінде жиі кездесетін «чернь», «толпа» сөздерінің мағынасын анықтай кеткен жөн. Бұл тұстарда «чернь» деп ол халық тағдырына, өнер тағдырына немқұрайды қарайтын, тек қаракан басының ғана қамын ойлайтын, билеп-төстеуші ас-

таналық қауымды айтады. «Чернь» мен халық Пушкиннің ұғымында біріне-бірі қарама-қарсы екі түрлі ұғым. М. Горький айтқандай: «...Чернь» деп ол өзін қоршаған аксүйектік, астаналық қоғамды меңзеп отыр*.

Өзі өмір сүрген заманда халықтан қол үзуді, «тобырдың» арасында жалғыз қалуды Пушкин аса ауыр сезінді. Сондықтан да оның поэзиясында «Патша өзін, өзіңше жүр», — деп тіл қататын, жалғыз қалған ақынның бейнесі бой көрсетті. «Тобырдың» пікіріне құлақ аспау, онан еркін болу, творчество бостандығын көксеу нағыз поэзияға қажетті жағдай ретінде есептелді. Осынау жәйт «Ақынға» өлеңінен де байқалады.

«Ақынға» («Поэту»)

«Кітап сатушының ақынмен әңгімесі», «Ақын», «Ақын мен тобыр» сияқты өлеңдерінен кейін Пушкин ақын және поэзия тақырыбын онан әрі тереңдете келіп, «Ақынға» (1830) сонетін жазады. Сонетте ақындық творчествоның еркіндігін талап ету бұрынғыдан да айқынырақ, анығырақ айтылады.

Бастапқы тармақтарында-ақ ақынға: ел махаббатын бұлдама, патшасың жеке өмір сүр деп тіл қататын Пушкин шынында халық пен ақынның қарым-қатынасы туралы мәселеге ден қояды. Бірақ ол өнердің қоғамдық өмірден дербестігін жақтамайды, поэзияны өмірге қарсы қоймайды. Оның пайымдауынша, ақын творчествода еркін болуға, билеуші таптың ыркына көнбеуге, «еркін жолмен» жүруге, «еркін ақыл ым қаққан жаққа» қарай жөнелуге тиіс. Сайып келгенде Пушкин мұнда ақынның идеялық және творчестволық еркіндігін жоқтайды. Ол өнердің автономиялығы дегенді қорғамайды.

Шабыт және поэзияның қоғамдағы орны, — міне, Пушкин мәселені осы екі тұрғыда шешеді. Шабыт, творчество еркіндігі ол үшін шешуші шарт болып табылады.

«Ақынға» сонетін бізде төрт ақын — І. Жансүгіров, Ғ. Орманов, Қ. Бекхожин және Қ. Аманжолов қазақшалаған. Әр аударманың сапасын түпнұсқамен салыстыру арқылы анықтап көрейік.

Пушкинде:

Поэт! Не дорожи любовью народной,
Восторженных похвал пройдет минутный шум;

* Горький М. Орыс әдебиетінің тарихы. М., 1939, 101-б.

Услышишь суд глупца и смех толпы холодной;
Но ты останься тверд, спокоен и угрюм.
Ты царь: живи один. Дорогою свободной
Иди, куда влечет тебя свободный ум,
Усовершенствуя плоды любимых дум,
Не требуя наград за подвиг благородный.

Жансүгіровте:

Ақыным! Бұлдама елдің махаббатын,
Мақтаулар масайрасқан аз тұратын.
Естірсің есер сотын, көп күлкісін,
Бол бірақ өзің тыныш, берік, салқын.
Патшасың, жеке өмір сүр. Жолда еркіндер
Еркін ақыл ым қаққан жаққа жөнел.
Игілік ерлігіңе сый сұрама,
Ұнатқан ой жемісін жетілте бер ²⁸.

Ормановта:

Ақыным! Елпідеме ел сүйді деп,
Өткінші өтер-кетер бос гуілдек.
Естісең ақымақ сынын, ез күлкісін,
Қалпыңнан қатал, салқын айныма тек.
Патша өзің, өзіңше жүр, жолың айқын,
Солай бас, қайда тартса еркін ақыл.
Жемісін жетілте бер, сүйікті ойдың,
Ізгілік ерлігіңе тілеме ақы ²⁹.

Бекхожинде:

Ақын, сен, бәлсінбе жұрт мақтады деп,
Мадақтау минут шуы өтер гулеп.
Естірсің надан сынын, сұм күлкісін,
Бірақ сен сақта сабыр, берік бол тек.
Патша өзің, жаса жалғыз еркін жолмен,
Еркін ой тартса қайда, еркіне көн.
Сүйікті қиялыңды шалқыта бер,
Тілеме ізгі ісіңе мақтауды сен ³⁰.

Аманжоловта:

Ақын! Халық сүйді деп, таспа бекер,
Минуттік мақтау шуы өтер-кетер.
Естірсің ессіз сотын, сұмдар ниетін,
Сонда да сабырлы бол, саспа, бекін.
Өзің патша, тұр жалғыз. Еркін жолмен
Ақылына ердағы жүре бер сен.
Өршіт ойдың жемісін игілікті,
Бірақ оған сұрама сен сыйлықты ³¹.

²⁸ Жансүгіров І. Шығармалары, 1-т., 461-б.; *Келесі үзінділерді де осы беттен қараңыз.

²⁹ Пушкин А. С. Шығармалары. Алматы, 1953, 1-т., 271-б.

³⁰ Сонда, 272-б.

³¹ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1975, 1-т., 194-б.

Тұтастай алғанда, әр кезде әр ақынның қолымен жасалған төрт тәржіма орысша текстінің маңайынан ұзап кетпей, ондағы ойды бұрмалап, бұлдыратпай айқын жеткізуге күш салған. Өлеңді алғаш қазақшалаған Ілияс Жансүгіров түпнұсқаға мейлінше жақындаған, кей тармақтарды тіпті дәлме-дәл бере алған. Тек қана «смех толпы» деген сөздерді «көп күлкісі» ретінде ұғындыруы көкейге қонбайды. Мұны Ғ. Орманов «ез күлкісі», Қ. Бекхожин «сұм күлкісін», Қ. Аманжолов «сұмдар ниетін» деп алған екен. Біздіңше, Бекхожин баламасы түпнұсқаға бір табан жақын тәрізді.

Сонеттің бірінші шумағының бірінші тармағындағы «не дорожи любовью народной» тіркесіндегі соңғы екі сөз — Ілияста «елдің махаббаты», Ғалида «ел сүйді», Қалижанда «жұрт мақтады», Қасымда «халық сүйді» болып келеді. Сондай-ақ, «свободный ум» да екі-үш түрлі тәржімаланған: Ілияс пен Ғалида — «еркін ақыл», Қалижанда — «еркін ой», Қасымда жай ғана «ақылына» делінген. Бұл тұста соңғы екі қаламгер дөп баса алмаған, оның біреуі — Қасым «ақылдың» алдындағы аса маңызды «еркін» эпитетін ескермеген.

Кейбір тармақтардың қазақшалануында кәдімгідей бір ізділік, ұқсастық байқалады: «Ұнатқан ой жемісін жетілте бер» (Ілияс), «Жемісін жетілте бер сүйікті ойдың» (Ғали); «Игілік ерлігіне сый сұрама» (Ілияс), «Ізгілік ерлігіне тілеме ақы» (Ғали). Мұндағы сәл айырма — тармақтардың орындары ғана ауыстырылған. Осы екі тармақ келесі екі аудармашыда екі түрлі: «Сүйікті қиялыңды шалқыта бер» (Қалижан), «Өршіт ойдың жемісін игілікті» (Қасым). «Қиялды шалқыту мен ойды өршіту сырттай құлаққа жағымды естіле тұрса да, орысшадағы «усовершенствуя плоды любимых дум» сөздерін жеткізе алмаса керек. Сонеттің қалған алты тармағы мынадай.

Пушкинде:

Они в самом тебе. Ты сам свой высший суд;
Всех строже оценить умеешь ты свой труд.
Ты им доволен ли, взыскательный художник?
Доволен? Так пускай толпа его бранит
И плюет на алтарь, где твой огонь горит
И в детской резвости колеблет твой треножник.

Жансүгіровте:

Олардан өзің биік, өзің сотсың,
Сөзіңді бағалауға елде жоқсың.
Талғампаз шебер іске ырзасың ба?

Ырзасың? Ендеше көп сөге берсін,
Шам жаққан михрабыңа топ түкірсін,
Баладай шырағыңды қозғасын да.

Ормановта:

Өзінде ол. Өз басында өзін қазы,
Өзіндей еңбегіңе кім таразы!
Суретшім, өз көңілің ұнатса оны,
Тобырлар шулай берсін боп паразы.
Менсіңбей өр жаныңды от маздаған.
Баладай есіргенмен, жоқ лажы.

Бекхожинде:

Өзіңе өзін тәзір, төрешісін,
Басқадан өзіңе артық бересің сын.
Мақтау — мадақ өзінде, алғыр ақын,
Осыған қанағат қып көнемісің?
Көндің бе? Онда мейлі жұрт не десе,
Мейлі, тобыр гулеп, күңкілдесе.
Құрбан шалған мосыңды балаша ырғап
Алтарьға отын жанған түкірсе де.

Аманжоловта:

Сыйлық та бар, өзінде билік те бар,
Өз еңбегің өзінмен бағаланар.
Ризамысың, сен соған, суреткерім?
Ризамысың? Мейлі олар сөге берсін,
Саған қарсы қарғысын төге берсін.
Мейлі сенің бүлдірсін треножнигің.

Төрт үзіндінің Пушкин рухына анағұрлым жақындайтыны — Ілиястікі дер едік. Үшінші, төртінші тармақтарда түпкі мағынадан алыстамаған, дәлдікті көздеген қазақ ақыны бесінші, алтыншы тармақтарда өзге бір әдіске ауысып, «алтарь» мен «треножникті» сөзбе-сөз тәржімаламай, сол екеуінің төлемін табады. Алтарь — шіркеудің басты бөлмесі, құрбандық шалатын орын дейтін ұғымдарды қабылдай салмай, ақындық балама іздейді де, түркі тілдеріндегі михрабқа тоқтайды. Мешіттің құбыла жағындағы имам тұратын орын михраб оған алтарьдың сыңары сияқтанып көрінеді. Расында да, «шам жаққан михрабыңа топ түкірсін» демей, «шам жаққан алтарыңа топ түкірсін» десе, сорақылау естілуі мүмкін ғой. Сол сияқты, Ілияс «треножникті» үш аяқ мосы немесе шідер деп алса, оқырман бұдан не ұғар еді? Сондықтан аудармашы «Шам жаққан михрабыңа» тіркесінің мағыналық жағынан жалғасы етіп «шырағыңды» сөзін қолданған. Біздіңше, «алтарьді» өзгертпей сол күйінде қалдырған, «треножникті» — «мосы» деп тәржіма-

лаған Бекхожин ұтпаған тәрізді. Ғ. Орманов осы тармақтарды қазақшалауда еркіндікке жол берген. «Мен-сінбей өр жаныңды от маздаған», «Баладай есіргенмен, жоқ лажы» — орысшадан одағайлау емес пе? Қ. Аманжолов өзінше сай өрлеп, «Соған қарсы қарғысын төге берсін» тармағын өз жанынан жалғайды да, соңғы тармақты «Мейлі сенің бүлдірсін треножнигің» деп басқа жаққа қарай ойысады.

Бірінші тармақтың алғашқы «Они в самом тебе» деп келетін ықшам да айқын нұсқасын Ілияс аударусыз қалдырса, Қасым «сыйлық та бар» деп өңге ұғыммен ауыстырған. Қалижан оларды үшінші тармаққа қарай ығыстырып, «Мақтау-мадақ өзінде» ретінде түсіндірген. Дұрысында, олай емес. Пушкин бұл арада «Они в самом тебе» тіркесінде «они» деп сүйікті ойдың жемістерін (орысшада — плоды любимых дум) айтып отыр.

«Толпа» сөзін Ілияс әуелі «көп» деп («Ендеше көп сөге берсін») алып, артынша «топқа» ауыстырған.

Пушкиндегі «взыскательный художник» Ілияста «талғампаз шебер», Ғалида жай ғана «суретші», Қалижанда «алғыр ақын», Қасымда «суреткер» мағынасында берілген.

Сонеттің осы шумақ тұсындағы ұйқас жүйесін Ілияс Жансүгіров қана сақтай білген (а а б в в б). Ғали үшінші тармақтағы «доволен» деп басталатын интонациялық ерекшелікті ескермеген. Ал Қалижан сонеттің соңғы алты тармағын сегіз тармаққа дейін жеткізген.

Сонымен, «Ақынға» сонетінің сәтті шыққан шумақтарымен қатар ажарсыз, ақаулы тұстары да мен мұнда-лап тұрғанын көреміз.

* * *

Әлдеқашан ойымызға орнығып санамызға сінген қашанғы қағида: лирика дегеніміз адамның ішкі әлемін, ой-сезімін анағұрлым толық, мейлінше мол суреттеуге мүмкіншілік беретін ерекше жанр, поэзияның келелі бір саласы, түрі. Әлбетте, лириканы таза субъективтік түйсіктердің көрінісі деп қарау ағаттық болар еді, ол, сонымен бірге, адамды қоршаған сыртқы дүние фактілерінің ақындық сәулесі, жүзеге асырылуы. Лирика халық өмірінің барша жақтарын қамти алады, ол ұлттық характерді айқындау мен сипаттаудың да күшті құралдарының бірі.

Лириканың реализмі. Егер мұны Пушкинге жанастыра айтсақ, дүниежүзілік әдебиетте өзінің ішкі дүниесін, күйініш-сүйініштерін, өз тұлғасының ірілігі мен байлығын лирикада дәл Пушкинше терең аша білген ақын сирек шығар.

Ұлы ақын лирикасы жанр жағынан мейлінше алуан: саяси лирика, поэзия, ақын туралы толғаныстар, көңіл күйі, табиғат лирикасы, сәлем хат түріндегі өлең мен баллада, ода мен эпиграмма, элегия мен роман, романс— лириканың барша жанрында ол қайталанбас қолтаңбасын жасап, әр қайсысына мүлде жаңа рең, жаңа мазмұн, ажар-көрік беріп, сыңғырлаған сұлу сөз, сиқырлы үн бітірді.

Пушкиннің кейбір лирикалық өлеңін белгілі бір жанрдың шеңберіне ғана сыйғыза алмайсың. Мәселен, «Андрей Шенье» өлеңінде ода мен элегияның, «Атымнан саған не пайдада» элегия мен альбомдық жырдың принциптерін ұштастырады.

Біз данышпан ақынның табиғат лирикасы саласынан екі өлеңін ғана бөліп алып, олардың әр кезеңде қалай қазақшаланғанын қадағалай қарастыруды мақсат етеміз. Бірақ біз оларды таза табиғат лирикасы дейтін ұғым-түсінікпен шектемейміз. Өйткені мұнда адамды, ақынды қоршаған дүниенің, жаратылыстың сыртқы суреті ғана емес, сол туындылар авторының ішкі дүниесі мен сезім күйлерінің де сыр-сипаты, сымбаты бар.

«Қысқы кеш» («Зимний вечер»)

«Қысқы кеш» (1825) — қазақ тіліне төрт рет тәржімаланып, әр жылдардағы басылымдарда жарияланған. Алғашқы тәжірибе — Сәду Машақов тәржімасы 1935 жылғы жинақтан орын алған; кейінгі Ө. Тұрманжанов, Қ. Аманжолов, Т. Жароков аудармалары 1937, 1949, 1953, 1975 жылдардағы томдықтарда басылған.

Төрт нұсқаны қатар қойып, салыстыра оқығанымызда біз ақындарымыздың кей тұстарда түпнұсқаны дұрыс түсінгенін, қазақша шебер сөйлеткенін аңғарамыз; ал қайсы бір шумақтарда орышадан орағыта қиыстап, жырақтай кететіндігінің куәсі боламыз. Алдыңғысының да, артқысының да мысалын нақты үзінділер арқылы дәлелдейік.

Пушкинде:

Буря мглою небо кроет,
Вихри снежные крутя;
То, как зверь, она завоет,
То заплачет, как дитя,
То по кровле обветшалай
Вдруг соломой зашумит,
То, как путник запоздалый,
К нам в окошко застучит.

Машақовта:

Боран түтеп көкті жапқан,
Қарды иіріп, қуалай.
Кейде ұлиды анша тыстан
Кейде жылап баладай.
Кейде тозған үй үстінен
Судырлайды саломы.
Жолаушыдай тым кеш жүрген
Үй әйнегін қағады³².

Тұрманжановта:

Боран бүркеп көк бетін,
Қарлы құйын зырлайды.
Кейде ұлып бөрідей,
Баладай кейде жылайды.
Төбелік тозған саломдай
Кейде әнге салады.
Кешіккен жолшы адамдай,
Кейде есікті қағады³³.

Аманжоловта:

Кешкі боран көкті бүркеп,
Қарды үйіріп, соқты үдей.
Жас баладай өксиді кеп,
Кейде ұлып бөрідей.
Тозған лашық қамысындай
Суылдайды кей уақыт.
Түн қатқан бір жолаушыдай
Қағады әйнек бей уақыт³⁴.

Жароковта:

Боран түтеп көкті жапты,
Қарлы құйын қуалай.
Кейде ұлыған аң сияқты,
Кейде жылайд баладай.
Төбесінен үйдің тозған
Сыбырлайды саломы.

³² Пушкин А. С. Шығармалары. Алматы, 1935, 48-б.

³³ Тұрманжанов Ө. Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар. Алматы, 1951, 123-б.

³⁴ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1975, 141-б.

Жолаушыдай кешеу қалған,
Терезені қағады³⁵.

Төрт тәржімада да түпнұсқадан алшақтау белгілері біліне қоймайды. Сондықтан мәселе қайсысында қай сөздің анағұрлым дұрыс, шебер қолданылуында.

Бірінші тармақта Тұрманжанов, Аманжолов «мглою небо кроет» тіркесін «бүркеп көк бетін», «көкті бүркеп» деп қазақшалаған. Мұнда мағыналық жағынан бұрыстық жоқ, жатық оқылады. Бірақ орысшасындағы «мглою» тәржімада түсіріліп тастағандықтан, түпнұсқаның әсерлілігі кемитін тәрізді. Біздіңше, Тайыр Жароков осы сөздің қазақша баламасын («түтеп») дәл тапқан. Ал, Аманжолов боранға «кешкі» анықтамасын бекер қосқан. Мұның есесіне, ол үшінші тармақтағы «как зверь» теңеуін Машақов пен Жароковтағыдай «аңша», «аң сияқты» мәнінен ауыстырып, «бөрідей» деп өзгерткен (Тұрманжановта да осылай). Сірә, Аманжоловқа, «аңнан гөрі, «бөрідей» қазақша күштірек, әсерлірек көрінген болар.

Біздің көршілес республикалардағы әріптестеріміз осы теңеуді өз тілдерінде қалай қабылдады екен:

Өзбекше:

Дам хайвондай букириб утар³⁶.

(Міртемір тәржімасы)

Татарша:

Я ерткычтай укерә ул³⁷.

(М. Садра тәржімасы)

Қырғызша:

Бирде жырткыч айбанча улуп³⁸.

(У. Абдукаимов қотормасы)

Бәрі түсінікті: өзбекте — айуандай, татарда — жыртқыштай, қырғызда — жыртқыш айуанша...

Екінші шумақ Аманжолов аудармасында ажарлы да, жұмыр да. Басқа тармақтарын былай қойғанда бір ғана «то, как путник запоздалый»; Қасымда — «Түн қатқан бір жолаушыдай» (Салыстырыңыз: С. Машақовта —

³⁵ Пушкин А. С. Шығармалары, Алматы, 1953, 1-т., 197-б.

³⁶ Пушкин А. С. Таңданған асарлар. Ташкент, 1979, 182-б.

³⁷ Пушкин А. С. Сайланма әсерлер. Қазан, 1954, 79-б.

³⁸ Пушкин А.С. Ырлар, поэма жана драмалар. Фрунзе, 1950, 28-б.

«Жолаушыдай тым кеш жүрген»; Тұрманжановта — «Кешіккен жолшы адамдай»). «Зашумит» етістігін Тұрманжанов «энге салады», Машақов «судырлайды» десе, Аманжолов дыбыс және мағына жағынан жақын «суылдайды» сөзін қолданады.

Тұрманжанов түпнұсқадағы «окошканы» «есікке» айналдырып жіберген. (Аманжолов пен Машақовта — әйнек, Жароковта — терезе). Келесі шумақ мынадай:

Пушкинде:

Наша ветхая лачужка
И печальна, и темна.
Что же ты, моя старушка,
Приумолкла у окна?
Или бури завываньем
Ты, мой друг, утомлена,
Или дремлешь под жужжаньем
Своего веретена?

Машақовта:

Біздің үйшік ескергенге, —
Қараңғы әрі көңілсіз.
Кемпірім сен терезеде
Неге отырсың үн-түнсіз.
Әлде қардың бұрқауына
Қажыдың ба серігім.
Әлде ұршығың зырлауына
Қалғыдың ба өзіңнің.

Тұрманжановта:

Қайғылы һәм қараңғы,
Біздің ескі баспана.
Қарт шеше айна алдында
Неге қалдың тоқтала?

Аманжоловта:

Әрі мұңлы, әрі күнгірт
Баспанамыз кешқұрым.
Алдында әйнек болып жым-жырт,
Неге отырсың, кемпірім?
Әлде, досым, қажыдың ба,
Боран ұлып, бұйығып?
Әлде талып қалғыдың ба,
Ұршығынды иіріп?

Жароковта:

Біздің лашық тозған мүлде,
Күнгірт әрі көңілсіз.
Көрі әжем-ау терезеде
Неге отырсың сен үнсіз?
Әлде, боран сыңсуымен
Серігім, қажып біттің бе?

Әлде ирген ұршығынның
Зырымен қалғып кеттің бе?

Осынау үзінділерден ә дегенде байқалатын бір нәрсе: Тұрманжанов өлеңінің келесі төрт жолын тәржімаламай, тастап кеткен. Ал, тәржімаланған бөлігін алсақ, өлендік жағы онша емес.

Жеке сөздердің мағынасы әр аудармада әртүрлі болып келетініне таңғалу қиын: «лачужка» — «үйшік» (Машақовта), «баспана» (Тұрманжанов пен Аманжоловта), «лашық» (Жароковта). Сірә, соңғысы дөп шығар. «У окна» — «Терезеде» (Машақов пен Жароковта), «Айна алдында» (Тұрманжановта), «Алдында әйнек» (Аманжоловта). Жалпы алғанда, осы үзіндінің әсіресе екінші шумағы Қасым Аманжолов аудармасында әрі жанды, әрі мәнді болып шыққан. Онан соң.

Пушкинде:

Выпьем, добрая подружка
Бедной юности моей,
Выпьем с горя, где же кружка?
Сердцу будет веселей.
Спой мне песню, как синица
Тихо за морем жила;
Спой мне песню, как девица
За водой поутру шла.

Машақовта:

Кел, ішейік, ақ ниеткер
Жас күндегі серігім.
Кел, ішейік, күрөшке әкел,
Көтерілсін көңілім,
Жырла маған бір саршыпшық
Тұрған дария аржағын.
Жырла бір қыз ерте тұрып
Суға қалай барғанын.

Тұрманжановта:

Жазған сорлы жастыққа
Ал ішейік, жақсы дос!
Ішейік, қайда стакан,
Ішейік, болсын көңіл хош.
Жырлашы, қалай көк торғай
Жайлаған теңіз аржағын.
Жырлашы, қалай танертен
Қыздың суға барғанын.

Аманжоловта:

Кел, ішелік, осындайда,
Жарлы жастық серігім.

Ішелікші, ыдыс қайда,
Бір тарқасын шер бүгін.
Жырлашы бір, көк шымшық күс
Теңіз жайлап қалғанын.
Жырлашы бір, жас мұңлық қыз
Ертемен су алғанын.

Жароковта:

Кел, ішелік, ізгі досым
Қайран жастық шақтағы.
Кел, ішелік, шер тарқасын,
Шалқып жүрек шаттығы.
Жырла теңіз аржағында
Шымшық қалай тұрғанын.
Жырла, ертемен сұлу қыз да
Су алуға барғанын.

Т. Жароков пен Қ. Аманжолов қазақшалары әрі жатық, әрі біртегіс ұтымды деуге татитындай. Тайырдың «Кружканы» тастап кеткені, шұқшия карамасаңыз, байқалмайтындай. Қасым оны «ыдыс», Өтебай «стакан» депті. «Синицаны» — Өтебай «торғайға» айналдырған («көк торғай»), Қасымда — «көк шымшық», Сәдуде — «саршыпшық», Тайырда — «шымшық». «Добрая подружка бедной юности моей» — Өтебайда мүлде өзгертілген («Жазған сорлы жастыққа»), Қасымда — «Жарлы жастық серігім», Тайырда — «...ізгі досым қайран жастық шақтағы». Түпнұсқаға таяу тұрғаны — осы екі ақындікі. Төрт тәржімада да «тихо» дейтін мәнді бір сөз қаға берісте қалған.

«Қысқы таң» («Зимнее утро»)

«Қысқы кеш» сияқты, «Қысқы таң» (1829) өлеңі де табиғат әлемін, әсіресе қыстыкүнгі таңғажайып таңды, соған байланысты көңіл күйін, сезім сипаттарын суреттеуге арналған. «Әрі аяз, әрі шұақ» тамаша күнге сүйсінген автор ұйқыға берілген сұлуға тіл қатады, кеше кеште ұлыған боранды, «қуқыл тартып», «өңі қашқан» ойды еске салады да, оған жаратылыстың жайдары шағынан, таң шапағына бөленген төңіректен ләззат алу керек екенін ескертеді. Кілемдей құлпырған ақша қар, қарауытқан селдір орман, қырау басқан жасыл аршалар, мұз астында жалтыраған өзен, үй ішіне түскен сәуле, жағылған пеш — осының бәрі аруды табиғат аясына шақырғандай әсер етеді. Таңертеңгі ақ қарда шана жегіп, кең даланың төсін кезу, серуендеп қайту адам жанын

сергітетін сүйкімді бір дүние екенін желпіне жырлаумен өлең аяқталады.

Бізде «Қысқы таңның» негізінде екі түрлі қазақшасы бар. Біріншісі — Қасым Тоғұзақовтікі де, екіншісі — Тайыр Жароковтікі. Тоғұзақов тәржімасы Пушкиннің 1938 ж. «Өлеңдері» жинағында жарияланған; Жароков аудармасы 1949, 1953, 1975 жылдардағы томдықтардан орын алған. Екі аударманы орысшасымен салыстырмас бұрын, елеулі бір жәйтке тоқтап, ескертпе жасап өту қажет тәрізді.

Пушкиннің 1949 жылғы қазақша бір томдығына енгізілген аудармасында кеткен кемшіліктерді байқаған Тайыр Жароков «Қысқы таңның» кейбір шумақтарын өңдеп, түзеткен болатын. Аударманың түзетілген нұсқасы кейінгі, 1953—1954 жылдардағы басылымдарда (атап айтқанда бірінші томда) жарияланған. Осыған қарамастан, Пушкиннің 1975 жылғы екі томдығын баспаға әзірлеушілер Жароковтың көзі тірісінде түзеткен нұсқасын енгізбей, сонау 1949 жылғы бір томдықтан ала салған. Соның салдарынан аудармашыға қиянат жасалғандай қисынсыз бірдеңелер сол қалпында кете барған.

Өлеңнің бірінші шумағының алтыншы тармағы 1975 жылғы басылымда: «Жарқ етіп көрін Сібір жұлдызынша» деп оқылады. Оқырманның ойына бірден күдік келеді: бұл араға «Сібір» қайдан қыстырылған! Бақсақ орысшадағы «Звездою севера явись!» тіркесінің теріс тәржімаланған бір сөзі екен. Тайыр әуелде «Сібірді» сызып тастап, «терістіктің» деп дұрыс өзгерткен. Мына басылымда оның дұрысы бұрысқа шығарылған. Мұндай мысалдар басқа шумақтардан да ұшырасады.

Тоғұзақов пен Жароков тәржімаларын түпнұсқамен салыстыру үстінде аңғарғанымыз: алғашқы тәжірибе ретіндегі Тоғұзақовтың, өзі қайта қарап, екінші басылыммен түзетулер жасаған. Жароковтың нұсқаларында орысша текстіден шама-шарқынша ауытқымау, алыстамау ниеті байқалады. Бірі ертеректе, екіншісі кейініректе қазақшаланған өлеңде екі кезеңнің ізі жатпауы мүмкін емес.

Біз «Қысқы таңның» бірінші шумағының орысшасы мен қазақшасын осы еңбегіміздің ілгерідегі бір тарауында салыстырып, екеуінен де үзінді келтіргендіктен, бұрынғымызды қайталамай, Қасым Тоғұзақовтың 1938 жылы бір-ақ рет жарық көріп, кейін ешбір басылымдарға енгізілмеген тәржімасының алғашқы шумағымен таныстырайық:

Аяз бен күн: тамаша күн жалтырап!
Әлі ұйқыда жатырмысың, сен шырақ?
Таң нұрына тура қарап көзіңді аш,
Оян, сұлу, қазір міне тұрар шақ.
Солтүстіктен атқан таңға қарсы шық.
Солтүстіктің жұлдызындай жарқырап ³⁹.

Үшінші, төртінші, бесінші тармақтардағы сөз селкеуліктерін («Қазір міне тұрар шақ», «...таңға қарсы шық») ескермегенде, үзіндіде текстің ұзын-ырғасы сақталған. Рас, «друг прелестный» тіркесіндегі «прелестный» эпитетін Қасым да, Тайыр да жыр жолына сыйғыза алмаған. «Друг» Тайырда — «досым», Қасымда — «шырақ» делінген. Келесі шумақтарға үңілейік.

Пушкинде:

Вечор, ты помнишь, вьюга злилась,
На мутном небе мгла носилась,
Луна, как бледное пятно,
Сквозь тучи мрачные желтела,
И ты печальная сидела —
А нынче... погляди в окно...

Тоғұзақовта:

Есінде ме, кешкі боран шамасы,
Түнек еді жер мен көктің арасы;
Бозғыл ноқат секілденіп ай жүзді,
Бұлт ішінде сарғылттанып шарасы:
Сен де кеше тым мұнайып отыр ең,
Енді міне... терезеден қарашы ⁴⁰.

Жароковта:

Кеше, кеш есінде ме, боран ұлып,
Томсарған көкке ұласып қараңғылық.
Ай мұнды қуқыл тартып, өңі қашқан,
Сарғайып қалың бұлттан өрең жылжып.
Жабырқау тартып жүзін отырып ең,
Қарашы терезеден енді тұрып...¹

Екі нұсқада да түсінікті, жеңіл оқылады. Орысшасындағы ойды бұрмалағандық сезілмейді. Қайта, оған бара бар бейнелер іздеушілік бар. «Луна, как бледное пятно» — «Бозғыл ноқат секілденіп ай...» (Тоғұзақов). Табылған балама.

Пушкинде:

Под голубыми небесами
Великолепными коврами,
Блестя на солнце, снег лежит;

³⁹ Пушкин А. С. Өлеңдері. Алматы, 1938, 29-б.

⁴⁰ Пушкин А. С. Шығармалары. Алматы, 1953, 1-т., 254-б.

Прозрачный лес один чернеет,
И ель сквозь иней зеленеет,
И речка подо льдом блестит.

Тоғұзақовта:

Аясында көкшіл аспан түп-тұнық,
Төсеп қойған кілемдей боп құлпырып,
Күн нұрына шағылысып қар жатыр;
Қырау басқан талдар дағы көрінед.
Мұз жамылып жатыр өзен бұлқынып.

Жароковта:

Астында зенгер аспан жайнап тұрған,
Ғажайып кілемдей боп мың құлпырған.
Ақша қар жатыр күнмен шағылысып,
Жалғыз-ақ қарауытад селдір орман,
Аршалар қырау басқан жасылданып,
Тек өзен мұз астында жалтыраған.

Одағайлық, оғаштық көрсетпейтін бұл үзінділерден бұралаңдық, бұра тартушылық жоқ, әсіресе Тайыр қазақшасы орышшаның толық төлеміне татиды. Қасымда «великолепными» эпитеті тәржімаланбай тасталған; «ель» «талға» айналдырылған; «прозрачный» — «қалың» делінген.

Пушкинде:

Вся комната янтарным блеском
Озарена. Веселым треском
Трещит затопленная печь.
Приятно думать у лежанки.
Но знаешь: не велеть ли в санки
Кобылку бурую запречь?

Тоғұзақовта:

Меруерттей үйдің іші жап-жарық,
Пеш ішінде бытырлайды от жанып.
Тым сүйкімді жылы төсек үстінде
Жата беру бойың балқып ойланып.
Сондадағы қайтер еді жектірсем
Тұрған күрең биені анау сыланып.

Жароковта:

Үй іші сәулелі бір нұрға еніп,
Жаққан пеш шырт-шырт жанып,
көңілденіп.
Шынтақтап жатып қана орыныңда,
Шомғаның қандай рахат ойға мүлгіп.
Немесе, қайтер еді шанасына
Биені кара бурыл шықсақ жегіп?

Екі аудармада да бірінші тармақтағы «янтарным блеском» шынайы қалпында шықпай жатыр. «Меруерттей» де, «нұрға еніп» те келіспейді.

Бие түсі біреуінде күрең, екіншісінде қара бурыл, сіре соңғысы жанасыңқырайтындай. Сол биені шанаға жектіру жайлы анық айтыла тұрса да Тоғұзақов «в сан-ки» сөзін қалдырып қойған.

Пушкинде:

Скользя по утреннему снегу,
Друг милый, предадимся бегу
Нетерпеливого коня
И наведем поля пустые.
Леса, недавно столь густые,
И берег, милый для меня.

Тоғұзақовта:

Таңертеңгі қар үстімен сырғанап,
Қыдырайық, тартар қызып тұрған ат.
Қымбат досым, сау желдіріп, самғатып,
Есіз қарды көрейікші аралап.
Кеше ғана өте қалың орманды,
Мен сүйетін су жиегін жағалап.

Жароковта:

Ақ қарда таңертеңгі зырғып, досым,
Алысқан ауыздықпен ат желісін
Желпінген жанмен сүйіп көңіл ашып,
Қайтасың кең даланың кезіп тасын.
Мұнартқан қалың орман, өзен бойы,
Сүйкімді бір дүние менің үшін.

Орысшадағы «предадимся бегу нетерпеливого коня» бірінде — «қызып тұрған ат», «сау желдіріп самғатып», екіншісінде — «алысқан ауыздықпен ат желісін».

«Поля пустые» — Қасымда — «есіз қырды», Тайырда — «кең даланың». Алғашқысына ден қоямыз. Тайырда «друг милый» — жай ғана «досым», Қасымда — «қымбат досым». Милый — қымбат емес шығар.

Осы екі үзіндіде де әлгілердің бәрінен асып түсетін бір түсініксіздік бар. Ол бағанағы қара бурыл биенің енді атқа айналдырылуында. Рас, Пушкинде «коня» делінген. Бірақ биені бие деп алғаннан кейін келесі шумақта оның ат бола қалуы қалай? Бұл арада ауызға түсе қойған «ат» орысшадағы «коня» сөзінің дәлме-дәл тәржімасы болған да шыққан. Анығында дәл осы арада оны ат демей, жылқы немесе жануар (батырлар жырындағы «шұуу, жануар, шұу» — дедіні еске түсірейікші) ма-

ғынасында алу қисынды сияқты. Өйткені биенің де, атың да жалпы аты жылқы емес пе? Қазақ тілінде конный завод — жылқы заводы (ат заводы емес), коневодческая ферма — жылқы фермасы (ат фермасы емес) делінбей ме?

«Қысқы таң» өлеңінің азербайжанша, өзбекше, татарша, қырғызша нұсқалары қолымызға түспегендіктен, әлгі сөздердің ол тілдерге қалай тәржімаланғанын анықтай алмадық. Өзбек лұғатында «кобыла» — «байтал», татар сөздігінде — «байтал», «бие». Ал, ұйғыршада екі ретте де ат мағынасында аталған.

Чанина атларни тез — чапсан қошсун?

Учкур ат әмигә пүткүл берилип ⁴¹.

Дәл осындай хал осетин ақыны, сыншысы, зерттеушісі Н. Джусойтыдың басында да болған көрінеді. «Мера совершенства» ⁴² мақаласында ол өзінің 1949 жылы, Пушкиннің туғанына 150 жыл толуына орай, «Қысқы таң» өлеңін осетин тіліне тәржімалап, әдеби кештердің бірінде оқып беріпті. Сонда залдағы тындаушылардың бірі оған: Биеніздің екі жолдан кейін атқа айналуы қалай? — деп сұрақ қойыпты. Джусойты қатты ұялып, қысылыпты. Қысылғаннан оның өзінде осылай деп, кінәні Пушкинге аударып салыпты.

«Қысқы кеш» пен «Қысқы таңның» қазақша нұсқалары, қаншама жетіспеушіліктері бола тұрғанымен, Пушкин қазынасына барынша мұқият қарағандықты, шамадан келгенше бейнелеу жүйесін, сөз өрнегін сақтауға ден қоюшылықты ыспаттайды. Мұндай ұмтылыс, әсіресе, Тайыр Жароков пен Қасым Аманжоловтың аудармашылық өнеріне тән нәрсе.

* * *

А. С. Пушкин лириканың элегия жанрында көптеген керемет дүниелер туғызған, осы жанрды жетілдірген, тың нәр-нақыстармен байытқан ақын. Элегия жанры орыс әдебиетінде XVIII ғасырда, Сумароков тұсында пайда болған. Онан кейін Батюшков пен Жуковскийдің поэзиясынан берік орын алған элегия мұңды тебіреніс, өмір құбылыстары туралы философиялық толғаным жанры

⁴¹ Пушкин А. С. Шейрлар, 90-б.

⁴² Джусойты Н. Мера совершенства. — Вопросы литературы, 1978, № 10.

ретінде ХІХ ғасырдың бірінші ширегіндегі ақындардың (Пушкин, Баратынский, Языков т. б.) назарын аударған.

Пушкин элегияны өзін толқытқан ойлар мен сезімдерді білдірудің анағұрлым қолайлы түрі деп есептеген. Оның элегиялық өлеңдерінде философиялық тебіреністер басым, сонымен қатар кіршіксіз махаббат сезімдері де шебер шертіледі. Пушкин элегиясының ерекшелігі негізінде, оның тақырыптық ауқымына, толғанысының сипаттарына, ақынның ішкі дүниесін ашатын сыршылдығына, монологиялық құрылымына, өмірбаяндық шыншылдығына тіреледі. «Сенді күнгі шамшырақ жатырқаған», «Кезсем де көше бойын дуылдаған», «Теңізге» сияқты өлеңдер ұлы ақын элегиясының асылдарынан саналады.

Біз Пушкиннің әр мезгілде қазақшалаған үш элегиясына тоқталамыз.

«Қиялымнан түңілдім» («Я пережил свои желанья»)

Небәрі он екі тармақтан тұратын, қысқа ғана «Қиялымнан түңілдім» (1821) өлеңі монолог түрінде жазылған. Мұнда, автор атынан баяндалған көңіл күйінде қиялдан түңілу, тілекгі тауысу, азаппен алысу, жағымсыз тағдырдың дауылы өмір гүлін солдыруы, жабырқаулық, жалғыздық сезімдері шертіледі. Элегияны алғаш отызыншы жылдардың орта тұсында Ілияс Жансүгіров, кейін елуінші жылдардың бас шенінде Ізтай Мәмбетов аударған.

Пушкинде:

Я пережил свои желанья,
Я разлюбил свои мечты;
Остались мне одни страданья,
Плоды сердечной пустоты.

Жансүгіровте:

Қиялымнан түңілдім,
Тілегімді тауыстым;
Жемісі бос көңілдің
Тек азаппен алыстым⁴³.

Мәмбетовте:

Тілекті түгел тауыстым,
Арманнан бездім, түңілдім.
Азаппен үнсіз табыстым —
Сыйымен қуыс көңілдің⁴⁴.

⁴³ Жансүгіров І. Шығармалары, 1-т., 456-б.

⁴⁴ Пушкин А. С. Шығармалары. Алматы, 1953, 118-б.

Екі ақын да орысшасындағы сезім қуатын, ой серпінін анық аңғарып, көрікті етіп жеткізуге көп жігер жұмсаған. Олар бастан-аяқ ырғақ жүйесін де сақтаған, он бір буынды өлең үлгісіне салмай, жеті-сегіз буынды өлшемді қолайлы көрген.

Айырма жеке сөздерде ғана: «Мечты» — Ілияста — «киялымнан», Ізтайда — «арманнан», «плоды» тиісінше — «жемісі», «сыйымен»; «сердечной пустоты» — біріншісінде — «бос көңілдің», екіншісінде — «куыс көңілдің».

Ізтайдың «Азаппен үнсіз табыстым» деуі Ілияс нұсқасынан әлсіздеу тәрізді. Аға ақын мұны «Тек азаппен алыстым» деп күшейтіпкіреп жіберген. Сондай-ақ «плоды» — сый емес, жеміс болуға керек.

Пушкинде:

Под бурями судьбы жестокой
Увял цветущий мой венец —
Живу печальный, одинокий,
И жду, придет ли мой конец?

Жансүгіровте:

Дауылы тас тағдырдың
Солдырды өмір гүлімді.
Жабырқаумын, жалғызбын,
Тұрмын күтіп өлімді.

Мәмбетовте:

Дауылы қатал тағдырдың
Жас гүлін жанның семдірді.
Қайғыда қалған жалғызбын,
Зарығам күтіп өлімді.

Мұнда да түпнұсқаға мейлінше жақындау, ондағы сөз мағыналарын, сарындарын сақтау салты берік. «Венецті» әріп қуа «тәж» демеу, өмір гүліне қарай ойыстыру — ауытқу емес. Бәлкім оны «гүлтәжім» деп алу да сөкеттікке соқпас еді.

Үшінші тармақтағы «жабырқаумын, жалғызбын» орысшасына сәйкес қаққан қазықтай, қадап айтылған. Оған қарағанда «қайғыда қалған» созылыңқылау.

Пушкинде:

Так, поздним хладом
пораженный,
Как бури слышен зимний свист,
Один — на ветке обнаженной
Трепещет запоздалый лист!...

Жансүгіровте:

Соңғы суық соққандай,
Қалған кейін жапырақ,
Тоңып бүрсен қаққандай,
Тұр бұтақта қалтырап!..

Мәмбетовте:

Таянса қыстың бораны,
Үскірік шалған жапырақ,
Осылай жалғыз тұрады
Қу бұтақта қалтырап..

Бірінші тармақты дәл қазақшалаған Ілияс екінші тармаққа келгенде мағынадан жырақтап кеткен, қысқы боран ысқырығы естілмей қалған. Оның есесін Ізтай толтырғанға ұқсайды. Және Ізтай жол басындағы салыстырма «так» сөзін «осылай» арқылы жеткізген.

«На ветке обнаженной» Ізтайда — «Қу бұтақта», Ілияста — «бұтақта» ғана. Ілияс үшінші тармақты әсерлендіріп, әрлендірген. «Запоздалый лист» — «Қалған кейін жапырақ» қалтырап тұр дегенді місе тұтпай, екі тармақтың рухын еркін аңғартатын «тоңып бүрсен қаққандай» тіркесін батыл қолданған.

*«Алдаса егер сені өмір»
(«Если жизнь тебя обманет»)*

Әуелде бір қыздың альбомына жазылған «Алдаса егер сені өмір» (1825) өлеңі альбом ауқымынан алып, тіршілік толқынында адам басына түсетін небір ауыр жайларды жеңу, болмашы нәрсеге болдырып, шаршамау, қайғырып, қапаланбау, болашаққа сену сарынына толы. Осының бәрі сегіз жолға сыйған да кеткен.

Біз «Алдаса егер сені өмірдің» Өтебай Тұрманжанов, Бүркіт Ысқақов, Қайнекей Жармағамбетов қазақшалаған үш нұсқасын білеміз.

Пушкинде:

Если жизнь тебя обманет
Не печалься, не сердись!
В день уныния смирись:
День веселья, верь, настанет.
Сердце в будущем живет;
Настоящее уныло:
Все мгновенно, все пройдет;
Что пройдет, то будет мило.

Тұрманжановта:

Егер сені алдаса өмір,
Жабықпа да, қайғырма тым!
Қайғы күнге көнсін көңіл,
Илан, келер қуаныш күн.
Көңіл көзі келешекте,
Бүгінгіңіз көңілсіз — мұң.
Бәрі де өтер бір мезетте
Өткен болар сағынышың⁴⁵.

Ысқақовта:

Алдаса егер сені өмір,
Қапаланба, қайғырма!
Қаралы күнде — көне біл,
Жақсы үміттен айрылма.
Ертеңді жүрек күтеді,
Бүгінгі күн — қаяулы.
Баянсыз бәрі өтеді,
Не өтсе, сол аяулы⁴⁶.

Жармағамбетовте:

Алдаса егер сені өмір,
Қайғырма, ашу шақырма!
Қапалы күні сене біл;
Жеңеді шаттық ақырда.
Жүректің орны болашақ,
Бүгінгі өмір мұндырақ.
Өтеді бәрі зымырап,
Көрінер жылы өткен шақ⁴⁷.

Үш нұсқаны салыстырмас бұрын ескерте кететін бір жәйт: өлеңді 1949 жылы тәржімалаған Б. Ысқақов 1975 жылғы басылымға әзірлегенде азын-аулақ өңдеулер жасаған. Мәселен, 1949 жылғы бір томдықтағы:

Қаралы күнге төзе біл,
Илан, шаттық алдында, —

деп келетін екі тармақ соңғы редакциясында:

Қаралы күнде көне біл,
Жақсы үміттен айрылма!—

болып оқылады.

Екінші шумақтың екінші тармағы бұрынғы «Қазіргі шақтың» орнына «Бүгінгі күн» деп алынған.

⁴⁵ Тұрманжанов Ө. Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар. Алматы, 1951, 129-б.

⁴⁶ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1975, 1-т., 132-б.

⁴⁷ Пушкин А. С. Шығармалары. Алматы, 1953, 1-т., 187-б.

Біздіңше, Бүркіт Ысқақов «Илан, шаттық алдында» тармағынан бекер бас тартқан. Неге десеңіз, орысшасына сай келетін бұл тіркестен әсіресе «илан» («верь») сөзінің түсіріліп тастауы — орынсыз. Жақсы үміттен айрылмау — шаттық күні туар мағынасын абайлата алмайды. Бүркіттің тауып кеткен бір жері — «төзе білді» «көне білмен» ауыстыруы, сөйтіп түпнұсқа рухына сәйкестендіруі. Ал, өлеңнің соңғы екі тармағы анау асыл нұсқамен барабар дерліктей: орысшасындай, қазақшасы да тілге жеңіл, жұп-жұмыр дүние.

Тұрманжановта «Не печалься, не сердись!» мағыналары жуықтас екі сөзбен («Жабықпа да; қайғырма тым!») берілген. «Не сердись!» — «Қайғырма тым!» емес. Бұл тармақты Қайнекей Жармағамбетов дәл ұғынған. Ол Тұрманжановтағы «көнсін» мен Ысқақовтағы «көне біл» орнына «сене білді» енгізген. Бірақ, Қайнекейдің төртінші тармағы («Жеңеді шаттық ақырда») түпнұсқаға тең түскен скен деуге келіңкіремейді.

Екінші шумақтың Тұрманжанов жасаған қазақшасы — мазмұн, мағына, сөз көріктеу жағынан көкейге ұяламайды. «Көңіл көзі келешекте», «сердце в будущем живет» емес, уныло» — «көңілсіз мұң» ба? «Өткен болар сағынышың» — «что пройдет, то будет мило» емес, онан едәуір жырақтап кеткен, әрі өлеңдігі де нашар.

«Алдаса егер сені өмір» басқа түркі тілдеріне қалай тәржімаланған?

Өзбекше:

Хаёт сени алдаса агар,
Қалб уртама, хеч чекма захмат.
Дардли кунга килғил қаноат:
Инон, қувноқ кунлар хам
нелар.

Дил келажак ишқида яшар;
Бу кундаги ғам чекиш, қадар.

Бир лахзалик, хаммаси утар

Неки утса; уша му'табар⁴⁸.

(Шухрат тәржімасы)

Ұйғырша:

Әгәр сени алдиса һаят,
Үзмә үмүт ғәм қилма пәкәт.
Муңлуқ күндә әйлә итаәт,
Ишән, келәр шатлик күн, әлбәт.
Дил келәчәк үмүттә яшар,
Бугунки күн муңлуқ һәм
даглик.

⁴⁸ Пушкин А. С. Таңланған асарлар. Ташкент, 1949, 184-б.

Һәммә чапсан нәгиду качар,
Өткән нәрсә һәр качан татлиқ⁴⁹.

(М. Абдурехманов тәржімасы).

Форма жағынан алғанда өзбекше мен ұйғыршада өлеңнің бірінші шумақтағы а б б а түріндегі ұйқас жүйесі сақталған. Бізде шалыс ұйқаспен берілген. Шалыс ұйқасты олар, орысшасына сәйкес, екінші шумақта қолданған.

«Сақта мені, тұмарым»
(«Храни меня, мой талисман»)

А. С. Пушкиннің толық шығармаларының он томдығында берілген қысқаша ғана түсініктемеге қарағанда, «Сақта мені, тұмарым» (1825) ақын көзі тірісінде жарияланбаған. Болжам бойынша, өлең Одессада Пушкинге «сақина — тұмар» сыйға тартылумен байланысты жазылған болса керек.

«Сақта мені, тұмарым» алғаш отызыншы жылдардың екінші жартысында Ілияс Жансүгіров аудармасында жарияланған. Кейінгі басылымдарда (1953, 1975) Сырбай Мәуленов тәржімасы енгізіліп жүр.

Екі дәуірде екі ақынның шабыты мен дарыны арқылы дүниеге келген өнер туындысын салыстыру, сапасын тап басып белгілеу, ерекшеліктерін екшеу оңай шаруа емес. Біз Ілияс Жансүгіровтың Пушкин шығармаларын қандай жағдайда қазақшалағанын жақсы білеміз. Данышпан суреткердің мерт болғанына 100 жыл толу қарсаңында басқа да бауырлас әріптестері тәрізді, қазақ ақындары да қауырт іске жұмыла кірісіп, небір тамаша өлеңдер мен поэмаларды аз ғана уақыттың ішінде аударып, қалың қауымның игілігіне айналдырып үлгірді. Әлбетте, асығыстық кері әсерін тигізбей қоймады. Сонда да болса біз олардың осыдан қырық жылдан астам уақыт бұрын жасалған аудармаларын оқып, сәттілеріне сүйініш сезімін білдіреміз. Әсіресе, Ілияс Жансүгіров сияқты ірі дарын иесінің көркем аударма саласында да өз қолтаңбасын қалдырғанына қайран қаламыз. «Сақта мені, тұмарым» — осының бір мысалы. Өзінің мазмұны мен түрі жағынан келбетті келісім тапқан бұл аударма кейінгі жылдар жемісінен кем түспейтіні былай тұрсын, көп ретте мойыны озық тұр. Салыстырма әдіске сөз берейік.

⁴⁹ Пушкин А. С. Шеирлар. Алматы, 1974, 56-б.

Пушкинде:

Храни меня, мой талисман,
Храни меня во дни гоненья,
Во дни раскаянья, волненья,
Ты в день печали был мне да...

Когда подымет океан
Вокруг меня волн ревучи,
Когда грозою грянут тучи —
Храни меня, мой талисман.

Жансүгіровте:

Сақта мені, тұмарым,
Қуған күні сен сақта.
Өкініште, опықта;
Тар күнімде ұшырадың.

Сапырып теңіз суларын,
Айналамда өкірсе,
Бұлт басып, жай жөткірсе,
Сақта мені, тұмарым⁵⁰.

Мәуленовте:

Сақта мені, бойтұмар,
Сақта мені тар күннен.
Сақта жаным қайғырар
Ауыр кезде алдым мен.

Асау мұхит бұрқанса,
Ойнақтаса толқындар.
Нажағайын бұлт атса,
Сақта мені бойтұмар⁵¹.

Жансүгіров тәржімасындағы бір ерекшелік: ол салған жерден түпнұсқаның мазмұнымен қатар формасын да сақтауға, орыс өлеңінің өлшемімен бірге ұйқасын да сол қалпында келтіруге күш жұмсайды, а б б а түріндегі қаусырмалы ұйқасты өлеңнің басынан аяғына дейін сақтайды. Ал Мәуленов Пушкин элегиясының осы өзгешелігін мүлде ескермейді де, баяғы шалыс ұйқасқа қарай үйіріле береді.

Жеке сөз қолданыстарда да айырмашылық бірден көзге түседі. «...Во дни гоненья» Илияста — «Қуған күн», Сырбайда — «тар күннен». Пушкин мені тар күннен сақта демейді, қуғынға ұшырағанда сақта дейді. «Во дни рас-

⁵⁰ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы, 1937, 2-т., 276-б.

⁵¹ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1975, 1-т., 130-б.

каянья, волненья» Илиястың түсінуінде «Өкініште, опықта», Сырбай оны «жаным қайғырар» деп қазақиналайды. Екі аударманың нәрі де, әрі де екі түрлі: Илияс мейлінше дәлдікті көздейді де, Сырбай еркіндеу кетеді.

«Ты в день печали был мне дан»: Жансүгіровте — «Тар күнімде ұшырадың», Мәуленовте — «Ауыр кезде алдым мен». Ауыр кез — тар күн емес.

Екінші шумақта Мәуленов «Вокруг меня волн ревучи» тармағын «ойнақтаса толқындар» тіркесімен ауыстырады. Жансүгіровтегі «Айналамда» мұнда мүлде жоқ. «Ревучиді» Мәуленов ойнақтау деп түсінсе, Жансүгіров дәл мағынасында («өкірсе») қолданады.

Пушкинде:

В уединенье чуждых стран,
На лоне скучного покоя,
В тревоге пламенного боя
Храни меня, мой талисман.

Священный сладостный обман,
Души волшебное светило...
Оно сокрылось, изменило...
Храни меня, мой талисман.

Жансүгіровте:

Жерінде жат жұрттардын,
Жалғыз үйде қалғанда,
Жалындаған майданда,
Сақта мені, тұмарым.

Сиқырлы жан шырағым,
Қасиетті тәтті алдау...
Айныды да, жоғалды-ау...
Сақта мені, тұмарым.

Мәуленовте:

Жүрсем жалғыз жат елде
Жаным салқын, жоқ құмар.
Соғыс күні қатерде
Сақта мені, бойтұмар.

Қасиетті, тәтті алданыш
Жан сәулеті жарқырар.
Жоғалды енді ол да алыс,
Сақта мені, бойтұмар.

Бірінші шумақтың бірінші тармағы екі тәржімада да жатық берілген. Бірақ келесі, екінші тармақта екеуінде де жетісіңкіремей жатыр. «Жалғыз үйде қалғанда» мен «Жаным салқын, жоқ құмар» түпнұсқадағы «На лоне

скупного покоя» тіркесінің төлеміне жүре қояр ма екен?

Мәуленовтің «Соғыс күні...» — «Жалындаған майданда» («пламенного боя») ұғымынан гөрі кеңдеу; соғыс—война, майдан — жалпақ түсініктегі «бой» (бұл арада «бой» — ұрыс, шайқас мәнінде алынбағаны онды болған). «Души волшебное светило». Жансүгіровте — «Сиқырлы жан шырағым», Мәуленовте — «Жан сәулеті жарқырар». Біріншісі көкейге қонады. Тек «священный сладостный обман» ғана екі аудармашыда бірдей: Ілияста — «қасиетті тәтті алдау», Сырбайда — «қасиетті, тәтті алданыш». Айырмасы Мәуленов екі сөздің арасын үтірмен бөлген де, Жансүгіров ешбір тыныс белгісін қоймаған (орысшасында солай). Соңғы шумақ.

Пушкинде:

Пускай же ввек сердечных ран
Не растравит воспоминанье.
Прощай, надежда; спи, желанье;
Храни меня, мой талисман.

Жансүгіровте:

Сеппесін ой уларын,
Жүрек жара, күшті дерт.
Ұйықта, тілек, хош, үміт:
Сақта мені, тұмарым.

Мәуленовте:

Жарасымен қалсын жан,
Соқпа өткенге ой-қиял.
Қош бол үміт, ұйықта, арман,
Сақта мені, бойтұмар.

Алғашқы екі тармақтағы күрделі ойды, мән-мағынаны Ілияс өрнекті өлең тілімен емін-еркін жеткізген. «Не растравит» — «ушықтырмасын, қоздырмасын» дегенді «сеппесін ой уларын» арқылы аңғарту үшін шеберлік керек емес пе? Мәуленов «Соқпа өткенге» тәрізді қарапайым ұғыммен шектелген. «Жарасымен қалсын жан» да — сондай.

Жансүгіров үшінші тармақтың да суретін айнытпай дәл түсірген. Суретін ғана емес, ондағы сөз екпінін, мағына салмағын саралай білген.

«Сақта мені, тұмарым» өлеңінің қазақша нұсқаларының мән-жайы, сыр-сымбаты осындай.

Данышпан ақынның қаламынан туған шұрайлы, шырайлы лириканың қомақты саласына сұлулық дүниесі, махаббат сезімі туралы өлеңдері жатады. Атақты «А. П. Кернге» сондай-ақ «Жырлама сұлу, жанымда», «Атымнан саған не пайда», «Мен сізді сүйіп едім», «Ішем Мери саулығына» тәрізді асыл бітімді, өте-мөте өрнекті, өркешті өлеңдерінде мөлдір махаббат, шынайы сүйіспеншілік жайлары ғана шертілмей, сонымен қатар ақынның өз басына байланысты жәйттер де қоса түйінделеді.

Пушкиннің махаббат тақырыбындағы өлеңдерінде құштарлық тебіреністері мен құмарлық құлшыныстары кіршіксіз көңілдің кейде кірбінді, кейде кірбіңсіз күйлері, бірде шалқар шаттыққа шомған, бірде түпсіз мұңға батқан мезеттері, творчестволық шабыттың шырқау шақтары алма-кезек ауысып, тоқайласа тоғысып отырады. Әлбетте, олардың бәрін бірдей тек қана өмірбаяндық тұрғыдан түсіндіріп, жеке эпизодтардың төңірегіне топтастыру біржақтылық болар еді.

Енді махаббат тақырыбындағы екі өлеңнің қазақша нұсқаларын талдау, аударма сапасын анықтау жағына зер салайық.

К*** (*«Я помню чудное мгновенье»*)

Пушкин лирикасында «А. П. Кернге» (1825) өлеңі сезім тереңдігімен, өлеңнің мейлінше келісті көркемдігімен ерекше орын алады. Ол орыс поэзиясында ғана емес, бүкіл дүниежүзілік поэзияда махаббат гимні саналады. Өлеңнің әр кезде қалай қазақшаланғаны жайында сөз қозғамас бұрын оның жазылу тарихы мен қайталанбас ерекшелігіне тоқталып өту қажет.

Өмірбаяндық материалдардың молдығы, Анна Петровна Керннің естеліктері, Пушкиннің оған жазған хаттары, замандастарының әңгімелері бұл шығарманы кейбіреулердің өмірбаян шеңберінде қарастыруына түрткі болғаны мәлім.

А. П. Керн мен Пушкин алғаш 1819 жылы Петербургте Олениндер үйінде кездескен. Ай десе ауызы, күн десе көзі бар, аса сұлу Аннаның жасы он тоғызға қараған кезі екен. Ол осыдан екі жыл бұрын Е. Ф. Керн деген қарт генералға тұрмысқа шыққан. Астаналық қауым ор-

тасында Пушкинмен жүздесу, оған қатты әсер етіп, ғұмыр-бақи естен кетпестей оқиғаға айналған.

Арада алты жыл өткеннен кейін, 1824 жылы Пушкин Трягорское деревнясында Кернмен екінші рет кездескен. Ұмытылмаған сезім қайта оянып, ақын жүрегінен кіршіксіз пәктік терең тебіреніс жырлары туған. Пушкин әйгілі өлеңін Керн Ригаға аттанар алдында өз қолымен табыс еткен.

Осынау алты жылда ақын елеулі оқиғаларды (Петербургтен қуылу, оңтүстікте болу, декабристер қауымымен жақындасу, Михайловское деревнясына жаңадан жер аударылу) бастан кешіргенін ерекше ескеру шарт. Өйткені осы кезеңдер өлеңнің екінші, үшінші, төртінші шумақтарында соншалық ықшам, соншама дәлме-дәл суреттелген.

Шығармада сұлулыққа сүйсіну, масаттану сезімі суреттелген. Пушкиннің түсінігінде махаббат — адам бойындағы аса күшті сезімдердің бірі және адам арасындағы қатынастардың ең табиғи көрінісі. Поэзия тәрізді махаббат та адамның еркін билеп, оның ішкі қуатын қимылға келтіреді. Пушкинде махаббат пен поэзияның апалы-сіңлілі екі сұлудай қатар алынуы тегін емес.

Алайда «А. П. Кернге» махаббат тақырыбына ғана арналған шығарма ма? Бұл мәселе жөнінде В. Вересаев, А. И. Белецкийлер пікір қозғап, түрлі топшылаулар жасаған. Дұрысында, сұлулыққа тандану, сүйсіну Пушкинде екінші бір тақырыппен — творчестволық шабыт тақырыбымен ұштасқан, мәнерлесіп қиысқан. Өлеңде өмір сүрудің философиялық мәні, творчество шаттығы терең бейнеленген. Сонымен, «пәк таза сұлулық кемеңгерінің» образы — Анна Петровна Керннің портреті емес, өлеңде осынау образ арқылы ақындық шалқар шабыттын пәктігін, тазалығын, табиғилығын баса көрсету мақсаты көзделген.

«Гений чистой красоты» — Жуковскийде ұшырасатын бедерлі сөз кестесі. Жуковскийдің сипаттауынша, ол «Аспан періштесі», «Әуеде көрген түс», «Жоғарыдан келген қонақ». Ал, Пушкинде сұлулық сымбаты мен мұраты ретінде алып тұрса да ол жер бетіндегі нақты адам, асқан сұлу, онда әдеттен тыс, табиғилықтан тыс ештеңе жоқ. Сол ғайыптан жолыққан аса ажарлы әйелдің бейнесі ақын бойында өмірге, творчествоға құштарлық сезімін оятқан.

«А. П. Кернге» өлеңінің мықтылығы мынада: мұнда ақын өмірінің фактісі, оның сезімі, сүйініш-күйініші творчестволық шабытты сипаттаумен біте қайнасып, бөлінбестей бірлікте ұштасқан.

Шығарманың қазақша үш нұсқасы бар. Алғашқы тәржірибе — Қасым Тоғұзақовтікі (1938). Кейінгі тәржімалар — Қуандық Шаңғытбаев пен Ғали Ормановтікі (1949, 1953 жылдар). Ал 1975 жылғы екі томдықтың бірінші томына Шаңғытбаев нұсқасы енгізіліп, әзірге ең тәуір аударма ретінде ұсынылған.

Үш нұсқаны салыстырмас бұрын, бір ақынның, атап айтқанда Қуандық Шаңғытбаевтың қазақшалауындағы шумағының төртінші шумағы әуелі «Тәңіріндей ғазиз көріктің» (1949) күйінде алынса, кейін «Тәңірі сұлу көріктің» (1953) делінген. 1975 жылғы басылымда «ғазиз» — емес «әзіз»; екінші шумақтың үшінші, төртінші тармақтары — «Естіліп ұдай нәзік үн, түсімнен шықпай тарықтым» (1949, 1975), өзге басылымда «Естіліп сол бір нәзік үн, шықпады түстен ақ жүзің» (1953); ең соңғы шумақтың үшінші тармағы — «қызық та, жас та махаббат» (1949, 1975), аралықтағы басылымда «Қасірет, шабыт, махаббат» (1953). Түпнұсқаға осылардың қайсысы сәйкес екенін салыстыру тұсында көреміз.

Пушкинде:

Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты.

В томленьях грусти безнадежной,
В тревогах шумной суеты,
Звучал мне долго голос нежный
И снились милые черты.

Тоғұзақовта:

Әлі есімде көрген елес тамаша,
Қарсы алдымда тұр екенсің қарасам.
Сұлулықтың әулиесі тәрізді,
Сағымдай боп өте шыққан жанаса.

Үміті жоқ қасіреттің ішінде
Қатты хауіп жеңген шақта күшімді,
Тұрды естіліп сенің нәзік дауысың,
Түсте көрдім жаным сүйген пішінді⁵².

⁵² Пушкин А. С. Өлеңдері. Алматы, 1938, 21—22-б.

Ормановта:

Есімде шіркін сол бір шақ:
Алдыма жайнап келіп ең,
Жарк етіп шуғылаң нұрға ұқсап,
Жүзіңнен сәуле көріп ем.

Үмітсіз арман талдырып,
Сарылсам — әркез ішімде.
Тәтті үнің жүрді жаңғырып,
Бейнең бір шықпай түсімнен⁵³.

Шаңғытбаевта:

Шіркін-ай өткен со бір сәт,
Ғайыптан маған жолықтың:
Көрініп кеткен түске ұсап,
Тәңіріндей өзіз көріктің.

Даңаза шумен қажыдым,
Үмітсіз мұңға толып күн.
Естіліп ұдай нәзік үн,
Түсімнен шықпай, торықтым⁵⁴.

Бірінші шумақтың бірінші тармағы алғашқы нұсқада — тамаша елес, кейінгі екеуінде — «шіркін сол бір шақ» пен «Шіркін-ай... со бір сәт». Алдыңғысы түпнұсқадан алшақтау тұрса, кейінгілерінде «чудное мгновенье» тіркесіндегі «чудное» сөзінің мән-мағынасы, күш-қуаты жетпей тұр. Шаңғытбаев осы тармақтағы «Я помню» деп басталатын өзекті ойды тастап кеткен. Осындағы «өткен» сөзі — қажетсіз, бос тұр. Оған «Есімде» қосылса бір сәрі.

Үш тәржімада да «как гений чистой красоты» орысшасындағыдай емес. «Как гений» Тоғұзақовта — «әулие тәрізді», Шаңғытбаевта — «тәңіріндей». Ал Орманов оны мүлде басқашалау етіп жіберген.

«Генийді» кеменгер немесе данышпан демей, тәңірімен ауыстырған, сондай төлем тапқан Шаңғытбаев «чистой красоты»-ды «өзіз көріктің» түрінде дұрыс алған ба? Біздіңше, бұл екеуі орысшасының дәлме-дәл баламасы бола алмайтыны тәрізді. «Ғазиз, өзіз» дейтін араб сөзі аяулы, қадірлі, қымбатты, ардақты деген мағынаны білдірмей ме? Онан соң «Көріктен» гөрі «сұлулық» лайық емес пе?

Гений мен тәңірге келейік. Қазақ ұғымында тәңір күштірек естілуі мүмкін. Сонда әйгілі қазақ ақыны Жұ-

⁵³ Пушкин А. С. Шығармалары. Алматы, 1953, 1-т., 178-б.

⁵⁴ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1975, 131-б.

бан Молдағалиев өзінің «Пушкинді көрген бұл жерлер» атты топтамасында «А. П. Кернге» өлеңінің осы «как гений чистый красоты» тармағын бейне бір аударғандай: «...пәк сұлулық кемеңгері»⁵⁵ дегеніне қалай қарауымыз керек? Молдағалиев неге басқа бір балама іздемеген? Біздіңше, Жұбан тәжірибесі ескерерлік те, еленерлік те.

Сонымен, «как гений чистой красоты» тармағының қазақшасы әлі де иі қанбаған, сәті түспеген күйде демекпіз.

Екінші шумақтағы «нәзік дауысың», «нәзік үн» тіркестері көңілге қонымды. Тоғұзақовта бірінші, екінші тармақтар — әлсіз.

Үш аударманың да елеулі бір міні Пушкиндегі аса маңызды «милые черты» қазақшада соншалық әсерлі еместігінде, «милые» эпитетінің тәржімаланбауында (Ормановта — «бейнең бір», Шаңғытбаевта — «Түсімнен шықпай»).

Пушкинде:

Шли годы. Бурь порыв мятежный
Рассеял прежние мечты,
И я забыл твой голос нежный,
Твои небесные черты.

В глуши, во мраке заточенья
Тянулись тихо дни мои
Без божества, без вдохновенья,
Без слез, без жизни, без любви.

Тоғұзақовта:

Жылдар өтті... Апат дауыл тым
қатты
Бұрынғы ескі қиялымды таратты.
Мен ұмыттым сенің нәзік даусыңды,
Соған біткен аспандағы сымбатты.

Түнегінде қамалудың көңірсіп,
Тізбектеліп күндер өтті көңілсіз.
Тәңірісіз, алып ұшқан шабытсыз,
Көзде жассыз, махаббатсыз, өмірсіз.

Ормановта:

Жылжыды жылдар. Дауылдың
Бұрқағы бәрін ыдыратты.
Үніңнен нәзік жаңылдым,
Сымбатың ұмыт сияқты,

---

⁵⁵ Молдағалиев Ж. Шығармалар жинағы: Өлеңдер. Алматы, 1979, 1-т., 597-б.

Тым-тырыс, қапас түнекте
Аярмен өтті күндерім.
Тәңіріні, жырды, тірлікті,
Махаббат, шерді білмедім.

Шаңғытбаевта:

Сапырып жылдар дауылын,
Өмірді отын үміттің.
Есімнен шықпай нәзік үн,
Көркіңді асыл ұмыттым.

Күндерім өтті бұлдырлап,
Мекен боп жапан, түнек дүз;
Көңілсіз, жарсыз, көзқұрғап,
Өмірсіз, жарқын тілексіз.

Екінші шумақ тұсында да Орманов нұсқасы орысшасына едәуір жақындаған, өлеңнің дауыс екіпіні мен ырғағы да сақталғанға ұқсайды. Тек қана «без вдохновения» «шабыт» тұрғанда «жыр» болмауы керек еді. Сондай-ақ, қазақша жатық оқылатын Шаңғытбаев аудармасында қайсыбір ұғымдар орынсыз алмастырылған (без божества — көңілсіз, без любви — жарсыз, т. т.). Қуандық «небесные черты» тіркесіндегі бірінші сөзді Тоғұзақовша «аспандағы» демей, «көркіңді асыл» деп сол ұғымды беретін балама тапқан. Ғали мен Қасымның «сымбаты» да «черты» сөзінің төлеміне жарағандай. Қуандықта 1949, 1953 жылдардағы басылымдарда дұрыс тәржімаланған «Есімнен шықты...» 1975 жылғы жинақта «Есімнен шықпай...» болып теріс мағына беріп тұр (Пушкин «И я забыл...» демей ме?).

«Рассеял прежние мечты» — «Өшірді отын үміттің» сырттай әуезді болса да, мазмұнында бөлектік жоқ емес. «Рассеял» Ғалида — «ыдыратты», Қасымда — «таратты». Қасымның «бұрынғыға» жалғаған «ескісі» — басы артық нәрсе.

«В глуши, во мраке заточенья» Ормановта — «Тым-тырыс, қапас түнекте». Дәл айтылған. Шаңғытбаевтың «Жапан, түнек түзі» де бөтен емес. Тоғұзақов нұсқасындағы: «Түнегінде қамалудың көңірсіп» — басқашалау.

Келесі шумақты түгел келтірмей (соңғы екі тармағы бастапқы шумақты қайталайтындықтан) бірінші, екінші жолдарының ғана тәржімаларын салыстырамыз:

Пушкинде:

Душе настало пробужденье:
И вот опять явилась ты...

Тоғұзақовта:

Бір мезгілде жан оянды таласа,
Қарсы алдымда тағы тұрсың қарасам.

Ормановта:

Жадырар жаным жетті шақ,
Тағы да жайнап келдің сен.

Шаңғытбаевта:

Оянар көңлім жетті сәт:
Ғайыптан тағы жолықтың.

«Душе...» Орманов пен Тоғұзақовта — «жан», Шаңғытбаевта — «көңлім».

«Пробужденье» Тоғұзақов пен Шаңғытбаевта — «оянды», «оянар», Ормановта — «жадырар». Соңғы шумаққа көңіл аударайық.

Пушкинде:

И сердце бьется в упоенье,
И для него воскресли вновь
И божество, и вдохновенье,
И жизнь, и слезы, и любовь.

Тоғұзақовта:

Соқты жүрек, тапты жүрек рахат,
Оған тағы қайтып келіп болды тап.
Әрі тәңірі, әрі шабыт, әрі өмір,
Әрі көз жас, әрі ардақты махаббат.

Ормановта:

Құйылып ләззат жүрекке,
Жарқырап ішім нұр алды.
Тәңірі де, жыр да, тірлік те,
Махаббат, шер де оралды.

Шаңғытбаевта:

Кенелді көңіл, болды шат,
Өмір де жарқын тілекте.
Қызық та, жас та, махаббат
Оралды қайта жүрекке.

«Шабыттың» орнына «жыр», «көз жасының» орнына «шер» сөздерін қолданғанын ескермесек, бұл шумақ Ормановта тәржіма өз көркін тапқан. «Құйылып ләззат жүрекке» — «И сердце бьется в упоенье» тіркесінің қазақша өтелімі тәрізді. Тоғұзақов тәржімасы да әсерсіз емес. Екі рет қайталанған «жүрек» сөзінің алдындағы «соқты», «тапты» етістіктері өлең екпінін күшейте түс-

кендей. Қасым «и» жалғауын еселей айтылған «әрі» арқылы әрлендірген.

Шаңғытбаев аудармасындағы «тілекте» бірге жазылауға тиіс. 1935 жылғы басылымда ол «тілек те» болып бөлек жазылған. Қуандық «и божество, и вдохновенье» тармағын түгелімен тәржімаламаған да, «и жизнь» сөзін «қызық та» дей салған. Сонда өмір, тірлік сияқты ұғымдарды ұмыт қалдырғаны ма?..

«А. П. Кернге» өлеңінің туысқан тілдерге де қалай аударылғанын түгелдей болмағанымен, жеке шумақтар арқылы аңғарта кету жөн тәрізді.

Татарша:

Мин хәтерлим гәжәп бер минутны:
Килеп чыктың минем каршыма,
Дание күк керсез матурлыкның,
Тиз үтүчән матур төшсыман⁵⁶.

(Ә. Исхак тәржімасы).

Мұнда «чудное мгновенье» — ғажап минут мағынасында алынған. «Как гений чистой красоты» өз мәнінен өзгертілмей, кіршіксіз сұлулықтың данышпаны (кемеңгері) тәрізді делінген. (Дани — данышпан, кемеңгер, күн сияқты, секілді, тәрізді).

«Как мимолетное виденье» тіркесіндегі «виденье» — түс түрінде тәржімаланған. Ә. Исхак оның алдына «матур» (сұлу, көркем) сөзін қосқан. Енді ең соңғы шумақтың татаршасын оқып көрейік:

Өөрәк тибә тағын шатлык белән,
Иске хисләр тағын кузгалды:
Табыну, илһам, тормыш, күз яше һәм
Сөю миндә тағын уянды.

Мұнда Пушкин ойын түгел жеткізу талабынан туған мейлінше дәлме-дәлдік, мұқияттылық бар. Біздің кейбір ақындарымыздың қазақшаламай, тастап кеткен сөздері татаршада түгел сақталған. Соңғы екі тармақта орысшадағы «и божество, и вдохновенье, и жизнь, и слезы, и любовь» татаршада қалай берілгенін байқадыңыздар ма? Тіпті, орындары да ауыстырылмаған. «Божество» — тәңірі емес, табыну мағынасында аңғартылған.

Өзбекше:

Ёдимдадир у фусункор, гузал дам,
Сен қаршимда булган эдинг номоён.

⁵⁶ Пушкин А. С. Сайланма әсэрләр. Қазан, 1954, 1-т., 78-б.

Гүё саёк бир хаслин куп мубкам,
Нафосатнинг парисидай хуромон⁵⁷.

(Ә. Исхак тәржімасы).

Өлеңді өзбекшеге аударған ақын алғашқы екі тармақты өз мәнінен өзгертпеген. Бірақ ол түпнұсқаның ең күрделі, ең бедерлі, соңғы тармағын соңырқағандай, өзгертіп басқа бейнемен ауыстырған. «Как гений чистой красоты» Шайхзада тәржімасында — көркемдіктің (нәзіктіктің) періштесі делінген. Біз мұны сірә, әр халықтың ойлау, ұғыну-түсіну жүйесіндегі ерекшеліктен туған құбылыс деп қарайтын шығармыз.

Соңғы шумақтың соңғы екі тармағы:

Илком хам бор, хаёт хам бар, худованд,
Бордир ортиқ куз ёши ва мухаббат.

Мұнда илхом — шабыт, хаёт — өмір, худовонд — тәңір, құдауанда, куз еши — көз жасы, мухаббат — махаббат мағынасын білдіріп тұр.

«А. П. Кернге» өлеңінің қазақша нұсқаларын орысшасымен салыстырудан түйетін түйін: шығарманы әбден жеріне жеткізе, түпнұсқаға барабар етіп сомдау үшін оған қайта оралу қажет.

*«Жырлама, сұлу, жанымда»
 («Не пой, красавица, при мне»)*

Бұл шығарманың жазылу тарихы ықшам да қарапайым. Зерттеушілердің тұжырымдарына қарағанда, «жырлама, сұлу, жанымда» (1828) өлеңінің тууына ойда жоқта Пушкин құлағына шалынған грузин әуені себепкер болған көрінеді, ол әуенді Глинкаға Грибоедов жеткізген.

«Жырлама, сұлу, жанымда» қазақ тіліне алғаш отызыншы жылдардың орта кезінде, Пушкиннің қайтыс болғанына 100 жыл толу қарсаңында аударылған. Екі ақынның — Ілияс Жансүгіров пен Өтебай Тұрманжановтың жарыса жасаған тәржімасы орыс әдебиеті атасының 1936—1937 жылдары қазақ тілінде жарық көрген үш томдығының екінші томында жарияланған. Кейінгі, 1949, 1953, 1975 жылдардағы басылымдарда оқырмандар назарына Қуандық Шаңғытбаев аудармасы ұсынылып келеді. Шаңғытбаев нұсқасы екі басылымда да (1949,

⁵⁷ Пушкин А. С. Таңланған асарлар. Ташкент, 1979, 1-т., 178-б.

1953) бірдей болып келсе, соңғы екі томдықтың бірінші томында (1975) ішінара өзгерістерге ұшыратылған. Мәселен, бұрынғы басылымдарда бірінші шумақтың екінші, үшінші тармақтары:

Мұнды грузин әнін сап
Түседі еске жадыма, —

түрінде оқылса, енді:

Жылама грузин әнін сап,
Тулайды менің жанымда, —

болып өңделген.

Әрине, кейінгі нұсқада бұрынғысынан әлсіз, мұның ең бір қолайсыз жері — мағына, мазмұн мүлде өзгеріп кеткен. «Жылама» — түптекстіге жуықтамайтын, қисынсыз бірдене. Сондай-ақ, «тулайды» етістігі де ебедейсіздікті абайлатады. Орысшасы «напоминают» болса, ол бұрынғы тәржімадағыдай «түседі еске» емес пе?

Үшінші шумақтың үшінші, төртінші тармақтары Шаңғытбаев аудармасының алдыңғы екі басылымында: «Естілсе әнің егерде — ол түсер еске көмескі» болып келуші еді. Енді ол «Әніңе еркін берем де, сол қызды көрем көмескі» жолдарына айналдырылған. Пушкинде «қыз» деген сөз жоқ. Оның «его» деп отырғаны — «призрак». Мұны Ілияс «үрей» деп, Өтебай «елес» деп қазақшалаған.

Ілияс Жансүгіров «Жырлама, сұлу, жанымда» өлеңін екі рет аударған тәрізді. Біреуі Жансүгіровтың 1960 жылы жарық көрген бірінші томында «Жырлама, сұлу, мен барда» деген атпен енгізілген де, екіншісі ертеректегі (1937 жылғы) екінші томда орналастырылған. Ілияс томындағы тәржіма бұрын жасалған сияқты. Ол Пушкин өлеңін еркін аударып, тіпті жол санын да асырып жіберген: орысшасындағы төрт тармақты алты тармаққа орайластырған. Мәселен, мынадай:

Тілегім, сенен, сұлуым,
Жырлайтын жырды грузин.
Мен барында жырлама
Өртеп жанды алады,
Ол жыр еске салады
Ұмытқанды біржола⁵⁸.

Біз салыстырмада Ілиястың 1937 жылғы аудармасына сілтеме жасауды жөн көреміз, өйткені ол алғашқы

⁵⁸ Жансүгіров І, Шығармалары. Алматы, 1960, 1-т., 435-б.

тәжірибе ретіндегі мына нұсқадан көш ілгері. Енді өлең-
нің қазақша үш нұсқасын қарастырайық.

Пушкинде:

Не пой, красавица, при мне
Ты песен Грузии печальной;
Напоминают мне они
Другую жизнь и берег дальний.

Жансүгіровте:

Жырлама, сұлу, жанымда
Грузиннің мұң жырын.
Түседі еске бұл жырда
Алыс жақ, бір өмірім⁵⁹.

Тұрманжановта:

Жырлама, сұлу, жанымда
Грузин мұңды жырларын;
Түсірер менің есіме
Қиыр шет, жат ел сырларын⁶⁰.

Шаңғытбаевта:

Жырлама, сұлу, жанымда
Мұңды грузин әнін сап.
Түседі менің жадыма
Басқа бір өмір, алыс жақ,

Бірінші тармақ үшеуінде де бірдей. Екінші тармақтағы «...песен Грузии печальной» Ілияс пен Өтебайда бірдейге жақын: біреуінде «жырын», екіншісінде — жырларын». Қуандық «әнін сап» сөздерін «не пой»-дың қазақшасы ретінде қосқан. Үшінші тармақ «Түседі еске», «Түсірер есіме», «Түседі жадыма» түрінде ұқсас болып келеді. Тек төртінші тармақта Тұрманжанов жаңсақ түсініп, «другую жизнь и берег дальний» жолын «қиыр шет, жат ел сырларын» деп, түпнұсқадан едәуір алыстап, ауытқып кеткен. Ілиястың «Алыс жақ, бір өмірім», әсіресе Қуандықтың «басқа бір өмір, алыс жақ» деуі дәлдікті аңғартады.

Пушкинде:

Увы! Напоминают мне
Твои жестокие напевы
И степь, и ночь — и при луне
Черты далекой, бедной девы!..

---

⁵⁹ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы, 1937, 2-т., 274-б.

⁶⁰ Пушкин А. С. Таңдамалы шығармалар жинағы. Алматы, 1937, 2-т., 309-б.

Жансүгіровте:

Айлы түнді, даланы,
Сонда сорлы қыз өңін,
Аһ, есіме салады
Өртеп мені бұл әнің.

Тұрманжановта:

Аһ, ойыма салады
Ащы даусың — қатты үнің.
Айлы түнді, даланы,
Сорлы, алыс қыз кескінін.

Шаңғытбаевта:

Мейрімсіз үнің, дариға-ай
Жадыма менің салады.
Бөлеген нұрға жарық ай,
Бишара қыз бен даланы!

Бұл үзінділерде «жестокіе напевы» әркімде әртүрлі. Ілияста — жай ғана «бұл әнің», Өтебайда — «Ащы даусың — қатты үнің» (еселене, қосарлана айтылған), Қуандықта — «мейрімсіз үнің».

«Черты далекой, бедной девы!...» Ілияста — «сорлы қыз» («далекой» — аударылмаған, қалып қойған), Өтебайда — «сорлы, алыс қыз» — мағынасы түгел сақталған; Қуандықта — «Бишара қыз» («далекой» мұнда да қазақшаланбаған).

Ө. Тұрманжанов нұсқасының бір кемшілігі — ұйқастары нашар («қатты үнің» — «кескінін»). Бұл жағынан Қ. Шаңғытбаев нұсқасы — ұтымды.

Пушкинде:

Я призрак милый, роковой,
Тебя увидев, забываю;
Но ты поешь — и предо мной
Его я вновь воображаю.

Жансүгіровте:

Тәтті тағдыр үрейін,
Сені көріп ұмытсам.
Көз алдымда көремін,
Сен бұл әнді шырқатсаң.

Тұрманжановта:

Болмыстың тәтті елесін,
Сені көріп, ұмытам;
Алдымда бірақ жырлайсың,
Ойыма оны тағы алам.

Шаңғытбаевта:

Ұмытам, сені көрем де,
Сүйікті, арман елесті;
Естілсе әнің егерде —
Ол түсер еске көмескі.

Жансүгіров пен Тұрманжанов «призрак милый, роковой» тармағындағы бастапқы екі сөзді «тәтті тағдыр», «тәтті елес» мағынасында түсінген, ал Шаңғытбаев орысша текстiнiң мәнін сақтап, «сүйікті елес» деп қазақша лаған, сөйтіп дәлдікке ұмтылған. Тұрманжанов «роковой» сөзін тастап кетсе, Шаңғытбаев оны «арман» деп ұққан. Мұның басқа бір баламасын табу керек тәрізді.

Төртінші шумақ өлеңнің бірінші шумағын қайталайтын болғандықтан, ілгерідегі салыстыру, талдаулармен тынамыз.

«Жырлама, сұлу, жанымда» өлеңінің кейбір туыс тілдердегі нұсқасымен танысу зерттеуші үшін ғана емес, қалың жұртшылық, ғылыми, әдеби қауым үшін де қызықсыз болмас деген ой мен жекелеген шумақтарын алдарыңызға тартайық.

Өзбекше:

Куйлама, сохибжамол, менинг алдимда —

Ҳасратли Грузия кушигин, хайхот.

Сенинг кушикларинг тинглаганимда

Эсланар йироқ сохил ва узга хаёт⁶¹.

(Міртемір тәржімасы)

Татарша:

Жырлама син, чибәр, минем алда

Грузиянең моңлы жырларын.

Минем искә төшә еран калган

Бүтән илнең гүзәл қырлары⁶².

(Ә. Ерикай тәржімасы)

Қырғызша:

Мен барда сулуу, ырдаба

Мундуу грузин ырын так:

Әсима түшөт кыйнаба,

Башка бир турмуш, алыс жак⁶³.

(Токтамушев қотармасы)

Ұйғырша:

Эйтмигин, дилбәр, алдымда

Ғәмкин Грузия күйлирин.

⁶¹ Пушкин А. С. Таңланған асарлар. Ташкент, 1949, 1-т., 208-б.

⁶² Пушкин А. С. Сайланма әсәрләр. Қазан, 1-т., 1954.

⁶³ Пушкин А. С. Ырлар, поэмалар жаңа драмалар. Фрунзе, 1950,

«Красавица» сөзінің ғана әр тілде әртүрлі — өзбекте «сохибжамал», татарда «чибәр», қырғызда «сулуу», ұйғырда «дилбәр» болып аударылуының өзі қызықты факт емес пе?

«Не пой» — өзбекше «күйлама», татарша «жырлама», қырғызша «ырдаба», ұйғырша «ейтмигин».
«...Песен Грузии печальной» — өзбекте «мұңды» сөзі «жырға» жанастырылмай, Грузияға қатынастыра айтылып, «Хасратли Грузия» делінсе, сол ұғымдағы ұйғыр ақыны да Ғәмкин Грузия» деуді лайық көрген. Қырғызда да осылай: «Мундуу грузин» (бірақ Грузия емес), тек татарда ғана қазақтағыдай — «мұңлы жырлар» (бізде Илияс пен Өтебайда осылай, Қуандықта басқаша — «мұңлы грузин» (Грузия емес).

Туыс тілдердегі тәржімаларда жалпы ұқсастықтармен қатар әлгіндей айырым жайлар, өзгешеліктер жоқ емес. Көркем аударма тәжірибесі туралы сөз қозғалғанда мұндай жәйттер ескерілуі шарт.

А. С. Пушкиннің Совет өкіметі жылдарында әр кезде әр ақын аударған лирикалық өлеңдерінің қазақша нұсқаларын салыстыра зерттеуден қандай қорытындылар шығаруға болады?

Алдымен, түпнұсқаны негізге ала отырып, аудармаларды өзара салыстыру қажет пе еді? деген сұрақ қойыла қалса, біз бұған мақұлдай жауап береміз. Өйткені ұлы ақынның көркемдік қарапайымдылығы, ой күрделілігі, образ байлығы, ырғақтары мен бояуларының әр алуандығы жағынан теңдессіз, таңғажайып лирикасын аудару қашанда жеңіл міндет емес. Әр аудармада мезгілдің табы, рухы жататыны, ол өз тұсының ғана жемісі ретінде танылатыны даусыз нәрсе. Атап өтерлік өлеңді құбылыстың бірі — ақындарымыз Пушкинге таман талпынып, оған мейлінше жақындай түсу бағытынан айнымаған. Осының нәтижесінде қайсыбір өлеңдердің бірнеше немесе жекелеген шумақтары түпнұсқамен барбарлық деңгейіне көтерілген. Бір ақынның тап басып,

⁶⁴ Пушкин А. С. Шенрлар, Алматы, 1974, 76-б.

дәл айта алмаған жерлерін екінші бір ақын қиыстыра қазақшалаған.

Салыстыра зерттеудің бір пайдасы — аудармашылардың ізденістері мен жетістіктерін бағдарлауымызға мүмкіндік береді.

Әлбетте, Пушкин мұрасын игеруде, қазақ тіліне аударуда олқылықтар, шалағайлықтар мен шикіліктер орын алғаны ешбір күмән келтірмейді. Асыл нұсқаны терендеп ұғыну аударма барысында көркемдік шеберлікті жетілдіру, шындау жағы жетіспеген.

Пушкин қазақ тілінде де Пушкинше сөйлеуге тиіс.

Әлбетте, ұлы ақын шығармаларын ана тілімізге бұдан былай аудару барысында өз олжамызбен қатар туысқан халықтар тіліндегі тәржіма тәжірибесі де мұқият ескерілуге тиіс. Түпнұсқаның текстін ғана емес, бүкіл рухын, көркемдік қасиетін, сөз өрнегі мен сиқырын оқырманға айна-қатесіз абайлату, аңғарту үшін шалқар шабыт, салиқалы шеберлік жұмсалуды қажет. Тіпті, опоңай болып көрінетін тармақтың өзі де, жеке сөздер де аудармашыны ойландыруы шарт.

Осылардың бәрін бір сөзбен түйіндеп айтар болсақ, Пушкин шығармаларын қазақшалау тұсында талант талғампаздығы мен жауапкершілігі бұрынғыдан да артырыла, күшейтіле түссе екен демекпіз.

ТАЛДАУДАН ТУЫНДАЙДЫ ТҰЖЫРЫМДАР

Әдебиеттің келелі бір мәселесін немесе бірімен бірі сабақтас, салалас сындарлы жайларын ғылыми зерттеудің объектісіне айналдырып, арнаулы әңгіме жүйесіне түсірудің, ол жайында байыпты сөз қозғаудың, өзінді қызықтырған құбылыстар хақында егжей-тегжейлі ой тербеп, барынша байыпты талдау жасаудың нәтижесінде сол айтылғандардан тұжырым-түйіндер жасалуға тиіс, яғни тоғыз ауыз сөздің тобықтай түйіні керек. Күн тәртібіне қойылған мәселе жан-жақты қарастырылғаннан кейін онан қорытынды шығарылуы шарт.

Пушкин лирикасын қазақ-тіліне аудару дәстүрі деп ат қойылып, айдар тағылған тақырып кездейсоқ алына салмаған, біздің назарымызға ойда жоқта оқыс ілікпеген. Ол ғылыми ортада ақылдаса-кеңесудің, алдын-ала талқылаудың барысында бірте-бірте айқындалып, көтерілуге, қозғалуға, зерттелуге тиісті жәйттер нақтыланған, тұтас күйінде болмаса да, жекелеген фактілер, детальдар, ойдым-ойдым ойлар әуел баста-ақ оралып, бір ізге түсе бастаған.

Данышпан ақынның бүткіл поэзиясын қамтымай, тек лирикасын ғана нысанаға алу әңгіме өресін тарылтпау былай тұрсын, қайта тереңдей зерттеуімізге мүмкіншілік туғызды деп есептейміз.

Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүріне айрықша көңіл бөлу — әдеби процестің өзінен, оның даму барысында, көркем аударма саласына зер салу мұқтаж-дығынан туған заңды құбылыс. Осы ретте біздің бетіміз орыстың классикалық әдебиетінің шығармаларын ана тілімізге аударудың жайына байланысты зәру мәселеге бұрылды да солардың қатарында ең алдымен Пушкин поэзиясы бірінші кезекке қойылды. Осыдан келіп ақын-

ның әр кездегі айтулы лирикалық туындыларының қалай қазақшаланғанын мұқият қарастыру қажеттігі туды. Мұның негізгі себептерін біз кіріспе тарауда да, сол тәрізді негізгі талдау тұстарында да толығырақ әңгімелеуге, ойымызды негіздеуге талаптандық.

Қазақ топырағында Пушкин туындыларын ана тілімізде алғаш сөйлеткен ақынымыздың Абай болғанын және мұның өзі ұлттық поэзиямыздың жаңаша нәрленуіне әлуетті әсерін тигізумен қатар біздегі көркем аударма өнерінің өрелі өрісін танытқан зор мәдени құбылысқа айналғанын баса айту қажет. Абай деңгейі — биік деңгей. Оған кім көрінген көтеріле бермес. Бірақ Пушкин өлеңдерін қазақшалауға Абайдан кейінгі кезеңдерде талаптанғандардың бәрі де оның тәжірибесін елемей-ескермей кете алмады. Революциядан бұрынғы дәуірді былай қойғанда, совет заманында өмір сүрген ірі ақындарымыз да Абай дәстүрінен іргесін аулақ салып көрген жоқ. Әлбетте, ұлы ақынға иек арту — оның көркемдік принципінде, тәржімашылық тәжірибесінде қайталау емес.

Біз зерттеу жұмысымызда Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару ісінің бір ғасырға жуық уақытқа созылғанын, оған әр заман өз бедері мен таңбасын салып отырғанын ескердік, сөйте тұра мәселеге ұлы ақын мұрасының зәулім мұнарасы тұрғысынан қарау қажеттігін де жадымызда сақтадық. Өнерде жеңілдік жасау әдеті орын алмауға тиіс.

Монографияда Пушкиннің әйгілі өлеңдерін әр ақынның әр кезде қалай аударғаны, тіпті бір туындыны бірнеше қалам қайраткерлерінің жарыса тәржімалағаны кенінен әңгімеленіп, әр кімнің түпнұсқаны қалай түсініп, қалай қазақшалағаны нақты мысалдар арқылы дәлелденеді. Осы бағытта біз кейбір ақындарымыздың аудармаға айрықша жауапкершілікпен қарап, ертеректегі тәжірибесіне қайта-қайта үңіліп, түпнұсқаға жақындай түсу мақсатымен үнемі түзетіп, өңдеп, жетілдіріп отырғанын назардан тыс қалдырмауды жөн көрдік.

Біз өз еңбегімізде зерттеу шеңберін аз да болса кеңейтіп, Пушкиннің атақты өлеңдерінің Орта Азия халықтарының тілдеріне қалай тәржімаланып жүргенін аңғарту мақсатын көздедік. Бір өлеңнің өзі ғана емес, жеке тармақтары мен шумақтарының, бейнелі тіркестерінің, мәселен, азербайжан, өзбек, қырғыз, татар, ұйғыр тілдеріндегі нұсқаларын қаз-қалпында келтіріп, оларды өзара салыстыру қызықты тұжырымдар жасауға мүмкінші-

лік туғызатын тәрізді. Бұған 1983 жылғы июньде «Совет халықтары әдебиетінің бірлігімен өзара көркейтіп, бауында көркем аударманың атқаратын міндеті туралы» тақырыпта Алматыда өткізілген Бүкілодақтық аймақтық кеңесте біздің көзіміз әбден жеткендей болды. Кеңесте көркем аударманың түбегейлі проблемалары қатарында Пушкин поэзиясын түркі тілдеріне тәржімалаудың дәстүрі хақында да сөз қозғалды. «Партияның идеологиялық, бұқаралық-саяси жұмысының актуальды мәселелері» туралы арнаулы қаулы қабылдаған КПСС Орталық Комитетінің июнь (1983) Пленумынан кейін іле өткізілген осынау аймақтық кеңесте аударма ахуалы, оның кезек күтпейтін келелі міндеттері жан-жақты әңгімеленді, келешекте жүргізілетін жұмыстардың ауқымы белгіленді. Көркем аударманың маңызы мен ролі туралы сөз болғанда біз партияның XXVI съезінің нұсқауларын, КПСС Орталық Комитетінің июнь Пленумының қаулысын басшылыққа аламыз. Қаулыда атап көрсетілгеніндей, «СССР-дегі ұлттар мен халықтардың туысқандық одағы, олардың бірлескен еңбегі, ұлттық мәдениеттердің барған сайын жақындасуы, бірін-бірі байытуы — совет халқының топтасқандығын нығайтудың, социалистік интернационализм рухында тәрбиелеу міндеттерін ойдағыдай шешудің аса маңызды факторлары».

Міне, осындай мұраттарға қызмет ететін көркем аударма идеологиялық жұмысымыздың бір буыны саналуға тиіс. Кемелденген социализм қоғамында жаңа адамды қалыптастыру коммунистік құрылыстың аса маңызды мақсаты болып отырғанда біз әдебиет пен өнердің ықпалды күш екенін еңуақытта да естен шығармаймыз.

Біз барлық халықтардың классикалық рухани мұрасы, адамзаттың асыл үлгілерін өз бойына жинақтаған бүгінгі әдебиетті бәріміздің ортақ қазынамыз деп білеміз. Сол халықтардың ұлы ақындары мен жазушыларының өлмес-өшпес шығармалары адамдарға, әсіресе жастарға адамгершілік, эстетикалық тәлім-тәрбие беру жолындағы ісімізде бізге зор көмегін тигізетініне сенеміз. Бұл ретте дүниежүзілік әдебиет алыптарының ішінде Пушкиннің орны ерекше.

Ұлы ақын лирикасын қазақ тіліне аудару мәселесіне келгенде біз бұл тәрізді елеулі әдеби процестің бір өзіне ғана тән өзгешеліктері мен қиындықтары, олжасы мен олқылықтары болғанын ашып айтамыз. Бір еңбектің көлемінде барлық мәселе қапысыз қамтылды демейміз.

Қаншама тәуір тәржімаланды десек те, біз Пушкин туындыларын ана тілімізде мінсіз, мүлтіксіз сөйлете алдық деп мардамси алмаймыз. Қайта, бірсыпыра ретте толық түсінбеген, жөнді ұғынбаған, теріс топшылаған тұстарымыз, көркемдік, поэзиялық қасиеттерін сақтай алмай қарадүрсіндікке бой алдырған шақтарымыз аз емес екен. Барды барша, жоқты жоқша айту парыз.

Ендігі жерде науқаншыламай, ақынның белгілі даталарын қуаламай, асығыстыққа ұрынбай, аударма ісіне зор жауапкершілікпен қарап, Пушкиннің көптеген өлеңдерін (тіпті басым көпшілігін) қайта тәржімалау қажет. Және мұны кешеуілдетіп, кейінге қалдыра бермей, нақ кәзіргі кезеңде, аудармашылық өнеріміздің өрістеген тұсында жеделдете қолға алу керек.

Пушкин шығармаларын қазақшаға аударудың мәнжайын анық білгіміз келсе, сериялы зерттеулер жүргізуге белсене кірісейік. Мәселен, Пушкин поэмаларының қазақшалануы, Пушкин прозасының тәржімалануы туралы арнаулы монографиялар жазуды неге қолға алмасқа?

Орыс поэзиясының сөнбес күні, баршамыздың ардақ тұтар алып ақынымыз Александр Сергеевич Пушкиннің өз туындылары ғана емес, ол қалдырған мәңгілік құнды мұраның ұлт тілдеріне аударылуы жайындағы мәселе де дәйім маңызды, актуальды бола бермек.

Сагингали Сеитов

ТРАДИЦИИ ПЕРЕВОДА
ЛИРИКИ ПУШКИНА

(на казахском языке)

*Утверждено к печати Ученым советом
Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова
Академии наук Казахской ССР*

Редакция меңгерушісі *М. А. Рашев*
Редакторы *З. Егеубаева*
Көркемдеуші редакторы *Н. Чурсин*
Техникалық редакторы *Б. Тұрабаев*
Корректорлары *С. Қаймолдина, И. В. Пименова*
ИБ № 1873

Теруге 04.09.84. тапсырылды. Басылуға 06.09.85. қол қойылды.
УГ10108. Форматы 84×108^{1/32}. Тип. қар. № 1. Гарнитурасы
әдебиеттік. Басылымы күрделі. Шарт б. т. 8,4. Шарт. бояу
көлемі 8,4. Есепке алынатын баспа табақ 9,7. Тираж 1100.
Заказ 74. Бағасы 1 с. 40 т.

Издательство «Наука» Казахской ССР
480100, Алма-Ата, Пушкина, 111/113
Типография издательства «Наука» Казахской ССР
480021, Алма-Ата, Шевченко, 28